

Gülsüm Hüseynova

TAT DİLİNİN LEKSİKASI

*(Azərbaycan tatlarının dilinin
materialları əsasında)*

“Elm və təhsil”

Bakı – 2013

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor:

Roza Eyvazova
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəyçilər:

İlham Tahirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Əsmətəxanım Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rasim Heydərov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Gülsüm Hüseynova

Tat dilinin leksikası (Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında). Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 252 səh.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan tatlarının dilinin leksik sistemi kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş, qohum və qohum olmayan dillərlə müqayisəli və əlaqəli formada araşdırılmışdır.

Əsərdən dilçilər və dilçiliklə maraqlanan digər şəxslər faydalana bilərlər.

4602000000
N098 – 2013 *qrifli nəşr*

© Gülsüm Hüseynova, 2013,

ÖN SÖZ

Hər bir dilin leksikologiyasına elə bir özünəməxsusluq xasdır ki, bu, onu sistem kimi tədqiq edilməsinə müəyyən qədər mane olur. Qeyd edilən cəhəd ondan irəli gəlir ki, dilin leksik sistemi həmişə açıq və dəyişkəndir. Bu sistemdə həm mövcud sözlərin mənalarında dəyişmələr baş verir, sözün semantikasını genişlədir, sıxılır, daralır. Söz dildə işlək qatdan çıxıb lüğət fondunun passiv qatına keçir. Bunun müqabilində dilə yeni sözlər daxil olur. Dil başqa dillərdən söz alır, başqa dillərə söz verir. Bütün bu hadisələr dilin leksik sistemində daim baş verir. Bir hadisə dilin inkişaf tarixinin müəyyən dövründə daha çox müşahidə olunur, başqa bir hadisə isə sanki dayanır. Başqa dildən sözləmə və başqa dilə sözün keçməsi, neologizmlərin yaranması və dilin lüğət tərkibinə daxil olması kimi proseslər bir-birindən fərqli formalarda baş verir. Məlumdur ki, tatlar irandilli xalq olub Xəzəryanı ərazilərdə – İranda, Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında, Abşeron yarımadasında, Dağıstanın cənub-şərqində, Dərbənd və Mahaçqala şəhərlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycan ərazisində tatlar, əsasən, respublikanın İsmayilli, Xızı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi və Abşeron ərazilərində daha kompakt şəkildə yaşayırlar. Bu baxımdan tat dilinin leksikologiyasının Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların dilinə dair materiallar əsasında tədqiq olunmasına ehtiyac duyulur. Doğrudur, tat dilinin leksikasına dair bir sıra tədqiqatlar mövcuddur. Lakin bu tədqiqatlar müəyyən bir ərazi ilə məhdudlaşdırıldığından araşdırmanın başqa ərazilər üzrə aparılması tələbi meydana çıxır. Məsələyə bu yöndən yanaşmaq tat dilinin leksik fondunun ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda yaşayan tatların dili Azərbaycan dili ilə daimi təmaslı əlaqədədir. Bu əlaqələr,

şübhəsiz ki, tat dilinin leksik sisteminə xüsusi təsir göstərir. Həmin təsirlərin müxtəlif aspektdən öyrənilməsi mümkündür. Müəllif əsərdə tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin ümumi fondunun yaradılması, bu sözlərin mənşəcə təsnifi, tat dilində antonimlərin, sinonimlərin, omonimlərin xüsusiyyətlərinin əlaqəli olduğu dilin təsiri prizmasından təyini, tat dilinin leksik qatında terminlərin yerini, terminlərin yaranması və alınması məsələlərini ön planda nəzərə çatdırmışdır. Oxuculara, dilçilərə təqdim olunan bu monoqrafiyada tat dilinin leksikasının kompleks və Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmasına cəhd edilmişdir. Məlumdur ki, müxtəlif etnoslar, xalqlar arasındakı münasibətlərdə dil mühüm rol oynayır. İctimai, mədəni, sosial və iqtisadi sahələrdə əlaqələrin gerçəkləşməsi üçün dildən istifadə edilir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dil əlaqələri də ictimai səciyyə daşıyaraq iqtisadi, siyasi, mədəni, dini və bu kimi əlaqələr çərçivəsində təzahür edir. Dil müxtəlif dillərlə təmaslı və təmassız əlaqələr zəminində yaşayır. Əlaqələr təmaslı olduqda dillərin bir-birinə təsiri baş verir. Bu təsir çox zaman qarşılıqlı olur. Deməli, dilin inkişafı xalqın tarixi, onun yaşadığı ərazi və onunla qonşu olan xalqların dili və tarixi ilə bağlıdır və dilin daşıyıcısı olan xalqın, etnosun başqa xalqlarla münasibətlərindən də asılıdır.

Söz dilin əsas, müstəqil vahididir və lüğət tərkibinin formalaşması sözlərdən asılıdır. Ona görə də lüğət tərkibinin tədqiq olunmasının əsas məsələsi sözlərin leksik-semantik cəhətdən araşdırılmasıdır. Leksikologiyaya dair tədqiqatlarda lüğət tərkibindəki sözlərin leksik-semantik qruplara bölünməsi, sözlər arasındakı semantik əlaqələr, sözlərin çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi, lüğət tərkibinin ümumişlək və xüsusi leksik qatları kimi məsələlər daim diqqət mərkəzindədir. Bütün bu məsələlər ayrılıqda

götürülmüş bir dil üçün və eləcə də, müəyyən dillər üçün müqayisəli şəkildə öyrənilir. Bununla belə, elə dillər vardır ki, onların leksikasının qeyd edilən səviyyələrdə kompleks şəkildə araşdırılmasına ehtiyac vardır. Tat dili də belə dillərdən biridir.

Tat dilinin Quba ləhcəsinə bu dilin digər ləhcələri ilə müqayisədə daha çox tədqiqatçı müraciət etmişdir. Quba ləhcəsi haqqında bir sıra əsərlərdə məlumat və materiallar verilmiş, ləhcənin müxtəlif məsələləri haqqında məqalələr dərc olunmuş, leksikası ayrıca tədqiqat obyektinə olmuşdur. Quba ləhcəsinin lüğət tərkibini ləhcənin özünəməxsus sözləri və alınma sözlər qruplarına bölürlər. Bu zaman ləhcənin özünəməxsus sözlərindən bəhs edilərkən tat və ya İran qrupuna aid olan sözlər birləşdirilir. Müəllifə görə, bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi üçün tat dilinin digər ləhcələrinə aid sözlərin toplanması, qruplaşdırılması, genealoji təsnifinin aparılması və sonda onların ləhcələrarası müqayisə obyektinə olması daha aktualdır. Bu halda tat dilinin leksikasının araşdırılması məsələsi ayrılıqda götürülmüş bir dilin leksikologiyasına aid tədqiqat səviyyəsindən kənara çıxır və dil əlaqələri problemi müstəvisinə keçir. Bu məsələnin öyrənilməsi, şübhəsiz ki, daha vacibdir.

Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin qruplaşdırılması, bütün leksik-semantik qrupların təyini dilçiliyin mürəkkəb məsələlərindən biridir. Bu problem leksikologiya ilə bağlı tədqiqat işlərində, xüsusən lüğət tərkibinin semantikaya görə təsnifində həmişə ön plana çıxır. Nəticədə çoxsaylı leksikoloji tədqiqatlarda müxtəlif təsnifatlar nəzərə çarpır. Sözlərin məfhumlar əsasında qruplaşdırılması zamanı ümumidən xüsusiyyətlə doğru getdikcə budaqlanmalar artır. Məsələn, bitkiləri ağaclar, kollar, dənli bitkilər, tərəvəz, meyvə, yem bitkiləri, dərman bitkiləri və sair qruplara ayırmaq olur. Bütün

bunlar leksik-semantik qruplara təsnifin çətinliyini göstərir. Lakin mürəkkəblik təsnifatın istənilən şəkildə aparılmasına əsas vermir. Leksik-semantik təsnifat dilin ümumişlək sözləri əsasında aparılır. Leksik sistemin vahidlərini isə müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq olar. Monoqrafiyada müəllif bu məsələni də ön plana çəkməyə və həmin məsələni Azərbaycanda yaşayan tatların dilinə dair materiallar üzrə öyrənməyə cəhd göstərmişdir.

Biz belə hesab edirik ki, tat dilinin bu və ya digər ləhcəsində müşahidə olunan söz yaradıcılığı yolları, sözdüzəldici şakilçilər bütövlükdə tat dilinin söz yaradıcılığını tam əhatə edə bilməz. Bu baxımdan da tat dilinin müxtəlif ləhcələrində söz yaradıcılığı xüsusiyyətləri həm ayrı-ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə tədqiq edilməlidir. Tat-Azərbaycan dil əlaqələrinin intensivliyi fonunda tat dilinin bütün ləhcələrində Azərbaycan dilinə məxsus sözdüzəltmə vasitələrindən istifadə imkanları artır. Dominant dilin məhsuldar sözdüzəldici şakilçiləri qarşılıqlı əlaqədə olan dildə də özünə yer alır. Monoqrafiyada bu məsələlərə də toxunulmuşdur. Şübhə yoxdur ki, leksikologiya geniş tədqiqatlar tələb edən bir sahədir. Müəllif bu monoqrafiyada tat dilinin leksikologiyasına dair bütün məqamların əhatə olunmadığını nəzərə alır. Güman edirik ki, oxucuların və mütəxəssislərin rəy və təklifləri bu sahədə gələcək tədqiqatların hansı istiqamətlərdə aparılmasında yardımçı olacaqdır.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Dil əlaqələri şöbəsinin müdiri
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor R.H.Eyvazova

GİRİŞ

Azərbaycanda dilçiliyin ümumi nəzəri, praktik məsələləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı dillərin hərtərəfli öyrənilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Burada dilçilik sahəsində aparılmış elmi-tədqiqat işləri həm sanbalına, həm seçilmiş mövzuların rəngarəngliyinə, həm də əhatə olunan problemlərin çoxşaxəliliyinə görə seçilir. Azərbaycanda dilçiliyin həm ümumi nəzəri problemləri, həm də müxtəlif sistemli dillərin ayrı-ayrılıqda və müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Türkologiya, o cümlədən ayrı-ayrı türk dilləri, xüsusən də, Azərbaycan dilinin tədqiqi ilə bağlı böyük işlər görülmüşdür. Bununla yanaşı, respublikanın ərazisində mövcud olan dillər sahəsində də bir çox uğurlar qazanılmışdır. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra burada yaşayan azsaylı xalqlara qayğı artmışdır. İndi azsaylı xalqların adət-ənənələrinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, eləcə də dilinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir.

Müasir dövrümüzdə dil əlaqələrinin daha çox dilin fəaliyyət göstərdiyi ərazilərdə faktlar əsasında öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Dünya miqyasında çoxsaylı dillərin fəaliyyət göstərdiyi, işləndiyi ərazilərdən biri Qafqazdır, həmin ərazidə dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin geniş vüsət tapdığı regionlardan biri Azərbaycandır. Respublikamızda vahid qardaşlıq ailəsində müxtəlif xalqlar, o cümlədən tatlar yaşayır. Tatlar Azərbaycanın bir sıra ərazilərində yayıldığından, tat dilinin müxtəlif ləhcələri meydana çıxmışdır.

Hazırda dilçilik tədqiqatlarının bir istiqaməti də müəyyən arealda fəaliyyət göstərən dillərin həm müxtəlif aspektlərdən, həm də kompleks şəkildə öyrənilməsidir. Müxtəlif dillərin yayıldığı ərazilər dil əlaqələrinin, dillərin qarşılıqlı təsirinin

öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır. Bu cür tədqiqatlar interferensiya, divergensiya, alınmalar və innovasiyalar kimi məsələlərə işıq salmaq baxımından elmi dəlillərin aşkara çıxarılması üçün yeni materiallar verir. Tat dili və onun şivələrinin tədqiqi göstərilən cəhətlərə görə xüsusi aktualıq kəsb edir.

Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində yayılmış tat dilinin bəzi ləhcələri ümumi şəkildə tədqiq olunmuş, tat dilinin bir sıra məsələlərinə dair ayrı-ayrı elmi məqalə və tezislər yazılmışdır. Lakin bu dilin leksikası sistemli şəkildə, müxtəlif ləhcələrdəki leksikanın müqayisəsi əsasında bugünədək kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Tat dili sözlərinin mənşəcə təsnifi, strukturu, leksik-semantik xüsusiyyətləri, dil əlaqələri prosesində tat dilində yer almış alınmalar, onların mənimsənilməsi, tat dilinin başqa dillərlə əlaqələrinin ümumi mənzərəsi və bu əlaqələrin onun leksik sisteminə təsiri kimi məsələlər lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Tat dilinin ləhcələri üzrə toplanmış sözlərin sistemə salınması, bu dilə aid lüğətlərin hazırlanması ilə bağlı işlər də qanəedici səviyyədə deyil.

Tat dili əsrlər boyu Azərbaycan dili, xüsusən də, onun ayrı-ayrı dialektləri ilə qarşılıqlı təmasda olmuşdur. Nəticədə hər iki dil bir-birinə təsir göstərmiş, bu təsir həmin dillərin leksik sistemində əhəmiyyətli iz buraxmışdır. Tat dili ilə Azərbaycan dili arasında əlaqələrin qədimliyi tat dilində Azərbaycan dilinin qədim leksik layına aid olan sözlərin mühafizə olunmasında öz əksini tapır. Azərbaycan tatlının dilində işlənən türkizmlər türk dillərinin tarixi leksikologiyasının öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Maraqlıdır ki, hazırda tat dilində işlənən türkizmlərin az olmayan bir hissəsi qədim dövrə xas semantik xüsusiyyətlərini saxlamışdır. Azərbaycan dilində belə sözlərin semantikasında əsaslı

dəyişikliklər baş vermişdirsə, tat dilində bu sözlər ilkin mənalarını qoruyub saxlamışdır. Bu həm dil əlaqələri probleminin, həm də dilin leksik sistemində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu işə seçilmiş mövzunun aktuallığını göstərir. Tat dilinin Azərbaycan dilinə təsiri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunur. Bir çox tat mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fəal surətdə işlənməkdədir. Bu, tatların kompakt şəkildə yaşadıkları ərazilərdə daha çox müşahidə olunur.

Dialekt, ləhcə və şivələrdə işlənən sözlərdə aşkara çıxan leksik-semantik fərqlər, leksik sistemdəki diferensiasiya, bu sistemin inkişaf təmayülləri leksik sistemin zənginləşməsi və təkmilləşməsi təzahürləri dilin qədim qatlarına aid vahidlərin işlənməsi, onların qohum dillərin materialları üzrə müqayisəli təhlili yalnız tat dili üçün deyil, həm də dil əlaqələri və dil tarixinə aid müxtəlif problemlərin həlli baxımından aktualıq kəsb edir.

Tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin semantik sahələr və ya tematika üzrə qruplaşdırılması ilə bağlı tədqiqat işləri aparılmadığından, bu dildə müəyyən semantik sahələrdə sözlərin leksik xüsusiyyətləri də aydınlaşdırılmamışdır. Yazısız dillərdə xüsusi leksik qatın təyini, belə bir qatın təşəkkül və formalaşma səbəbləri ayrılıqda götürülmüş bir dil üçün deyil, ümumiyyətlə, xüsusi leksikanın öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Tarixən müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olmuş tatların dilində sənət-peşə leksikası işləkliyi ilə seçilir. Tat dilində terminlərin işlənmə xüsusiyyətləri, yeni terminlərin bu dilə keçərək, onun ümumişlək leksik qatında yer tutması səbəbləri və yollarının açılması, tat dilinin etnoqrafik leksikasının, qohumluq terminlərinin araşdırılması elmi-praktik və elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işinin

aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri də bununla bağlıdır.

Azərbaycan tatlarının dilinin leksik sisteminin kompleks şəkildə araşdırılması, bu dilin lüğət fonduna daxil olan sözlərin təsnifi, onların leksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dissertasiya işinin əsas məqsədini təşkil edir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– Azərbaycan tatlarının ayrı-ayrı ləhcə və şivələrinin leksikasının əsas xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, onların oxşar və fərqli cəhətlərini təyin etmək;

– tat dili əsasında dillərarası əlaqələrin yaranma şəraiti və səbəblərini, bu əlaqələrin fəaliyyət mexanizmini öyrənmək;

– Azərbaycan-tat dil əlaqələrini araşdırmaq, bu dillərin leksik səviyyədə qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini öyrənmək;

– Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən tat dili mənşəli sözləri aşkar etmək, bu sözlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri üzə çıxarıb, onların səbəblərini aydınlaşdırmaq;

– Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibini bu sözlərin mənşəyinə görə təsnif etmək;

– tat dilində sözalma məsələlərini aydınlaşdırmaq, alınma sözləri mənşəyinə görə qruplaşdırmaq;

– tat dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını aydınlaşdırmaq, yeni yaranan sözlərdə özünü göstərən spesifik cəhətləri göstərmək;

– tat dilində baş verən semantik prosesləri – sinonimlik, omonimlik, antonimlik və sözlərin çoxmənalılığını öyrənmək;

– tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri leksik-semantik söz qrupları üzrə ayırmaq;

– tat dilinin müxtəlif peşə-sənət sahələri ilə bağlı olan leksikasını araşdırmaq;

- tat dilində terminləri mənsub olduqları sahələr üzrə qruplaşdırmaq, onların işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- tat dilinin etnoqrafik leksikasını öyrənmək;
- tat dilində işlənən qohumluq terminlərini tədqiq etmək.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan tatlarının dilində işlənən leksik vahidlər təşkil edir. Tədqiqatın predmetini leksikologiyaya, o cümlədən İran dillərinin leksikasına aid elmi-nəzəri biliklər təşkil edir.

Tədqiqat işi tat dilinin leksikası ilə bağlı olduğundan, əsas mənbəni müəllifin tat dilinin daşıyıcıları ilə apardığı söhbətlər zamanı topladığı materiallar təşkil edir. Bununla yanaşı, tat dili materialları əsasında yazılmış dissertasiya və monoqrafiyalar, müxtəlif tədqiqat işləri tat dilinə aid sözlərin toplanıb qruplaşdırılması üçün mənbə rolunu oynamışdır. Tədqiqat prosesində tat dilində nəşr olunmuş kitabların lüğət fondundan da istifadə edilmişdir. Əsas mənbələr sırasında aşağıdakı əsərləri qeyd etmək lazım gəlir: Hacıyev M. *Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi*, Bakı, Elm, 1971; Hacıyev M. *Azərbaycan tatlarının dili*, Bakı, 1995; Əhmədov T. *Azərbaycan və tat dillərinin leksik əlaqələri (Azərbaycan dilinin Quba dialekti və tat dilinin Quba ləhcəsi materialları əsasında)*. Bakı, 1969; Hüseynova G. *Lahıc tatlarının dili*, Bakı, Nurlan, 2002.

Tat dilinə aid ilk işlər XIX əsrdə aparılmışdır. Bu işlərdə əsas diqqət dilə aid materialların toplanmasına və dilin ümumi səviyyədə şərhinə həsr olunmuşdur. V.Dorn Bakı, Quba və Dərbənddə tat dilinə aid materiallar toplamış və bu materialları «İran dillərinin tədqiqinə dair» kitabına daxil etmişdir. Onun tat dilinə aid topladığı daha üç mətn başqa bir əsərinə daxil edilmişdir (192).

Vs.F.Miller 1900-cü ildə «Tat dilinin fonetikasına aid öçerklər», 1905-ci ildə isə «Tat etüdləri» kitablarını çap

etdirmişdir (235). Sonuncu kitab tat dilinin Lahıc ləhcəsinin materiallarını əhatə edir. Vs.F.Miller 1907-ci ildə «Tat etüdləri» əsərinin ikinci hissəsini nəşr etdirmişdir. O, bu əsərdə ilk dəfə olaraq, tat dilinin ləhcələri haqqında məlumat vermiş, ləhcələrarası fərqləri araşdırmağa cəhd göstərmişdir (231).

A.L.Qrünberq «Şimali Azərbaycan tatlarının dili» adlı monoqrafiyasında diqqəti tat dilinin fonetikasi və qrammatikasi üzərində cəmləşdirmiş, leksikologiyaya kifayət qədər yer ayırmamışdır (181).

Tat dilinin leksikası ayrıca monoqrafik tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu dillə bağlı tədqiqatlar, əsasən, dilin müxtəlif ləhcə və şivələrini əhatə etmişdir. Hər bir ləhcə və şivənin öyrənilməsi prosesində tat dilinin leksikasına aid müəyyən həcmdə materialdan istifadə olunmuşdur. M.Hacıyev tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsini öyrənərkən bu ləhcənin leksikasına da müəyyən yer ayırmışdır. Müəllif, əsasən, ləhcədə işlənən sözlərin mənşəcə növləri məsələlərini əhatə etməyə səy göstərmişdir. Həmin müəllifin «Azərbaycan tatlarının dili» monoqrafiyasında tat dilinin leksikası da araşdırılmışdır. Burada da diqqət leksik sistemdə işlənən vahidlərin mənşəcə növləri üzərində cəmləşdirilmişdir (59; 60).

T.Əhmədovun tədqiqatında Azərbaycan və tat dillərinin qarşılıqlı təsiri ilə bağlı məsələlər tat dilinin Quba ləhcəsinin materialları əsasında araşdırılmışdır. Müəllif tat dilinin Quba ləhcəsində işlənən sözlərin tematik qruplara bölünməsi məsələsini də nəzərdən keçirmişdir. Bu işdə də Azərbaycan dilindən və Azərbaycan dili vasitəsi ilə tat dilinə keçmiş alınma sözlərə xüsusi yer verilmişdir.

Monoqrafiya müəllifinin tat dilinin Lahıc ləhcəsi əsasında apardığı tədqiqat işində də tat dilinin bu ləhcəsinin leksikasına dair məsələlərə ümumi şəkildə toxunulmuşdur.

Göstərilən tədqiqat işləri, qeyd olunduğu kimi, əsasən, ləhcələr əsasında aparılmış, dilin leksik sistemini bir tam kimi əhatə etməmiş, müxtəlif ləhcələrdəki leksik xüsusiyyətlərin müqayisəsinə yer verilməmişdir.

Tat dili ilə bağlı yazılmış məqalələrdə, İran dillərinə aid tədqiqat işlərində tat dilinin leksik məsələləri, demək olar ki, tədqiq edilməmişdir. İran dillərinə aid tədqiqat işlərində, əsasən, tat dilinin fonetikasına və qrammatikasına dair bir sıra məsələlər ümumi şəkildə izahını tapmışdır. Bütün bu göstərilənlər bir daha sübut edir ki, tat dilinin leksikası, xüsusən də, Azərbaycanda yaşayan tatlara dilinin leksikası monoqrafik tədqiqat obyektinə olmamış və dilçiliyimizdə işlənməmiş sahələrdən biri kimi qalmaqdadır.

I FƏSİL

TAT DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ DİFERENSİASIYANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tat dilinin yayılma arealları və tədqiqat tarixi.

Müasir dövr dilçilik tədqiqatları özünün əhatəliliyi, həll olunan problemlərə kompleks yanaşılması, görülən işlərin daha qlobal və fundamental xarakteri ilə seçilir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə ciddi demokratik dəyişikliklər baş verməkdədir. Həmin dəyişikliklər ölkənin ərazisində yaşayan azsaylı xalqların və etnik qrupların dilinə və mədəniyyətinə olan münasibətdə də özünü göstərir. Son illərdə respublikanın müxtəlif elm mərkəzlərində azsaylı xalqların və etnik qrupların dilinə aid aparılan elmi araşdırmaların sayı son illərdə xeyli artmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycanda yaşayan tatlarla bağlı araşdırmalar da kəmiyyət baxımından seçilir (284; 192, 171-172; 217-220; 355; 231; 235; 236; 246; 283; 59; 60; 61; 90). Tatların mənşəyi, tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti və dilləri haqqında müxtəlif tədqiqatlar mövcuddur (59; 60; 90; 183).

Tatlar irandilli xalq olub, Xəzəryanı ərazilərdə, əsasən İranda, Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında, Abşeron yarımadasında, Dağıstanın cənub-şərqində, Dərbənd və Mahaçqala şəhərlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycan ərazisində tatlar, əsasən, respublikanın İsmayilli, Xızı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi və Abşeron ərazilərində daha kompakt şəkildə yaşayırlar. Q.Qeybullayev hazırda Dağlıq Şirvanda, Quba, Dəvəçi və Abşeron rayonlarında məskunlaşmış tatların Albaniyada yaşamış irandilli tat tayfalarından olmasını, onların VI əsrdə İrandan bura köçürülməsini qeyd etmişdir (174,

73). N.Quliyeva göstərir ki, «XIX əsr yazılı mənbələrində Cavad, Naxçıvan və Zəngəzur qəzalarında tatların yaşaması haqqında məlumata təsadüf edilir» (90, 8). M.Hacıyevin tədqiqatlarında da tatların yayıldığı ərazilər haqqında məlumat verilir (56, 60). «Azərbaycan tarixi»ndə bu barədə oxuyuruq: Azərbaycan ərazisində yayılmış tat ləhcələri pəhləvi və fars dillərinin şivələri olmuşdur. Tatlar erkən orta əsrlərdə cənubdan Azərbaycanın ərazisinə köçürülmüşlər. Azərbaycan tatlari türk dilini də bilirdilər. Belə düşünmək olar ki, erkən orta əsrlərdə və sonra Azərbaycan ərazisində (Abşeron zonası) məskunlaşmış tatlari ikidilli olmuşlar. Yeni şəraitdə onlar ikinci dil olan tat dilini tədricən yadırgamış və türk dilini saxlamışlar. Ancaq Quba zonasında yaşayan tatlari ana dili tarixən fars ləhcəsi olmuşdur. Onlari ikinci dili Azərbaycan dilidir. Cənubi Azərbaycanda yaşayan tatlari da Azərbaycan dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bu dili bəzən «Midiya dili»nin qalığı kimi qələmə versələr də, bunlari hamısı pəhləvi ləhcələri olmuşdur (24, 227).

A.Qrünberq tat dilinin İran dilləri arasında yeri məsələsindən bəhs edərkən İran alimlərinin bir qisminin onun fars dilinə yaxın ləhcə olduğunu göstərir. Onun fikrincə, bu alimlərin başqa bir hissəsi Abşeron tatlari dilinin Gilyan və Mazandaran dilləri ilə Mərkəzi İran dialektləri arasında aralıq mövqe tutduğunu söyləyir. Onlar talış və semnan dillərinin də belə bir mövqedə olmasını qeyd etmişlər. Bu nöqtəyi-nəzərləri xatırladan tədqiqatçı Azərbaycanın şimal-şərqi rayonlarında yaşayan müsəlman tatlari dil materialı əsasında belə bir qənaətə gəlmişdir ki, tat dilinin talış, gilyan və mazandaran dilləri ilə yaxınlığını inkar etmək əsassızdır. A.Qrünberqə görə, tat dilinin bir tərəfdən fars, digər tərəfdənsə tacik dilinə genetik bağlılığı var (177, 106).

Tat dilinin İran dilləri arasındakı yeri haqqında bir-

birindən fərqlənən fikirlər olduğu kimi, *tat* sözünün izahına münasibətdə də müxtəlif rəylər var.

«Orxon-Yenisey abidələri» kitabının müəllifləri abidədə *tat* sözünün 3 dəfə işlənməsini qeyd etmiş və onu «tat, yadelli, türk olmayan xalq» mənasında vermişlər. VIII əsrdə, daha doğrusu, 732-ci ildə qoyulmuş Kül Tigin abidəsində «tat» sözü belə bir kontekstdə işlənmişdir: «Könültəki sabımın u... (on səkkiz oğlın)a, tatına təki bunu görü bilin». Bu kontekstin transkripsiyası belə verilmişdir: Ürəyimdəki sözümü .... (on ox oğullarına), *tatlara* təki bunu görərək bilin. Transkripsiyada Ə.Rəcəbov *tatlar* sözündən sonra mötərizədə «yad dildə danışanlara» qeydini əlavə etmişdir. Bilgə xaqan abidəsində də *tat* sözünün işləndiyini görürük: «on ox oğluna, *tatına* təgi bunu görərək bilin» (118; 72, 78).

Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov *tat* sözünün Orxon-Yenisey abidələrində üçüncü dəfə «BA» ixtisarı ilə verilmiş abidənin 4-cü sətirində işlənməsini göstərmişlər. «BA» ixtisarı kitabda bir «balbal abidəsi» kimi açılır. Lakin kitabda bu adda abidə qeydə alınmır. Onu da göstərmək lazımdır ki, abidədə «tatabı» sözü də xalq adı kimi işlənir və bu xalqın Kül Tiginin olduğu yerdən şərqdə yaşaması aydınlaşır. «Xalqı yüksəldək deyə şimala – oğuz xalqına qarşı, şərqə – kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba – Tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki (dəfə) qoşun çəkdim. ...döyüşdüm» (118, 80). Ümumiyyətlə, abidədə «tatabı» xalqının adı çəkilən cümlələrin araşdırılması göstərir ki, *tatabı* və *tat* sözləri arasında əlaqə yoxdur. Tatabı xalqının adı kıtay xalqının adı ilə yanaşı çəkilir.

Tat sözü «Ktabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da işlənir. Dastanların izahlı lüğətində bu söz etnonim kimi açıqlanır (88; 167). «Saçalı uzun tat əri banladıqda, bədəvi atlar ıssını görüb oğradıqda, ağılı, qaralı seçən çağda... (87; 34).

Mahmud Kaşğaridə *tat* sözünün türk ləhcələrinin çoxunda

«farsi» mənasında olması göstərilir. Bununla yanaşı, lüğətdə aşağıdakı lüğət məqaləsi də var: «Tat. Uyğur kafirleri. (tuxsı və yağma ləhcələrində). Bu sözü onların ölkələrində, onların ağzından eşitdim. Bu sözü tat tavğaç: Uyğur və Çini ifadəsi içində də istifadə edirlər» (326; 539-540).

XIII-XIX əsrlərdə Türkiyə türkcəsi ilə yazılmış əsərlər əsasında hazırlanmış lüğətdə *tat* sözü «yabançı, əcnəbi, özəl olaraq Əcəm», *tatca* sözü «yabançı dil və özəl olaraq farsca» mənalarında verilmişdir (328; 205).

A.Bakıxanov yazmışdır: «Tabasaranda Ənuşirəvanın Dərbənd divarları ilə bağlı saldıği şəhərin xarabalıqları yanındakı səkkiz kəndin – Calkan, Rukal, Kamax, Maqatir, Zidian, Gümeydi, Mutaqi və Bilxədi kəndlərinin əhalisi qədim fars dilinin ləhcələrindən biri olan tat dilində danışır. Bu onların şəhərin əhalisi olması, şəhər dağılıqdan sonra ətraf kəndlərə köçməsi haqqında fikir irəli sürməyə imkan verir». A.Bakıxanovun əsərində tatların Şamaxıda, Qubada, Lahıca, Geuz, Qoşunlu, Barmaq, Şeşpara, Buduxun bir hissəsində, Bakıda yaşaması haqqında da məlumat vardır (152; 24).

Belə bir ehtimal var ki, e.ə. II minillikdə hind-Avropa dil ailəsinə mənsub olan hind-İran kök dili tədric olunmuşdur. Həmin minilliyin sonunda o, hind və İran dil qollarına parçalanmışdır. Hind-Avropa tayfaları Hindistana, farsdilli tayfalar isə İran, Əfqanıstan və Orta Asiyaya gələrək, məskunlaşmışlar. Qədim farsdilli tayfalar əvvəl İran yaylasının cənubunda və mərkəzi hissəsində məskunlaşmış və e.ə. I minilliyin birinci yarısında buranın siyasi həyatında fəal iştirak etmişlər. Həmin dövrdə fars dilinin parçalanması nəticəsində bir sıra ləhcələr yaranmış və bəzi farsdilli etnoslar Azərbaycanın şərq və qəribinə doğru yayılaraq, tarixin müxtəlif dövrlərində yerlərini dəyişmiş və müxtəlif adlı fars ləhcələrinin bünövrəsini qoymuşlar. Parfiya və Sasani

sülalələrinin hakimiyyəti illərində də fars ləhcələrində danışan əhali Azərbaycan və ona qonşu olan ərazilərə gəlmiş, oralarda məskən salmışdır. Erkən orta əsr qaynaqlarında farsdilli ailələrin Azərbaycana gəlməsi, yaxud köçürülməsi barədə məlumat verilir. Ərəb qaynaqları onların dilini «pəhləvi» və «farsi» adlandırırdı (24; 227).

Dilçilik tədqiqatları dərinləşdikcə, nisbətən az öyrənilmiş dillərə maraq da artmaqdadır. Bu dillərin hərtərəfli öyrənilməsi dünya dillərinin ümumi inkişaf xüsusiyyətlərinin, habelə dillər arasındakı tipoloji uyğunluqlar və fərqlərin müəyyənləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Yazısız dillərin tarixi inkişafının öyrənilməsi üçün başqa dildaxili material olmadığından, dialekt və şivələrin müstəsna əhəmiyyəti var. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız dialekt faktlarına əsaslanmaqla dilin daha sonrakı inkişaf dövrünün müəyyən məhdud zamanında daxili çevrilmə və dəyişmələrinin gedişini öyrənmək mümkündür. Daha qədim dövrlərdə baş vermiş dəyişikliklər haqqında təsəvvürləri isə bu dili qohum dillərlə, xüsusən də, yalnız yazılı abidələri olan dillərlə müqayisə etməklə əldə etmək mümkündür (260; 168).

Y.Nazarovaya görə, elmə iki tat dili məlumdur. «Məxsusi tat dili» (собственно татский язык) və dağ yəhudilərinin istifadə etdiyi «yəhudi-tat dili» (еврейско-татский язык). Bunların hər ikisi mənşəcə, hind-Avropa dillərinin İran qrupuna daxildir. Tarixi-dialektoloji təsnifata görə, tat və yəhudi-tat dilləri cənub-qərbi İran dillərinə aid olub, fars və tacik dillərinə yaxındır (329). Elmi ədəbiyyatda bu dillərin fars dilinə yaxınlığının fərqli olması qeyd edilir. Tat dilinin fars dilinə çox yaxın olmasını qeyd edən A.Qrünberq (177; 114) yəhudi tat dilinin qrammatik quruluşunda müasir fars dilində qalmamış arxaik xüsusiyyətlərin qorunması, yəhudi tat dilinin tat dili ilə müqayisədə leksik cəhətdən fars dilindən daha çox

uzaqlaşdığını göstərmişdir (178, 232; 188). Dağ yəhudiləri Azərbaycanda, Dağıstanda, Kabardin-Balkarda məskən salmışlar.

Tat dili ilə yəhudi tatlarının dili arasında quruluş yaxınlığı ilə yanaşı, əhəmiyyətli dil fərqləri də var. Bu, qeyd olunan dillərin daşıyıcılarının ünsiyyət prosesində bir-birini tam başa düşməməsinə səbəb olur. Tat dilinin fonetika, qrammatika və leksikasına daha çox Azərbaycan dili, yəhudi tat dilinin fonetika, qrammatika və leksikasına isə daha çox ivrit dilinin təsiri olmuşdur. Yəhudi tat dilinin lüğət tərkibində ivritdən alınmalar xüsusi leksik qat təşkil edir, bu dilin fonemlər sistemində yuxarı farinqal samitlərin çoxluğu diqqəti cəlb edir (179, 11-23; 178, 233-234, 241; 234, 27; 233, 160-168; 307, 127-139). Tat və yəhudi – tat dilləri funksional və sosial-mədəni xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdiyi dövrə qədər tat dilinin yazısı olmamışdır. Müstəqil Azərbaycanda azsaylı xalqların dilinə göstərilən qayğı sayəsində tat dilinin əlifbası tərtib edilmiş, bu dildə kitab nəşrinə başlanmışdır. Yəhudi – tat dilinin yazısı və ədəbi dili mövcuddur. Bu dildə yazılmış ədəbi əsərlər ümumdağıstan ədəbi sistemində yer almışdır (239).

Tat dilinin öyrənilməyə başladığı dövrdən, yəni XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərindən elmi ədəbiyyatda terminoloji anlaşılmazlıq olmasın deyə tat dilinin adı ənənəvi etnik prinsip üzrə verilmişdir. Etnik tatların dili müsəlman tatlarının dili, şimali Azərbaycan tatlarının dili adlandırılmışdır ki, bu da tat dili kimi səciyyələndirilə bilər. Digər dil ortaqlığı ilə seçilən dağ yəhudilərinin dili yəhudi-tat dili və ya yəhudi-tat ləhcəsi, tat dilinin yəhudi dialekti adlandırılmışdır. Ötən əsrin 70-80-ci illərində nəşr olunmuş əsərlərdə tat dilinin coğrafi əraziyə görə fərqləndirilməsi özünü göstərmişdir. Məxsusi tat dili ilə yəhudi-tat dilinin

fərqləndirilməsi məqsədi ilə tat dilinin cənub dialekti və tat dilinin şimal dialekti terminlərindən də istifadə olunmuşdur (189, 122-127). Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində İran dilləri ilə bağlı elmi əsərlərdə yəhudi-tat dili termini qərarlaşmışdır (241, 15-16; 240, 65-67).

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların dilində dialekt, ləhcə və şivə fərqləri olduğunu ilk dəfə xüsusi qeyd edən Vs.Miller olmuşdur. Vs.Miller bu dialekt və ləhcələrin təsnifatını verməyə cəhd göstərməmiş, yalnız bu fərqlərin mövcudluğunu qeyd etmişdir (234, 235).

A.L.Qrünberq Azərbaycanda yaşayan tatların dilindəki ləhcə fərqlərinin müəyyənləşdirmək və həmin ləhcələrin sərhədini təyin etmək üçün fonetik, leksik-qrammatik fərqlərlə yanaşı, dini fərqləri də əsas götürmüşdür. O, qeyd etmişdir ki, sünni və şiələrin dili arasında əsaslı dərəcədə ləhcə fərqləri var. Bundan sonra müəllif tat ləhcələrinin aşağıdakı ilkin təsnifatını vermişdir: 1) şimal (sünni) şivələri – Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd rayonları və Xızı rayonunun Qızıl Qazma kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivələr; 2) mərkəzi (şiə) şivəsi – Xızı rayonunun Ərüküş və Dağ quşçu kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivə; 3) cənub (şiə) şivələri – Xızı rayonunun digər ərazilərində və Siyəzən rayonu ərazisində yayılmış şivələr (177, 8). Göründüyü kimi, A.Qrünberqin təsnifatında Abşeron və Lahıc şivələrinin adları, ümumiyyətlə, çəkilmir. Halbuki, Lahıc ləhcəsinin tat dilinin digər şivə və ləhcələrindən fərqlənməsi haqqında hələ Vs.Miller qeyd etmişdir (236).

Tat dilinin Azərbaycanda yayılmış ləhcələrindən bəhs edərkən M.Hacıyev, demək olar ki, A.Qrünberqin təsnifatını qəbul etmişdir. Onun təsnifat sxemində cənub qrupuna Abşeron, Balaxanı, Suraxanı, Lahıc və Məlhəm (Şamaxı) tatlarının ləhcəsi də əlavə edilmişdir (60, 16).

T.Əhmədov tat dilinin Quba ləhcəsində danışan əhalinin

Quba rayonunun cənub-şərqində dağlıq və dağətəyi yerlərdə, cənub-şərqdən Dəvəçi və cənub-qərbdən Qonaqkənd (köhnə inzibati bölgüyə əsasən) rayonları ilə həmsərhəd zonada məskunlaşmasını qeyd etmişdir (47, 27).

Dilin dialekt, ləhcə və şivələrə bölgüsü elmi prinsiplər zəminində aparılır. Bu məsələ dialektologiyanın tədqiqat dairəsindədir. Ayırma oxşar və fərqli dil hadisələrinin təyini əsasında aparılır. Eyni zamanda müqayisə zamanı oxşarlığın və fərqi təsadüfi olub-olmaması nəzərə alınmalıdır. «Müqayisə edilən oxşar dil hadisələrinin təsadüfi yaxud qeyri-təsadüfi olmasının müəyyənləşdirilməsi zamanı müxtəlif statistik-ehtimal və kəmiyyət meyarı qanunları böyük əhəmiyyət kəsb edir» (249, 158).

Məsələyə bu cür yanaşdıqda Azərbaycan tatlarının dillərindəki oxşar və fərqli hadisələrin kifayət qədər öyrənilmədiyi halda, onun ləhcələrə bölünməsinin şahidi oluruq. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan tatlarının dilinin ləhcələrə bölgüsü əsasında coğrafi prinsipin durması qənaətinə gəlmək olur. Çünki tat dilini ləhcələrə bölmüş müəlliflər, əslində, ləhcə səviyyəsində kifayət qədər fərqi olub-olmadığını açıqlamırlar. Məsələn, T.Əhmədov tat dilinin Quba ləhcəsini şərti olaraq Rustov, Növdün, Şuduq, Çiçi, Zarqova, İsnov və Talıblı şivələrinə bölmüşdür. Lakin müəllif qeyd etdiyi kəndlərdə yaşayan tatların dillərində hansı şivə fərqlərinin olmasına xüsusi diqqət yetirmir (47, 31).

Burada bir məsələni də diqqət mərkəzinə çəkmək yerinə düşür. Tatların mənşəyi, tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti və dilləri haqqında müxtəlif tədqiqatlar mövcuddur (35, 36, 59, 60, 73, 90, 153, 154, 177, 178, 181, 183, 188). Həmin tədqiqatlarda Azərbaycan ərazisində yaşayan tatlar dini mənsubiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölünür: 1) müsəlman tatlar; 2) yəhudi tatlar; 3) xristian tatlar.

Bu bölgü təkcə, Azərbaycan Respublikası deyil, başqa ölkələrdə yaşayan tatlar üçün də səciyyəvidir. Dini baxımdan üç müxtəlif qrupa bölünmədən asılı olmayaraq, tatlar eyni bir dildə – tat dilində danışılırlar. Bununla belə, dini mənsubiyyətinə görə fərqlənən qrupların dillərində oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də az deyil. Məhz belə fərqlər həmin qrupların dillərinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsini zəruri etmişdir.

Zənnimizcə, tat dilinin bu bölgü üzrə tədqiqinə əsas yaradan amillərdən biri də tədqiqatçıların eyni qrupa mənsub dil daşıyıcılarının kompakt şəkildə yaşadıkları ərazilərdən materiallar toplaması olmuşdur. Lakin bu cəhət müxtəlif qrupların dillərinin ayrı-ayrılıqda tədqiqinin elmi dəyərini azaltmır, əksinə, artırır. Çünki belə olduqda müqayisəli tədqiqat aparmaq üçün daha əlverişli zəmin yaranır. Mövcud araşdırmalar göstərir ki, bu qrupların daşdıqları dil eynidir. Belə olan halda, mövcud materiallar əsasında oxşar və fərqli dil hadisələrini təyin etmək, bunların əsasında ləhcə və şivələrə ayırmanı dəqiqləşdirmək daha düzgün olardı.

M.Hacıyev yazır: «Maraqlıdır ki, bəzi alimlər Azərbaycan ərazisində işlənən və bir-birindən fərqlənən müxtəlif tat dili ləhcə və şivələrini qəbul etmir, bunların hamısını düzgün olmayaraq «Bakı tat dili» adı altında birləşdirir» (60, 30).

Şivənin yaranması (təşəkkülü) dildə baş verən dəyişikliklərdən irəli gəlir. Cəmiyyətdə yaşayan hər bir fərdin özünəməxsus danışmaq şivəsi var və bu başqalarının nitqindən seçilir. Bu cəhət nitqin fərdiliyi ilə bağlıdır. İctimai həyat şəraitinə görə fərdlər bir-biri ilə dil əlaqəsində olurlar və onların nitqlərindəki fərqlər bu birlik üçün ümumi bir fonetik, qrammatik və leksik sistemdə yekcins forma almış olur. Bilavasitə, birbaşa dil əlaqələri bəzən ayrı-ayrı qrupların, kiçik

ərazidə yaşayanların arasında olduğundan, onların dili ilə başqa ərazilərdə yaşayanların dilləri arasında fərqlər üzə çıxmış olur (330, 78). Azərbaycanda yaşayan Lahıç tatları ilə Abşeron ərazisində yaşayan tatlar arasında tat dili səviyyəsində dil əlaqələri yoxdur. Bu baxımdan Lahıç tatlarının istifadə etdiyi tat dili ilə Abşeronda istifadə olunan tat dili arasında fərqlər yaranmış olur. Eyni sözləri Quba, Şamaxı, Xaçmaz, Xızı tatlarının dilləri haqqında da demək olar. Beləliklə, bir-biri ilə birbaşa dil əlaqələrinin olmaması tatların istifadə etdiyi dildə müxtəlif səviyyələrdə – fonetik, qrammatik, leksik fərqlər özünü göstərir. Bu fərqlərin ləhcə və ya şivə səviyyəsində olmasını dəqiq müəyyən etmək çətindir. Nəzərə alsaq ki, şivə daha kiçik dil kollektivlərinin dilləri arasındakı fərqlərdir, onda Lahıç, Quba və Abşeron tatlarının dilindəki fərqlər ləhcə səviyyəsində qəbul edilə bilər. Belə olan halda Quba, Dəvəçi, Xızı, Qonaqkənd, Şamaxı, Xaçmaz, Kilvar tatlarının dillərinin hər birini tat dilinin ayrıca şivəsi və ya ləhcəsi kimi qəbul etmək müəyyən mübahisələr doğurur. Bu məsələnin elmi həlli linqvistikada ləhcə və şivəni bir-birindən ayırmaq üçün istifadə olunan əlamətlər əsasında mümkündür. Dialekt, ləhcə və şivələri bir-birindən ayırmaq, təbii ki, fərqləndirmə meyarlarını tələb edir. Dialekt ərazi, sosial, peşə ilə bağlı bir-biri ilə əlaqədə olan bütün dil daşıyıcıları ilə müqayisədə istifadə olunan ümumxalq dilinin bir formasıdır (330, 94). Ləhcə ümumi dil hadisələri ilə bağlı olan şivələr qrupunu birləşdirən böyük dil kollektivinin dilidir. Şivə kiçik ərazidə istifadə olunan ümumxalq danışıq dilinin fərqlənən formasıdır (330, 79).

Dialektlərarası leksik fərqlərin müəyyən edilməsi üçün bir sıra meyarlardan istifadə olunur. Təcrübədə üç əsas meyar tətbiq olunur: 1) qarşılıqlı-ekvivalent dil faktlarının müxtəlif şəkildə adlandırılması; yeni anlayışın, predmetin fərqli sözlərlə

adlandırılması; 2) qarşılaşdırma bilməyən leksik dialekt fərqləri; bir ərazidə mövcud olan gerçəkliyin başqa ərazidə olmaması səbəbindən doğan leksik fərqlilik; 3) qarışıq leksik dialekt fərqləri; leksik vahidlərin ifadə planında fonetik fərqlilik (167, 153).

Y.Listrova leksik dialekt fərqlərini təyin etmək üçün bir meyarından istifadə olunmasını vacib sayır. O belə hesab edir ki, funksional, təyinat baxımından eyni, lakin forma, quruluş və hazırlanma texnikasına görə fərqlənən əşyaların adlarındakı fərqlər dialekt fərqləri sayılmamalıdır. Məsələn, rus dilinin ayrı-ayrı yayılma ərazilərində istifadə olunan *sarafan* və onunla eyni funksiya yerinə yetirən *andarak* quruluşlarına görə müxtəlif olduqlarından fərqli əşyalardır. Deməli, *sarafan* ədəbi dil sözü, *andarak* isə dialektizm ola bilməz (290, 48-54).

L.Peysikov bir sıra sözlərin, o cümlədən *osmon* «göy», *asb* «at», *kuh* «dağ» kimi sözlərin semantik sabitliyinin nisbi səciyyə daşdığını söyləmişdir (252, 117). Bu sözlərin müxtəlif İran dillərində eyniliyi həmin dillərə dialekt səviyyəsində yanaşmağa əsas vermir. Eyni hadisə türk dillərində də özünü göstərir. Dilin tarixən daha qədim dövrlərinə aid olan sözlərdə oxşarlıq, ümumilik aydın görünür.

İran dillərinin, o cümlədən tat dili tədqiqatçılarının ümumiran mənşəli sözləri ayrıca qrupa daxil etməsinin səbəbini də bu amillə bağlamaq olar. Ümumiran mənşəli sözlərin tarixən hansı İran dilində yaranması və ya bu sözlərin hansı İran dilinin leksik vahidi sayılması mübahisəli məsələdir.

V.Rastorquyeva İran dillərinin özünün çoxəsrlik inkişaf tarixində sintetik quruluşdan tədricən analitik quruluşa keçməsinə, analitik fel formalarının bu dillərdə çoxalmasını, təsviri fellərin ikinci sintez hadisəsi nəticəsində sadələşməsinə qeyd edərək yazmışdır: «Sürətli danışmaq dilində çoxsözlü birləşmələr yığılmağa və qısalmağa başlamışdır. Yığılma və

ixtisar bir neçə mərhələdə getmişdir. İlk mərhələdə səslər və hecalar düşmüşdürsə, sonrakı mərhələlərdə sözlərin birləşib bir söz təşkil etməsi baş vermişdir. Bu zaman hər köməkçi feldən bir heca və yaxud bir səs qalmışdır. Belə ki, *budan* «olmaq» felindən qovuşma zamanı *-ud*, *istodan* felindən *-sos*, *-sod*, *-s* qalmışdır. Məsələn, «raftə istodə budadam» forması «rəfsodüt» şəklinə düşür. Mürəkkəb fel formalarının bir sözə yığılması felin morfoloji quruluşunun yenidən təşkilinə, onun bütün analitik formalarının yeni aqlutinativ tipli sintaktik forma ilə əvəz olunmasına, köməkçi felin şəkilçiləşməsinə səbəb olur (260, 167). Zənnimizcə, tat dilinin bu bölgü üzrə tədqiqinə əsas yaradan amillərdən biri də tədqiqatçıların eyni qrupa mənsub dil daşıyıcılarının kompakt şəkildə yaşadıkları ərazilərdən materiallar toplanması olmuşdur. Lakin bu cəhət müxtəlif qrupların dillərinin ayrı-ayrılıqda tədqiqinin elmi dəyərini azaltmır, əksinə, artırır. Çünki belə olduqda müqayisəli tədqiqat aparmaq üçün daha əlverişli zəmin yaranır. Mövcud araşdırmalar göstərir ki, bu qrupların daşdıqları dil eyni olub, ləhcə fərqlərinə malikdir.

Tat dilinə aid ilk material İ.N.Berezinin 1853-cü ildə Kazanda nəşr olunan «Resherches sour les dialectes persans» kitabında verilmişdir (317).

İ.N.Berezinin tat dili haqqındakı tədqiqatı ümumi səciyyə daşıyır, bu dil haqqında hərtərəfli təsəvvür yarada bilmir. Müəllif Abşeron ləhcəsi əsasında tat dilinin bir sıra fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini açmağa çalışsa da, ümumən buna nail olmamışdır. İ.N.Berezinin tat dili haqqında mülahizələrinin səthi və nöqsanlı xarakter daşması tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilmişdir. Göstərilən qüsuralara baxmayaraq, Azərbaycan tatlarının dilinə aid ilk tədqiqat əsəri kimi İ.N.Berezinin araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rus akademiki B.Dorn 1860-cı ilin axırları, 1861-ci ilin

əvvəllərində Bakı, Quba və Dərbənddə olmuş və tat dilinə aid xeyli material toplamışlar. O, bu materialları «İran dillərinin tədqiqinə dair» kitabında ümumiləşdirmişdir. B.Dorn «Qədim rusların Təbəristana hücumları» kitabına mazandaran, gilək, talış dilləri ilə yanaşı, tat dilinə dair mətnlər də daxil etmişdir. Tat dilinə aid mətnlər (3 mətn) onun başqa bir əsərində də verilmişdir (192).

B.Dornun tat dili ilə bağlı topladığı materiallar və onun elmi araşdırmalarının bir qismi çap olunmamışdır. Həmin materiallar Sankt-Peterburqda Asiya xalqları İnstitutunun arxivində saxlanılır.

İ.N.Berezin və B.Dorndan sonra tat dilinə dair tədqiqlərin geniş aspektdə davam etdirilməsi Vs.Miller və B.Millerin adları ilə bağlıdır.

Tat dilinin öyrənilməsində Vs.F.Millerin böyük əməyi olmuşdur. Onun bu sahədəki ilk tədqiqatı yəhudî tatlarının dilinə həsr olunmuşdur. O, 1900-cü ildə «Tat dilinin fonetikasına aid oçerklər» kitabını çap etdirmişdir. Bundan sonra Vs.F.Miller müsəlman tatlarının dilini tədqiq etmiş və 1905-ci ildə onun «Tat etüdləri» kitabı çapdan çıxmışdır (235). Kitab tat dilinin Lahıc ləhcəsinin materialları əsasında yazılmışdır. Kitaba 11 mətn və lüğət əlavə edilmişdir. 1907-ci ildə Vs.Miller «Tat etüdləri» əsərinin ikinci hissəsini nəşr etdirir.

Vs.Miller İ.N.Berezin və B.Dornun topladığı materiallardan müqayisə məqsədilə istifadə etdiyini də göstərir. Vs.Miller Azərbaycanda işlədiyi müddətdə, əsasən, talış dilinin tədqiqi ilə məşğul olsa da, tat dilini də yaddan çıxarmamışdır. O, ilk dəfə olaraq tatların Azərbaycan ərazisində məskunlaşması və onların ləhcələri haqqında məlumat vermiş, ləhcələrarası fərqləri geniş şəkildə araşdırmağa cəhd göstərmişdir (231).

Tat dilinin tədqiqını Vs.Millərdən sonra A.L.Qrünberq davam etdirmişdir. Bu dövrdə İ.M.Oranski də öz tədqiqat işində tat dilindən bəhs etmişdir (246).

A.L.Qrünberq 1954-1955-ci illərdə «Şimali Azərbaycan tatlarının dili» adlı monoqrafiyasını yazmaq üçün üç dəfə Azərbaycanda ekspedisiyada olmuş və materiallar toplamışdır. Müəllif həmin materiallar əsasında tat dilinin fonetika və qrammatikasını əsaslı şəkildə araşdırmışdır (181).

V.S.Sokolova talış və tat dillərinin fonetikasını ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. O, 1948-ci ildə Bakının Balaxanı və Suraxanı qəsəbələrində, Dəvəçi rayonunda və Qonaqkənddə yaşayan tatların ləhcələrinə aid materiallar toplamış və bunun da əsasında tat dilinin fonetikasının təsvirini vermişdir. Onun tədqiqatları ilk dəfə olaraq 1950-ci ildə çap olunmuşdur. 1953-cü ildə müəllif tat dilinin fonetikasına həsr olunmuş «İran dillərinin fonetikasına dair oçerklər» adlı əsərini nəşr etdirir (283).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tat dilinin fonetikasının bu və ya digər məsələlərinə əvvəllər də toxunulmuşdur. Məsələn, E.Korş «Orta fars dilində dialekt rotasizminin izləri» məqaləsində tat dilinin fonetikasına müəyyən yer ayırmışdır (211).

N.Quliyevanın yazdığı kimi, müharibədən sonrakı illərdə tatlar, onların etnoqrafiyası və dili üzrə tədqiqatlara əsas etibarilə XX əsrin 50-60-cı illərində başlanmışdır (90).

Bizim fikrimizcə, N.Quliyevanın tatlar və onun etnoqrafiyasının öyrənilməsi ilə əlaqədar fikri doğrudur. Çünki 50-ci illərdə N.Quliyevanın apardığı tədqiqat məhz həmin sahələrə aid olmuş, tat dili haqqında ümumi məlumatları özündə əks etdirmişdir. Q.Qeybullayevin namizədlik dissertasiyasını da bu tipli tədqiqatlara aid etmək olar (173).

M.Hacıyev 1960-cı ildən başlayaraq, tat dilinin tədqiqi

ilə ardıcıl məşğul olmağa başlamışdır. O, 1971-ci ildə «Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi» adlı kitabını nəşr etdirmiş (59), sonrakı dillərdə də tat dili ilə bağlı tədqiqatlarını genişləndirmişdir. Onun elmi araşdırmaları «Azərbaycan tatlarının dili» (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis) kitabında ümumiləşdirilmişdir (60).

1996-cı ildə N.B.Cəfərova və M.İ.Hacıyevin «Tat dili» (Zuhun tati) əlifba kitabı nəşr edilmişdir (35). 2002-ci ildə bu sətirlərin müəllifinin tat dilinin Lahıc ləhcəsinə həsr olunmuş «Lahıc tatlarının dili» adlı monoqrafiyası çap olunmuşdur (72).

Monoqrafiyada İsmayılı rayonunda şəhər tipli qəsəbə sayılan Lahıc və onun ətrafında yaşayan tatların dilinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri təhlil olunur. Əsərdə müqayisələrə də geniş yer verilmiş, tat dili ləhcəsinə aid materiallardan geniş istifadə edilmişdir. Əsərdə ilk dəfə olaraq, Lahıc tatlarının dilinin fonetik sistemi araşdırılmış, onun distributiv imkanları, fonemlərin anlaut, inlaut və auslautda işlənmə xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Monoqrafiyada tat dilinin digər dillərlə əlaqələri təhlil olunmuş, bu əlaqələrin bütövlükdə dilə təsiri mexanizmi, alınmaların mənimlənmə səviyyəsi araşdırılmışdır.

B.Vs.Miller «Tatlar, onların məskunlaşması və şivələri» əsərində Lahıc qəsəbəsi də daxil olmaqla 32 tat kəndinin olduğunu qeyd edir. Həmin kəndlər aşağıdakılardır: Lahıc, Ülgüc, Zarat, Dəmirçi (Küpəyə), Xeybəri, Zarat II, Dərebabo, Haftəsiyab Ximran, Əhən Qərçəh, Voşa, Müdrü, Daxar, Zangi, Müdürso, Müşkəmir (Mişkəmir), Duvoryan, Pirəqonum, Məlhəm, Qonaqkənd, Mədrəsə, Cənduvo, Bığır, Vələsim, Cülyan və s. (231, 9).

M.Süleymanov yazır: «Girdiman çayı sahilinə köçürülən irandilli etnik qruplar təkcə Lahıc qəsəbəsində deyil, Zanqi,

Daxar, Köhnə Daxar, Vələsin, Yuxarı Cülyan, Buynuz, Brovdal, Namazgah, Gəndov, Boəli, Varna, Zərnavə, Zarat, Müşkəmir, Dərə, Əhən, Qoydan» məskunlaşmışlar (130, 21).

Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, Xəzərtrafi ərazidə yayılmış tat dili digər İran dilləri arasında xüsusi mövqeyə malikdir. Tat dilinin İran dilləri ailəsində yeri, bu dilin ləhcələri arasındakı fərqlərin öyrənilməsi dilçiliyimizdə aktual problem olaraq qalmaqdadır.

Bizim fikrimizcə, tat dilinin İran dilləri arasındakı yerini müəyyənləşdirilməsi, onun İran dillərinin dialekt və ləhcələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün dəqiq elmi təsnifat prinsiplərinə əsaslanmaq lazımdır. Mahiyyət etibarilə geniş dil materialını əhatə edən bu cür tədqiqatlar tat dili ləhcə və şivələrinin hərtərəfli öyrənilməsi zəminində həyata keçirilə bilər.

Azərbaycan-tat dil əlaqələri.

Müxtəlif etnoslar, xalqlar arasındakı münasibətlərdə dil mühüm rol oynayır. İctimai, mədəni, sosial və iqtisadi sahələrdə əlaqələrin gerçəkləşməsi üçün dildən istifadə edilir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dil əlaqələri də ictimai səciyyə daşıyaraq iqtisadi, siyasi, mədəni, dini və bu kimi əlaqələr çərçivəsində təzahür edir. Dil müxtəlif dillərlə təmaslı və təmassız əlaqələr zəminində yaşayır. Əlaqələr təmaslı olduqda dillərin bir-birinə təsiri baş verir. Bu təsir çox zaman qarşılıqlı olur. Deməli, dilin inkişafı xalqın tarixi, onun yaşadığı ərazi və onunla qonşu olan xalqların dili və tarixi ilə bağlıdır və dilin daşıyıcısı olan xalqın, etnosun başqa xalqlarla münasibətlərindən də asılıdır. A.Axundov qeyd edir ki, «dil xalqın malıdır və bu cəhətdən, tamamilə təbiidir ki, hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə bağlıdır. Dil elə bir güzgüdür

ki, xalqın tarixi bu və ya digər şəkildə əksini orada tapır» (5).

Tarixən təcrid olunmuş şəkildə yaşayan xalq olmadığından, başqa dillərdən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərən dil də yoxdur. «İnsan cəmiyyətinin inkişafı prosesində xalqlar və onların dilləri bir-biri ilə daim əlaqədə olur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalqı təsəvvürə gətirmək çətindir» (157, 3). Hər bir xalq, etnos başqa xalqlarla yaxın və çox zaman eyni bir ərazidə yaşayır. Belə yaxınlıq məişətdə, yaşayış tərzində, davranışda, adət-ənənələrdə, mədəniyyətdə yaxınlaşmaya səbəb olur. Ünsiyyət prosesində isə dil təmasları baş verir. Bu baxımdan tat dili də müəyyən dil əlaqələri sisteminə malikdir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların dil əlaqələri sistemində Azərbaycan-tat dil əlaqələri əsas yer tutur. İran ərazisində bu, başqa İran dilləri ilə olan əlaqələri özündə birləşdirir. Dağıstan ərazisində yaşayan tatların dili Dağıstan dilləri və rus dili ilə qarşılıqlı əlaqələr şəraitindədir. Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan tatlarının dil əlaqələri Azərbaycan-tat dili müstəvisində araşdırılmalıdır.

Dil əlaqələri dilin yayılmasından asılıdır. Dil nə qədər az ərazidə yayılırsa, bir o qədər də az əlaqə imkanları qazanmış olur. Andre Martine dilin yayılmasından bəhs edərkən yazır: «Sinxron və diaxron aspektdə olmasından asılı olmayaraq, bizi sırf təsviri yanaşma qane etmirsə, onda hansısa bir dilin yayılması haqqında topladığımız məlumat belə bir nəticəyə gətirib çıxaracaqdır ki, dilin yayılması xalqın hərbi, siyasi, dini, mədəni, iqtisadi və ya sadəcə demoqrafik ekspansiyasının kənar məhsuludur. Çünki dil xalqın ünsiyyət vasitəsidir. Dil öz rəqiblərini daxili keyfiyyətlərinə görə deyil, onun daşıyıcılarının daha döyüşkən, fanatik, mədəni olması səbəbindən üstələyir. Latın, ərəb, ispan və ingilis dillərinin xarakterində onların yayıldıqları ərazinin əvvəlki

hüdüdlərindən kənara çıxmasına əsas verən heç bir şey yoxdur» (226, 81-82).

Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Lahıcın əsasının erkən orta əsrlərdə qoyulması ehtimal olunur. Bura XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın misgərlik və silah istehsalı mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Azərbaycanda yaşayan irandilli etnik qruplardan biri lahıc adı ilə tanınır. Lahıcların Sasanilər dövründə İranın Lahican əyalətindən Azərbaycana köçürüldüyü ehtimal olunur.

Respublikada onları həm tat, həm də lahıc adlandırırlar. Maraqlıdır ki, bu etnik qrupun üzvlərinin bir qismi özünü tat, digər qismi isə lahıc hesab edir. Əslində, lahıcların adlandırıdığı «Lahıc dili» tat dilinin lahıc ləhcəsini təşkil edir.

A.Martine göstərir ki, «dil hətta insanların məskunlaşmadığı yeni bir əraziyə gətirildikdə belə onun yeni mühitdə necə inkişaf edəcəyi maraqlı bir problemə çevrilir» (226, 82). Tat dili də Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə gəlmə dil olub, bu ərazilərdə yayılmış digər dillərlə qarşılıqlı əlaqələr zəminində inkişaf etmişdir. Azərbaycan tatlarının dini mənsubiyyətə görə qruplar eyni bir dildə, tat dilində danışsalar da, onların ölkə daxilində yaşadıkları ərazilər də fərqlidir. Bu fərq Azərbaycan tatlarının dilində ləhcə və şivə fərqlərinin yaranmasında əsaslı rol oynamışdır. Eyni zamanda tatların məskunlaşdığı ərazilərdə Azərbaycan tatlarının dilinin bu və ya digər ləhcəsi yaxud şivəsi Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektləri ilə təmaslı əlaqədədir. Təbii ki, bu mənərə Azərbaycan-tat dil əlaqələrinə öz təsirini göstərir.

Tat dilinin müəyyən bölgü üzrə tədqiqinə əsas yaradan amillərdən biri tədqiqatçıların eyni qrupa mənsub dil daşıyıcılarının kompakt şəkildə yaşadıkları ərazilərdən materiallar toplaması olmuşdur. Lakin bu cəhət müxtəlif qrupların dillərinin, onların dil əlaqələrinin ayrı-ayrılıqda

tədqiqinin elmi dəyərini azaltmır, əksinə, artırır. Çünki belə olduqda müqayisəli tədqiqat aparmaq üçün daha əlverişli zəmin yaranır.

Tat-Azərbaycan dil əlaqələri çox qədim tarixə malikdir və bu məsələ haqqında tat dilinin ilk tədqiqatçıları müəyyən fikir söyləmişlər.

Vs.Miller «Tat etüdləri» kitabına yazdığı ön sözdə Lahıç kəndi və tat dilinin Lahıç ləhcəsi haqqında əlavə məlumat verir. Müəllif göstərir ki, lahıçların və onlarla qonşuluqda yerləşən kəndlərdə yaşayanların başlıca ünsiyyət vasitəsi tat dilidir. Lakin bu dil öz yerini böyük sürətlə tatar (Azərbaycan) dilinə verir. Dilin öz yerini başqa dilə verməsi ifadəsi dil əlaqələri sistemində dominant dilin işlənmə sferalarının çoxluğu ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan-tat dil əlaqələri prosesində iştirak edən iki müxtəlif dil daşıyıcısı ünsiyyət üçün dominant dildən – Azərbaycan dilindən istifadə edirlər. Bu proses heç də bir dilin öz yerini başqa dilə verməsi deyil. Dil müəyyən ərazidə işlənən dillər arasında və öz dil ailəsində müəyyən yeri tutur.

A.L.Qrünberqin 1961-ci ildə dərc olunmuş məqaləsində tat dili və onun İran dilləri ailəsində yeri təhlil olunur. Qrünberq bu məqalədə tat dilini genetik cəhətdən fars dilinə çox yaxın bir dil kimi səciyyələndirir. O, tat dilinin, xüsusən, onun müsəlman şivələrinin az öyrənilməsini, özünəməxsus fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilən lahıç ləhcəsinin Vs.Miller tərəfindən qismən tədqiq edilməsini qeyd edərək, belə bir qənaətə gəlir ki, tat dili heç də fars dilinin bir dialekti deyil, o, talış, mazandaran, gilək və digər İran dilləri ilə qohum, yaxın dil olmaqla yanaşı, müstəqil dildir (177, 106).

Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, Xəzərətrafi ərazidə yayılmış tat dili ilə digər İran dillərinin dialekt və ləhcələrinin fərqləndirilməsi barəsində dilçilər arasında müxtəlif fikirlərə

rast gəlmək olur. Tat dilinin İran dilləri ailəsində yeri, bu dilin ləhcələrinin fərqləri məsələsi də dilçilər arasında mübahisə obyektinə olmuşdur. Lakin fərqlər dil əlaqələri müstəvisində nəzərdən keçirilməmiş, dil əlaqələrinin təsiri ilə bağlı fərqlərə münasibət bildirilməmişdir. Dil əlaqələri prosesində həm fonetik, həm qrammatik, həm leksik sistemdə dəyişikliklər baş verir. Ən sürətli təsirə leksik sistem məruz qalır. Qrammatika və fonetikada dəyişikliklər həm az qeydə alınır, həm də çox gec meydana çıxır.

V.S.Sokolova 1948-ci ildə Bakının Balaxanı və Suraxanı qəsəbələrində, Dəvəçi rayonunda və Qonaqkənddə yaşayan tatların ləhcələrinə aid materiallar toplamış və bunun da əsasında tat dilinin fonetikasını öyrənmişdir (283, 280). Əsər toplanmış materialın təsviri əsasında yazılmışdır. Bu tədqiqat işlərində dil əlaqələrinin dilin fonetik sisteminə təsiri haqqında konkret fikirlər söylənilir.

Azərbaycan tatlarının dilindəki fərqlərin yaranma səbəblərini dil əlaqələri ilə və bu əlaqələrin baş vermə tarixi ilə bağlayan tədqiqatçılar da var.

«Müasir tat dilinin bugünkü xüsusiyyətləri ilə təzahürünə gəlicə isə, aşağıdakı üç cəhəti əsas götürmək lazımdır: a) tat dilinin qərbi İran dillərindən təcrid olunmasının uzunmüddətliliyi; b) qonşu Xəzərətrafi dillərin təsiri; c) türk dilinin təsiri» (177, 106).

Bu və ya başqa dilin öz qrupu içərisindəki müstəqil və ya asılı rolunu bu dilin özünə məxsus olub, öz qrupunun başqa dillərində olmayan fonetik, leksik və qrammatik nümunələr tapmaqla, onun xüsusi vəziyyətini tədqiq etmək və qohum dillər içərisindəki yerini müəyyən etmək olar. Azərbaycan dilinin tat dilinə güclü təsiri onu İran dillərindən ayırır, ona bir növ, xüsusi mövqe verir (121, 13).

Əlbəttə, tat dilinə Azərbaycan dilinin təsiri heç bir şübhə

doğurmur. Lakin bir dilə başqa dilin təsirini əsas götürərək onu xüsusi mövqeyə çıxarmaq üçün əvvəlcə külli miqdarda faktlar əsasında həmin dilin hansı dəyişikliklərə uğramasını, onun öz dil ailəsindən aralanmasını sübut etmək lazımdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, dil əlaqələri prosesində dillərarası təsir dilin müxtəlif səviyyələrində özünü büruzə verir. Azərbaycan-tat dil əlaqələrində də bu cəhət özünü göstərir. Tat dilinin fonetik sistemindəki bəzi fonemlərin qeydə alınmasını dil əlaqələri ilə bağlayan tədqiqatçılar var.

Məlum olduğu kimi, tat dilində «ö» foneminin olmasına münasibətdə tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər özünü göstərir. A.L.Qrünberq «Şimali Azərbaycan tatlarının dili» əsərində «ö» fonemi barədə heç bir məlumat verməmiş, tat vokalizmi sistemində «ö»-nü ayrıca, müstəqil bir fonem kimi göstərməmişdir.

H.Zərinəzadə də İran dillərində işlənən *ı*, *ü*, *ö* fonemlərinə öz münasibətini bildirmiş və sübut etməyə çalışmışdır ki, onlar həqiqətən də İran dillərində Azərbaycan dilinin təsiri nəticəsində yaranmışdır. «Ö», «ü», «ı» səsləri İran dilləri ailəsinə daxil olan ancaq elə dillərdə (tacik, kürd, talış, tat) tapılır ki, o dillərdə danışan xalqlar türk dillərində danışan xalqlarla (Azərbaycan, özbək, türkmən və s.) bilavasitə və uzun müddət qonşuluqda, çox sıx əlaqədə yaşamış və yaşayırlar, halbuki, İran dilləri ailəsinə daxil olan, lakin türk dillərinin təsir dairəsindən az-çox kənarda qalan dil və dialektlərdə bu fonetik ünsürlər görünür» (149, 91).

Qarşılıqlı təsirdə olan iki dilin fonetik sistemində oxşar xüsusiyyətlərin varlığı mümkündür, lakin bu xüsusiyyətin hər hansı dildə dil əlaqələri prosesindəki təsirin nəticəsi olmasını dəqiqləşdirmək lazımdır.

A.A.Axundov «ı» foneminin Azərbaycan dilində də uzunluq və qapalılıq kimi iki fərqləndirici əlamətinin

mövcudluğunu qeyd etmişdir (5, 109).

Digər İran dillərində, məsələn, talış dilində *pioz* (soğan), *sio* (qara) sözlərində intervokal mövqedəki samit düşmüşdür. Lakin bu cəhət tat dilinin lahıç ləhcəsində başqa şəkildə özünü göstərir. Lahıç ləhcəsində *piyoz* (soğan), *siyah* (qara) formaları işlənir. Burada saitlər arasında samit fonem yer alır.

A.Meye göstərir ki, fonetik qanunlar, analogiya və alınmalar dil dəyişmələrinin həqiqi səbəblərini izah etmək üçün kifayət etmir. «...Ayrı-ayrı faktlar yalnız xüsusi nəticələr çıxarmağa imkan verir» (218, 58). Dilin tarixi tədqiqinin predmeti «bir dil çərçivəsindən kənara çıxaraq, bütün dillərə eyni dərəcədə şamil edilə biləcək ümumi qanunları aşkara çıxarmaq olmalıdır. «Ümumi qanunların aşkara çıxarılması dilçiliyin əsas predmetlərindən biri olmalıdır. Belə qanunlar isə dil ailələri çərçivəsindən kənara çıxır» (218, 58).

Dil əlaqələri prosesində təsirə ən tez məruz qalan dilin leksik sistemidir. Dil əlaqədə olduğu dildən sözlər alır. Tat dilinin bütün ləhcələrində Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə digər dillərdən alınmış sözlər müəyyən çoxluq təşkil edir (47, 112).

Dil əlaqələri nəticəsində bir dildən başqa dilə keçən söz alındığı dildə arxaikləşib unudulursa, keçdiyi dildə fəal işlənə bilər. Məsələn, lahıç ləhcəsində Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid olan bir neçə söz və termin qeydə alınmışdır ki, Azərbaycan dilinin tarixi leksikası üçün bunlar, sözsüz, müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Ə.Rəcəbov «Dilçilik tarixi» əsərində A.Meyenin sosioloji mövqeyini şərh edərkən yazır: «Meye dilin sosial işlədilməsi ilə əlaqədar olaraq dil dəyişikliklərinin üç amilini müəyyənləşdirmişdir: 1. Dilin spontan inkişafı. Bu özünü nəsilərin təbii vərəsəliyinin nəticəsi kimi göstərir. 2. Sözləmə. İnsanların ticarət, siyasi, əqli, dini münasibətlərində söz bir

dildən digərinə keçir. 3. Əhalinin dil dəyişməsi» (116, 384).

Dil əlaqələrində bu üç formadan hər biri qeydə alınır. Azərbaycan-tat dil əlaqələrində birinci iki amil geniş yayılmışdır. Leksik sistemdə baş verən dəyişmələrdə Azərbaycan dili vasitəsilə keçmiş ərəb, rus və Avropa mənşəli söz və terminlər də xüsusi yer tutur. «Dil bütövlükdə informasiya verən və informasiya qəbul edən mexanizm çərçivəsində fəaliyyətini həyata keçirir» (71, 3). Dil kollektivləri arasındakı əlaqə informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi zərurətindən doğur. Yəni, bir dil kollektivi və ya bu kollektivin nümayəndəsi müəyyən informasiyanı başqa bir dil kollektivinə ötürmək, yaxud ondan almaq istəyir. Əlaqənin yaranması, informasiya mübadiləsi müxtəlif formalarda, müxtəlif iştirakçılarla gedir və müxtəlif tarixi dövrləri əhatə edir. Bu baxımdan dil əlaqələri zəminində baş vermiş sözalma hadisəsinin daha qədim dövrünün tədqiqi dil tarixi baxımından daha böyük maraq kəsb edir. Ona görə də tat dilində işlənən qədim türk sözlərinin müəyyənləşdirilməsi və araşdırılması vacib və aktual elmi məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı, Azərbaycan-tat dil əlaqələri prosesində tat dilinin də Azərbaycan dilinə təsiri özünü göstərir. Bu təsir Azərbaycan dilinin dialektlərində üzə çıxır. Müxtəlif sistemli dil qruplarına daxil olan Azərbaycan və tat dillərinin qarşılıqlı əlaqələri problemi mövcud tədqiqatlarda müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır (59; 60; 137; 140). Dillərin qarşılıqlı münasibətləri haqqında H.Zərinəzadə yazır: «Hər hansı bir xalqın mədəniyyətinin və məişətinin müxtəlif təzahürlərinə aid məfhumlar öz ifadələrini yalnız o xalqın öz sözlərində tapmamışdır və tapmayıb, bu məfhumların bir hissəsi əlaqədar sözlərlə birlikdə başqa dillərdən alınır» (149, 38).

«Əsas lüğət fondundakı sözlər içərisində mənşə etibarilə başqa dillərdən alınmış sözlər görünə bilər. Çox çətin təsəvvür

etmək olar ki, bir dil, hətta özünün ən qədim vəziyyətində belə, başqa dilin heç bir təsirinə məruz qalmamış olsun» (302, 17).

Tat və Azərbaycan xalqlarının uzunəsrlik tarixi əlaqələri nəticəsində bu xalqların dillərində qarşılıqlı şəkildə söz alınması prosesi baş vermişdir. Bu alınmaların xarakteri keyfiyyətcə bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan dili leksik səviyyədə ümumən tat dilinə təsir etdiyi halda, tat dili daha çox qonşuluqda yaşayan bu və ya digər dialekt nümayəndələrinin məhəlli şivələrində öz izlərini buraxmışdır.

Tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin Quba dialektində, başqa dialektlərdə işlənməyən bir sıra sözlərin tat dilindən keçdiyini göstərirlər. Həmin sözlər tat dilinin digər ləhcələrində də eyni şəkildə işlənir (60, 67; 121, 10).

M.İ.Hacıyev qeyd edir ki, bu təsir xüsusilə Azərbaycan dilinin iki dialektində – Bakı və Quba dialektlərində özünü daha qabarıq göstərir.

Abşeron tatları Azərbaycan dilini qəbul etməklə, tədricən öz ana dillərinin bir sıra elementlərini də Azərbaycan dilinə gətirmişlər (60, 68).

Azərbaycan – İran dillərinin çoxəsrlik qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində müxtəlif İran dillərinə məxsus ayrı-ayrı leksik vahidlər Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə keçmiş və hazırda bəzi şivələrdə qorunmaqdadır. Bu təsir daha çox irandilli xalqların yaşadıkları regionlarda müşahidə olunur (109, 173).

Əldə olan materiallar əsasında Azərbaycan dialekt və şivələrində aşağıdakı tat mənşəli sözlər qeydə alınmışdır:

Əngilava – Dərbənd şivəsində bu söz «üzüm mürəbbəsi» mənasında işlənmişdir. Bu söz düzəltmə olub, tat mənşəlidir. Tat dilində *anqur//əngur//əngür* «üzüm» + *ava* su, maye» mənasında işlənir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dialekt və

şivələrində *-av// -ava* komponentləri ilə yaranan sözlər çoxluq təşkil edir.

Nümunə üçün *ardava* «sıyıq» (un və suyun qatışığından hazırlanmış xörək), *xəkav* (susuz qalmış əkin yeri) sözlərini qeyd etmək olar.

Demək lazımdır ki, Vs.Miller *-ava* ünsürünü anlaşılmayan şəkilçi kimi qəbul etmişdir (236, 64).

Əngiştənə – Dialektlərdə bu söz «üzük» mənasında qeydə alınmışdır. Tat ləhcələrində *anquştərin//əngiştərin//ənguşdonə* kimi variantlarda işlənir.

Əskeş – əsasən, Bakı dialektində «arabanın qolu» mənasında işlənir. Bu söz tat mənşəli olub: *əs (<əsb)* «at» və *keş* – «çək» ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Tat dilində *keş//kəş* – *keşirən//kəşirən* «çəkmək» felinin şəkilçiləşmiş formasıdır.

Giozən – Bakı dialektində «yerin otunu təmizləmək üçün ağzı iti alət» mənasında qeydə alınmışdır. Tat dilində *givo//giyo* «ot» + *zən (zərən* «vurmaq» felinin formasıdır) komponentlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Goduş – «sərnici». Əsasən, Qəbələ, Lənkəran, Oğuz, Salyan şivələrində işlənir. Bu söz tat dilində *gödüş//goduş* fonetik variantlarında işlənir. *Go* «inək» + *düş (düşirən//düşirən* «qaynamaq» felindən).

Goudan – «tövlə». Bakı dialektində işlənir. Düzəltmə söz olub, *gou* «inək» + *dan* ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Tat dilində *-dan// -don// -dun* şəkilçisi isimlərə qoşularaq yer, qab, alət adlarının və onların saxlanıldığı yer mənalarını verir. Bu şəkilçi bir çox İran dillərində işlənən məhsuldar şəkilçilərdəndir (72, 69).

Cuna – Bakı dialektində «yanaq» mənasında işlənir. Tat ləhcələrində *guna//günə* formasında geniş yayılmışdır.

Həsi – «süd və undan bişirilən duru xörək». Əsasən, Ağdam, Cəbrayıl, Çəmlərək, Füzuli, Gədəbəy şivələrində geniş işlənir. Tat dilində *həsi//həsü* variantlarında «əriştə» mənasında qeydə alınmışdır.

Pöpursozum – «dayandoldurum» (köhnə tüfəng növü; sümbə ilə doldurulan ov tüfəngi). Tat dilinin Lahıc ləhcəsində geniş işlənir. Məs: Hə inə tan şiniran pöpursozuma veyift. «Elə bunu eşitcək, dayandoldurumu götürdü». Tat dilində *pö* «dayan» + *pursozum* «doldurum» (*soz* – *saxtən//soxtan* «etmək») felindəndir.

Ləbgərdən – Bu söz Şamaxı şivəsində geniş işlənir. Tat ləhcələrində *abgərdən//obgərdən* variantları məlumdur. Bu söz mürəkkəb olmaqla, *ab//ob* «su, maye» + *gərdən//gərdən* «boyun» sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Xırs – «ağuz» (təzəcə doğmuş heyvanın ilk südü). İsmayilli şivəsində geniş işlənir.

Kusbənd – «qoyun». Əsasən, Dərbənd dialektində qeydə alınmışdır. Tat dilində bu söz müxtəlif fonetik variantlarda (*cısbənd//qusbənd*) işlənir.

Kələsər – «işçi arı». Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *kələsər* sözü «işçi arı», «təzə əkilmiş tənək («qələmə»)» mənalarında işlənir.

Qilində – İsmayilli şivəsində «heyvanın boynuna keçirilən dairəvi ağac» mənasında qeydə alınmışdır. Tat ləhcələrində bu söz «boyunbağı, muncuq» mənalarını bildirir.

Dəstəçin – «zədələnmədən dərilmiş meyvə»: *dəst* «əl» + ə (ünsür) + *çin* «yığmaq» (< *çiran* «yığmaq» felindən). Eyni mənada bir sıra Azərbaycan dili dialektlərində geniş işlənir.

Tat dilində *çin* qeyri-məhsuldar şəkilçi olub, yalnız bir neçə sözdə qeydə alınmışdır: *sərçin* «bərbər» (*sər* «baş» + *çin* < *çiran* «vurmaq», «qırmaq» felindən).

Bəhərxır – Bakı dialektində «müvəqqəti olaraq bağ

kirayələyən adam» mənasında qeydə alınmışdır. «Bəhərxır» sözünün tərkibindəki *xır* komponenti tat mənşəli olub, *xiran* «alma» felindəndir.

Bürüşdə – «yaxşı bişmiş, bişib qızarmış (çörək)» mənasında Bakı dialektində geniş işlənir. *Bürüşdə* «bişmiş» tat dilində *biriştan//biriştən//bürüştan//bürüşdən* fonetik variantlarında işlənən «bişmək» mənalı sözün feli sifət formasıdır.

Xarazan – «kotana, arabaya qoşulan öküzlərin birinci cütü» mənasında Borçalı şivəsində işlənir. Bu söz tat mənşəli olub, iki tərkib hissəsindən ibarətdir: *xar//xər* «eşşək» + *zan//zən* «vurmaq»; *-a//ə* bütün İran dillərində mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayan sintaktik vasitədir.

Dəsgirə – «toxunma səbət, zənbil» mənasında bir sıra dialektlərdə qeydə alınmışdır. *Dəst* «əl» + *gir* «tut» (<*giriftan//gərəftən* «tutmaq» felindən) tərkib hissələrindən ibarətdir.

Beləliklə, tat dilindən Azərbaycan dialekt və şivələrinə keçən sözlərin təhlili göstərir ki, bu sözlər başlıca olaraq gündəlik məişətə, təsərrüfat həyatına aid alınmalardır. Azərbaycan dialektlərində işlənən bir sıra İran mənşəli sözlərin arxaik leksik vahidlər kimi qorunmasında da tat dilinin müəyyən təsiri olmuşdur. Vaxtilə Azərbaycan yazılı abidələrində işlənən həmin alınmalar təkrar alınma nəticəsində bir sıra şivələrdə öz işləkliyini mühafizə edə bilmişdir.

M.Hacıyev tat dilindən Bakı, Quba dialektlərinə keçmiş, Azərbaycan şairlərindən M.Müşfiqin, Rəsul Rzanın əsərlərində işlənmiş tat sözləri haqqında yazmışdır. O göstərir ki, *səyxas* «sakitlik», *bələgün* «*ot adı*», *bürüşdə* – «yaxşı qızarmış, bişmiş çörək», *varə* «sap», *qobi* «kiçik dəre», *qoğuş* «koğuş», «ağacın içindəki ovuq», *dalay* «mübahisə, dava, vuruş», *dino* «həlim,

bişmiş düyü suyu», *zəqto*//*zəqqitum* «çox acı», *kəm* «az»; «ələk»; *həri* «hə»; *kəmra* «təzək», «qatı çirk», «sadır»; *korama*, *gilavar* «cənub küləyi» (*var* tat dilində «külək» deməkdir); *odan* «su toplanan yer»; Azərbaycan ədəbi dilində *ovdan* variantı işlənir; goudan «tövlə», *mürdəşür* «ölüyuyan»; *noqulay* «yöndəmsiz»; *namələ* «heç olmasa», *nimdaş* «köhnə, geyilmiş», *nohur* «su yığılan yer», *oxar* «bıçaq itilmək üçün daş», *parabizən* «qanadlarının üzərində qırmızı xallar olan cücü», *səlt*//*sət* «tamam», *sərdəsi* «tələsik görülmüş iş», *siəzi* «kisə, xaral»; *siyapur* «hayasız adam», «sözəbaxmayan»; *sülumbə* «nərdivan»; *güyozan* «oraq» (*güyo* «ot»; *zən* «vurmaq»); *tou* «ocaq», müq.et: azərb. *tonqal çang* «paslanma» (cirangə, çirang variantları da işlənir); *şirəpus* «divarı ağartmaq üçün hazırlanan şirə», *əskeş* «arabanın qolu»; *gəndərbənd* «araba ləvazimatı»; *soça* «balaca güyüm» (Bakı dialektində); *bəqələ* «böyürtkən»; *bəndənə*//*bəndəm* «dərz bağlamaq üçün sarğı»; «bəndəm» *vəçə*//*veçə*//*beçə* «körpə arı»; *qal* «qoca kəl, camış»; *qart* «deryaz itilmək üçün daş»; *qənəptum* «kətan toxumu», *qəcələ* «sağsağan»; *irəkal* «şumlanmış yerdə əmələ gələn arx»; *rikal* şəklində də işlənir; *irəsə*//*irsa*//*rasa* «ipə düzülmüş şey»; *müşkür* «qışlaq»; *pilpirek* «kəpənək»; *sərəqət*//*sərəqitə* «evin damı ilə divarının arası»; *siyapur* «hayasız»; *sirt* «təpə»; *sital* «tənbəl»; *tasma* «qabın ağzına bağlanan dəri»; *çəspər* «sərhəd»; «yoldaş, dost» (Quba dialektində). *Hümra*//*hamra*//*hümra*//*həmrah* bundan başqa, müəllif şair Mikayıl Müşfiqin dilində işlənmiş *tana* «sırğa», *hənd* «koma», *xırsız* «evsiz-eşiksiz», *halə* «bəylik yatağının üstünə salınan bəzəkli örtük»; şair Rəsul Rzanın dilində *sıpkar* «çalxala»; *pənə* «pul»; *pilənbəri* «bayram tonqalı»; *hənək* «oyun, zarafat», *kütmül* «kütləşmiş», *ciyə* «kəndir»; *idmi* «bədsifət»; *köş* «evdə geyilən ayaqaltı», *kap* «söhbət», *kənək* «bək, sınımayan» sözlərinin işlənməsini qeyd etmiş və

nümunələr vermişdir (60, 64-73). Məsələn:

Əridib qəlbində qızıl eşqini
Könül qulağının yanarkən tana
Şair yeni-yeni sözlər bulacaq
Kainat olduqca, şer olacaq (M.Müşfiq).

Bu hənddən o biri həndə
Bu kənddən o biri kəndə
Rahat yollar çəkilir (M.Müşfiq).

Allah eləməsin

Belə

Qələmi kütüml

Ağzı kül

Biliyi sütül

Oxu bülbül

Miyançılar

Yuxuna girər (R.Rza)

Ümumiyyətlə, Azərbaycan klassik ədiblərinin əsərlərində, o cümlədən, Mikayıl Müşfiq, Cəfər Cabbarlı, Mirzə Ələkbər Sabir, Rəsul Rza və başqalarının əsərlərində müasir tat dilində işlənən bir sıra sözlər qeydə alınmışdır. Ümumirən mənşəli sözlərin bilavasitə tat dilindən yoxsa fars dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçməsinin dəqiqləşdirilməsi bir qədər çətindir. Tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan spesifik sözlərin Quba, Bakı və başqa dialektlərdə üzə çıxmasının səbəbini isə izah etmək çətin deyil. Bu ərazilərdə tatlar tarixən azərbaycanlılarla yanaşı yaşamış, dil əlaqələrində olmuşlar. Nəticədə bir sıra tat sözləri, əksər hallarda tat dilinə məxsus realiyalar Azərbaycan dilinin müvafiq dialektlərinə keçmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşadığından, tatların məskən saldıqları

ərəzilərdə bu xalqların nümayəndələri ilə də dil əlaqələri baş vermişdir. Məsələn, tat-qırz dil əlaqələri nəticəsində bir sıra tat sözləri qırz dilinə keçmişdir. Qırz dilini tədqiq etmiş Ş.Sədiyev bu dildə tat sözlərinin işlənməsini qanunauyğun hal saymışdır. O göstərir ki, Qonaqkənd rayonu ərazisində qırzların, haput və jeklərin yaşadığı kəndlər olmuşdur. Bu kəndlərdə yaşayanlar XX əsrin ortalarında təxminən tat dilində danışmışlar. Hazırda onlar Azərbaycan dilində danışirlar. Beləliklə, qırzlar tatlarla, o cümlədən də dağ yəhudiləri ilə təmaslı dil əlaqələrində olmuşlar. Nəticədə qırz dilinə *ğabağ//qabaq*, «alın», *mijə* «kirpik», *jijə* «kirpi», *ənəğ* «beşinci gün»; *suğra* «piyalə», *xeyra* «piyalə»; *qurz* «gürz», *sum* «saman», *kaç* «buynuz», *kovçə* «su qabı»; *kaşu* «kəndir»; *dağar* «qaya», *taqar* «dolu»; *adami* «adam» kimi tat sözləri qırz dilinə keçmişdir (275).

Tat dilinin Quba ləhcəsinin leksik xüsusiyyətləri.

Tat dilinin Quba ləhcəsinə bu dilin digər ləhcələri ilə müqayisədə daha çox tədqiqatçı müraciət etmişdir. Quba ləhcəsi haqqında bir sıra əsərlərdə məlumat və materiallar verilmiş, ləhcənin müxtəlif məsələləri haqqında məqalələr dərc olunmuş, leksikası ayrıca tədqiqat obyektinə olmuşdur (235).

Tat dilinin Quba ləhcəsi haqqında ilk məlumatı Vs.Miller vermişdir. O, B.Dornun arxivində saxlanılan və tat dilinə aid olan dörd dəftərdən ikisinin Quba ləhcəsinə aid olduğunu qeyd etmişdir. Dəftərlərdə həm mətnlər, həm lüğət, həm də nitq hissələri, fellərin təsnifi, hallanma cədvəli verilmişdir. Dəftərlərdən ikincisi 3400 sözü əhatə edən lüğətdir.

B.Miller 1928-ci ildə Azərbaycanda şəxsən özü Abşeron, Şamaxı, Qubada olmuş, tat dilinə aid material toplamışdır. Onun Quba rayonunun Rustov kəndində topladığı materiallar,

Quba ləhcəsinin fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri haqqında qeydləri 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi kitaba daxil edilmişdir (231, 3-7). Tədqiqatçı sonralar Qubada topladığı materialları (nağıl, tapmaca, lətifə və s.) başqa bir topluda nəşr etdirmişdir.

Tat dilinin Quba ləhcəsini tədqiq etmiş T.Əhmədov B.Millərin işlərində müşahidə edilən bəzi çatışmazlıqlar üzərində dayanmışdır. O göstərir ki, «B.Millərin yol verdiyi qüsurlar mətnlərin düzgün oxunuşunu çətinləşdirir (məs: *nüş* əvəzinə *nuş*, *tü* əvəzinə *tu*, *ən* əvəzinə *en*, *conü* əvəzinə *conö* və s.). Mətnlərdəki bəzi söz və cümlələrin tərcüməsində müəyyən qüsurlar hiss olunur. Belə ki, müəllif *çenax//çanax//çanaq* sözünü «taxta boşqab» əvəzinə «boşqab», *qəri* sözünü «qoca qadın» əvəzinə «qadın», *çerdəq//çərdək* sözünü *çardaq* əvəzinə «koma» kimi tərcümə etmişdir (47, 10-12).

T.Əhmədovun tat dilinin Quba ləhcəsinə aid tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, tat dilinin Quba ləhcəsini Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırmışdır (48, 64-69; 49, 81-89).

Qeyd etmək lazımdır ki, tat dilinin başqa ləhcələrinə dair tədqiqat işlərində də Quba ləhcəsinə aid məlumatlar, müqayisəli araşdırmalar özünə yer tapır. M.Hacıyevin tat dili ilə bağlı tədqiqatlarında yeri gəldikcə Quba ləhcəsi də öyrənilmişdir (59, 57).

T.Əhmədov tat dilinin Quba ləhcəsinin lüğət tərkibini iki yerə bölmüşdür: 1) ləhcənin özünə məxsus olan sözlər; 2) alınma sözlər. Birinci qisim sözlərdən bəhs edərkən müəllif göstərir ki, həmin sözlər qohum dillərdə (fars, tacik, əfqan və s.) bu və ya digər fonetik tərkibdə işlənməkdədir (47, 22). Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, tədqiqatçı «özünəməxsus sözlər» termini altında tat və ya İran dilləri mənşəli sözləri

birləşdirir. O həmin sözlərin 34 leksik-semantik qrupunu ayırmışdır: 1) ev və çöl quşları: *kərg* «toyuq» müq.et: az. *qarğa*; *xuruz* «xoruz»; 2) quşların bədən üzvlərinin adları: *çüm* «göz»; *zühun* «dil»; *vini* «burun»; 3) xırda həşəratların adları: *kür* «qurd»; *əng* «arı»; *mucnə* «qarışqa»; 4) ot və bitki adları: *vonçüm* «sarmaşıq»; *mərcimək* «mərcimək»; *piyaz* «soğan»; 5) meyvə adları: *sib* «alma»; *ənbürü/əmrü* «armud»; *nar* «nar»; *əlçə* «alça»; *tiit* «tut»; *angur* «üzüm»; 6) ağac və onun hissələrinin adları: *dar* «ağac»; *rag* «kök», *lügo/lüvə* «budaq»; 7) bostan bitkilərinin adları: *şəkərpara* «şəkərpara»; *zumustuni/qarpuz* «qarpız»; *küdü* «küdü»; 8) çörək və xörək adları: *küngürö* «soğan suyu»; *vürü* «umac»; *cigər* «qovurğa»; *sərapoço* «xaş»; müq.et: azərb. kəllə-paça; 9) ağırtı növlərinin adı: *şir* «süd»; *pənilir* «pendir»; *duğ* «ayran»; *ruğan* «yağ»; 10) ev heyvanlarının adı: *əs* «at»; *kou* «öküz»; *goumuş* «camış»; *büz* «keçi»; 11) çöl heyvanlarının adı: *xüç* «donuz»; *xürs* «ayı»; *xərguş* «dovşan»; 12) başqa heyvanların adı: *mar* «ilan»; *kuramar* «koramal»; *bəğ* «qurbağa»; 13) xəstəlik adları: *sərədər* «baş ağrısı», *şiğəmədərd* «qarın ağrısı»; 14) ev əşyalarının adları: *şirəng* «səhəng»; *nümüük* «duz»; *kasə* «kasa», *şirdüş* «sərnic»; 15) ev və onun hissələrinin adları: *xunə* «ev»; *duvar* «divar»; *təxtə* «taxta»; *şiləsər* «eyvan, artırma»; 16) qapı, pəncərə və onların hissələrinin adları: *dər-pəncərə* «pəncərə qapısı», *pəncərə* «pəncərə»; 17) çarıq və onun hissələrinin adları: *tirax* «çarıq»; *pinə* «çarığın yırtıldığı hissəyə qoyulan gön parçası»; müq.et: azərb. *pinəçi* «çarıq yamayan»; 18) dəmirçilik və dülgərliklə bağlı olan söz və terminlər: *ambur* «sıxac»; *məngənə* «məngənə»; *zuval* «kömür»; *çərx* «çarx»; *gürz* «gürz»; 19) geyim və bəzək şeylərinin adları: *çüst* «çust»; *çüvek* «çüvək»; *şal* «şal»; *qilində* «boyunbağı»; *zirqurdi* «boğazaltı»; *sinəbənd* «sinəbənd»; *çutxun* «çutqu»; 20) od və onunla əlaqədar söz və

terminlər: *ataş* «od»; *hüzüm* «odun»; *dürə* «tüstü»; *niməsxut* «kösöv»; 21) cəhrə hissələrinin adları: *dük* «cəhrənin iyi»; müq.et: azərb. *dükə* «iyin üstünə sarınmışdır»; *sələ* «cəhrənin hissəsi»; *sənq* «cəhrənin müvazinətini saxlayan daş»; *guşə//guşək* «qulaqcıq»; 22) əl iyi, hana və onun hissələrinin adları: *dəstədük* «iy, əl iyi»; *dük* «iy»; *xonəçu* «hana ağacı»; *şuna* «daraq»; 23) kotan, xış və kirşənin hissənin adları: *bazu* «bazu»; *gousun* «gavahın»; *toykirşə* «kirşə tayı»; 24) boyunduruq və onun hissələrinin adları: *cüft* «boyunduruq»; *tamasa* «tamasa»; 25) coğrafi və astronomik adlar: *aftə* «günəş»; *sal* «il»; *ruz* «gün»; *astarə* «ulduz»; *xəzri* «xəzri»; *variş/vəruş* «yağış»; 26) qohumluq terminləri: *piyə* «ata»; *moy* «ana»; *xuvar* «bacı»; *şüvər* «ər»; 27) oyun adları: *sənq-sənq* «daş-daş»; *əs-əs* «at-at»; *tiriq-tiriq* «oyun növü»; 28) insanın bədən üzvlərinin adları: *sər* «baş»; *çüm* «göz»; *ruş* «saqqal»; *dandü* «diş»; *muxum* «dırnaq»; *cigər* «ciyər»; *kəmər* «bel»; 29) dini terminlər: *xudə* «allah»; *nimaz* «namaz»; *pir* «pir»; 30) əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər: *isbi* «ağ»; *kohur* «göy»; *zərd* «sarı»; *kələ* «böyük»; *güdək* «gödək»; 31) miqdar bildirən sözlər: *yek* «bir»; *to* «iki»; *sə/to* «üç»; 32) əvəzlilər: *mən* «mən»; *tü* «sən»; *ü* «o»; *imun//amun//əmun* «biz»; 33) iş, hal və hərəkət bildirən sözlər: *lərzirən/lərz* «titrəmək»; *ləngüstən/ləng* «axsamaq»; *güştən/güş* «öldürmək»; *piçirən/piç* «bükmək»; *vələisrən/vələs* «yalamaq»; 34) iş və hərəkətin tərzini, zamanını, yerini və kəmiyyətini bildirən sözlər: *zü* «tez»; *dürüst* «düz, düzgün, dürüst»; *aşkar* «aşkar», *xos/xob* «yaxşı»; *dir* «gec»; *par* «keçən il»; *imruz* «bu gün»; *pişə//puşə* irəli, «qabaq, əvvəl»; *pusovo* «geri, dala»; *sivora//binla* «bəri, bu tərəfə»; *suvora//bunla* «o tərəfə» və s. (47, 22-29).

Tat dilinin Quba ləhcəsinin lüğət tərkibinə daxil olan və «dilnin özünəməxsus sözləri» kimi ümumiləşdirilmiş sözlərin təklif olunan bölgüsünün əsasında duran meyarlar qeyri-

müəyyəndir. Tədqiqatçı sözləri leksik-semantik qruplara ayırmağa çalışmışdır. Daha doğrusu, o, tematik söz qruplarını müəyənləşdirmişdir. Məlumdur ki, «mənaca bir-birinə yaxın olan tematik söz qruplaşmaları»na semantik sahə deyilir. Semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-biri ilə etimoloji cəhətdən bağlı, əlaqədar olmayıb, ifadə etdikləri əşya (hadisə) və məfhumların yaxınlığına görə qruplaşır» (140, 314).

Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin qruplaşdırılması, bütün leksik-semantik qrupların təyini dilçiliyin mürəkkəb məsələlərindən biridir. Bu problem leksikologiya ilə bağlı tədqiqat işlərində, xüsusən lüğət tərkibinin semantikaya görə təsnifində həmişə ön plana çıxır. Nəticədə çoxsaylı leksikoloji tədqiqatlarda müxtəlif təsnifatlar nəzərə çarpır. Müasir dilçilikdə dilin lüğət tərkibinin sözlər deyil, məfhumlar əsasında təsnifinə üstünlük verilir. R.Hallinq və V.Vartburqa görə, lüğət tərkibi üç: «kainat», «insan», «kainat və insan» bölgüləri əsasında təsnif oluna bilər (140, 314). Bu bölgünün əsasında duran ümumiləşdirici məfhumun hər biri yeni ümumiləşdirici məfhumla bölünür. Məsələn, kainat aşağıdakıları əhatə edir: göy və atmosfer, yer, bitkilər aləmi, canlılar aləmi. İnsan məfhumu üzrə insan canlı bir varlıq kimi, insanın daxili aləmi və ağılı, insan ictimai varlıq kimi, insan ictimai hadisə və proseslərin iştirakçısı kimi təsniflər aparmaq mümkündür.

Sözlərin məfhumlar əsasında qruplaşdırılması zamanı ümumidən xüsusiyyətlərə doğru getdikcə budaqlanmalar artır. Məsələn, bitkiləri ağaclar, kollar, dənli bitkilər, tərəvəz, meyvə, yem bitkiləri, dərman bitkiləri və s.-ə ayırmaq olur. Bütün bunlar leksik-semantik qruplara bölmənin, təsnifin çətinliyini göstərir. Lakin mürəkkəbliyi təsnifatın ixtiyari şəkildə aparılmasına əsas vermir. Quşlar bir məfhumdursa, çöl quşları və ev quşları bu məfhum qrupuna daxil edilməlidir. Tat

dilinin Quba ləhcəsinin lüğət tərkibinin təsnifatında ev və çöl quşlarının adları bir qrup, quşların bədən üzvlərinin adları başqa bir qrup kimi verilmişdir. Yaxud həmin təsnifatda ev heyvanları (X qrup), çöl heyvanları (XI qrup), başqa heyvanlar (XII qrup) şəklində verilir. Zənnimizcə, təsnifatda heyvanlar qrupunu ayırmaq, onun tərkibində ev, çöl və başqa heyvanlar yarımqruplarını ayırd etmək daha məqsədəuyğun olardı. Başqa bir irad çarıq və onun hissələrini bildirən sözlərin ayrıca qrup kimi qeyd olunması ilə bağlıdır. Belə çıxır ki, bütün ayaq geyimlərinin (ayaqqabı, qaloş, çəkmə və s.) hər biri bir qrup təşkil etməlidir. Geyimlərin bir qrupda birləşdirilməsi daha məqsədəuyğun sayılmalıdır. Qeyd edilən cəhət leksik-semantik qrupların düzgün təyin edilmədiyini göstərir.

Leksik-semantik təsnifat dilin ümumişlək sözləri əsasında aparılır. Leksik sistemin vahidlərini isə müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, S.Cəfərov Azərbaycan dilinin leksik sistemini forma və məzmun etibarı ilə söz qrupları, dilin mənşə etibarı ilə lüğət tərkibi, aktiv və passivliyə görə lüğət tərkibi, istifadə dairəsinə görə lüğət tərkibi, üslubi leksika kimi ayrı-ayrı bölmələrdə tədqiq etmişdir (33, 17, 63, 72, 83).

H.Həsənov Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini işlədilmə dairəsinə görə üç qrupa bölür: 1) ümumişlək sözlər; 2) məhdud dairədə işlədilən sözlər; 3) xüsusi leksika.

Tədqiqatçı ümumişlək sözləri nitq hissələrinin xüsusiyyətləri əsasında leksik-semantik qruplara ayırmışdır: 1) ad bildirənlər; 2) əlamət və keyfiyyət bildirənlər; 3) miqdar və qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirənlər; 4) bu və ya digər nitq hissəsinin yerində işlənənlər; 5) hal və hərəkət bildirənlər; 6) məkan və zaman bildirənlər (67, 168-170).

Biz belə düşünürük ki, tat dilinin Quba ləhcəsinin lüğət tərkibinin leksik-semantik qruplara ayırd edilməsi işi tam həllini tapmamışdır. Bu ləhcənin lüğət tərkibinin

«özünəməxsus sözləri» qrupunda mənşəcə Azərbaycan dilinə aid sözlər də yer tutmuşdur. Bunlardan bəzilərinin etimoloji təhlilini veririk.

T.Əhmədov tat dilinin Quba ləhcəsində işlənən *çurpə//çülpə* «çolpa» sözünü tat dilinin özünə məxsus sözləri sırasında verir. Bu söz qədim türk sözləri lüğətində və Mahmud Kaşğarının lüğətində yoxdur. XIII-XIX əsrlərə aid türk yazılı abidələrinin dilində isə «çolpa» sözü işlənmişdir. Abidələrdə həmin sözün «çolpa» variantı ilə yanaşı, «çulpa» fonetik variantı da qeydə alınmışdır: «axmaq», «bacarıqsız», «aciz», «zavallı»; *çolpalık* «işə yaramazlıq», «səfehlik». Maraqlıdır ki, bu lüğətdə *çoluq-çolpa* qoşa sözü «çoluq-co-cuq» anlamında verilmişdir (320, 58).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «çolma-çocuq – övladlar, uşaqlar, oğul-uşaq; çolpa – 1) Toyuq, qartal, qırqovul və bəzi başqa quşların bir və ya ikiillik xoruzu; 2) Həmin xoruzun bütöv şəkildə qızardılmışı; 3) Məcəzi mənada «uşaq»; *çolpalanmaq* – çolpa yaşına çatmaq; *çolpalı* – «çolpadan bişirilmiş, içərisində çolpa olan» sözləri var (16, 446-447). *Çolpa* sözü Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də eyni mənalarda işlənir. Çolpa sözünün türk lüğətindəki mənası bu sözün Azərbaycan dilindəki mənası ilə səsleşir. «Balacalıq», «acizlik», «uşaqlıq» semantikasının *çolpa* sözündən alınması şübhə doğurmur.

Fars dilində خروسک (xorusək) sözü «çolpa» mənasındadır (253, 550). Tacik dilində *çolpa* sözünün qarşılığı *xurusça/xurusçak* fars dili ilə eyni kök əsasında formalaşır (274, 484). Bu dillərin heç birində eyni anlamda olan, «çolpa» sözü işlənmir. Ayrı-ayrı İran və türk dilləri əsasında aparılmış bu təhlilə istinadla demək olar ki, «çolpa» sözü türk mənşəlidir.

T.Əhmədov Quba ləhcəsində işlənən *əlçə* «alça» sözünü

tat mənşəli sözlər sırasında vermişdir.

Qədim türk sözləri lüğətində «*aluç-alça*» qeydə alınmışdır (193, 40).

Mahmud Kaşğaridə «*alüç*» sözü «sarı ərik, alıç» mənasında verilmişdir (86, 141).

H.Eren *alıç* sözünün etimologiyasını izah edərkən bu sözün «yabanı olaraq bitən bir ağac», türkməncədə «ağ tikan» mənasında olmasını, qədim qırçaqçada «*alçu*» şəklində işlənməsini, Klosunun bu sözün farsca *alu* kökü ilə yaxınlığının olduğunu göstərməsini, başqa bir mənbədə sözün farsca *alu* kökü ilə *-ça* kiçiltmə şəkilçisindən törəməsini qeyd etmişdir. O, sonuncu halda *alu+ça* formasında son «a» səsinin düşməsinin, «*alça*» variantında isə «u» səsinin düşməsi səbəbinin izah edilmədiyini göstərmişdir. Yerli ağızlarda bu sözün «yemişan» mənasında işlənməsi də qeyd olunmuşdur. Rəsenen də bu sözün farsca «*aluça*»dan alındığını söyləmişdir (324, 8).

E.Quliyev «*alça*» sözünün abidələrdə «*aluç*» formasında, müasir türk dillərində türk. «*alça*», qırğ. *alışa*, qaz. *alıça*, başq. *olça*, özb. dillərində işləndiyini göstərərək, onun gavalı növlərindən biri olub, rus dilindəki *alıça* sözünün M.Fasmerin türk və Azərbaycan dillərindən alınmasını göstərdiyini qeyd etmişdir. O, sözün daha qədim dövrlərdə şərqi slavyan dillərinə keçməsi qənaətinə gəlmiş və bunu müasir türk dilləri səviyyəsində ikinci hecadakı saitə düşməsi ilə əlaqələndirmişdir. E.Quliyev *alça* sözünü *al* kökü və *ça* şəkilçisinə ayırmış, şəkilçinin qədim türk *-ç* kiçiltmə şəkilçisinin variantı *-ça* olduğunu söyləmişdir (214, 149).

T.Əhmədov əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər sırasında *küçək* «kiçik» sözünü də aid edir. Tədqiqatçı Quba ləhcəsində işlənən *gudək* «gödək» sözü barəsində də eyni fikirdədir (47, 32).

Tat dilinin müxtəlif ləhcələrində qədim türk sözlərinin sayı çoxdur. Bu, tat-türk, tat-Azərbaycan dil əlaqələrinin qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Tat dilində işlənən qədim türk sözləri haqqında bu işin sonrakı səhifələrində bir daha ətraflı danışılacaqdır.

Tat dilinin Quba ləhcəsinin lüğət tərkibi sözlərin mənşəcə növlərinə görə də tədqiq olunmuşdur. Ləhcədəki alınmaların əsasən aşağıdakı dillərə aid olması göstərilir: 1) Azərbaycan dili mənşəli sözlər: *qurxmezi* «qorxmazı – armud növü), *balduz* «baldız»; *quzi* «quzu», *süzmə* «süzmə» və s.; 2) ərəb mənşəli sözlər: *ruh*, *şərəət* «şəriət»; *musulmun* «müsəlman»; *sahat* «saat», *cəsus* «casus» və s.; 3) rus dilindən alınmalar: *qarnizun* «qarnizon»; *pulk* «polk»; *rumkə* «rumka»; *çuxutkə* «vərəm»; *zoud* «zavod» və s.; 4) fars mənşəli sözlər: *hərəmzodə* «haramzada»; *aşbazxana* «aşxana», «yeməxana», *şirmoyi* «şirmayi», *yadigar* «yadigar» və s. (325, 49-53).

Tat dilinin Quba ləhcəsindəki alınma sözlərdən bəhs edərkən bəzi məsələlərə diqqət yetirmək lazım gəlir. Birincisi, ərəb və rus dillərindən alınmaların birbaşa və ya vasitəli olması maraqlıdır. T.Əhmədovun fikrincə, ərəb dilindən tat dilinə bir sıra sözlər, o cümlədən *xollu* «dayı», *amu* «uzaq əmi», *gal* «çığıрмаq», *da* «pis», *cə* «xırda balıq», *ləhə* «palçıq», *çəh* «çirk», *həsü* «xəşil» sözləri Quba ləhcəsinə birbaşa keçmiş sözlərdir. Müəllif bu sözlərin ərəb dilindən tat dilinə birbaşa keçməsinə onlara nə Azərbaycan ədəbi dilində, nə də dialekt və şivələrində, demək olar ki, təsadüf olunmaması ilə bağlayır. Zənnimizcə, bu cür əsaslandırma özünü doğruldur. Lakin bu və ya digər ləhcədə müxtəlif alınmaların olması ərəb və tat dilləri arasındakı əlaqələrin müxtəlif ərazilərdə başqa-başqa şəkildə getməsinə iddia etməyə imkan verir. Bu isə özünü doğrultmur. Birbaşa alınmaların daha əvvəlki dövrə təsadüf etməsi, onların fars dili vasitəsi ilə

alınması ehtimalı, eləcə də, həmin sözlərin mənşəcə İran dillərinə aidliyi də öyrənilməlidir.

İkinci məsələ fars dilindən alınmalarla bağlıdır. Burada sözün Azərbaycan dili vasitəsi ilə tat dilinə keçməsi şübhə doğurmur.

Tat dilinin Quba ləhcəsinə keçən alınma sözlərin, əsasən, Azərbaycan dili vasitəsi ilə keçməsi danılmazdır. Eyni zamanda dil əlaqələri zəminində başqa dillərdən birbaşa alınmaların olması ehtimalı da var. Şübhəsiz, bu cür alınmalar cüzidir və onların təyin edilməsi mürəkkəb məsələdir.

Tat dilinin Quba ləhcəsində yeni sözlər, əsasən, iki yolla leksik və morfoloji üsullarla yaranır. Leksik üsulla söz yaradıcılığına misal olaraq bu ləhcədə sözlərin heç bir qrammatik forma qəbul etmədən bir-birinə yanaşması ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsini qeyd edə bilərik. Məsələn: *daspoçə* «əl-ayaq» (*das* «əl», *poçə* «ayaq»); *sərdig* «qazan qapağı» (*sər* «baş», *dig* «qazan»); *xunə-cukə* «ev-eşik» (*xunə* «ev», *cukə* «eşik») və s. Bu yolla yaranan yeni sözlərin həm bitişik, həm də qoşa söz formalarına rast gəlinir. Məsələn: *sər-mux* «üst-baş», *sibdar* «alma ağacı» (*sib* «alma», *dar* «ağac»). Fikrimizcə, bu sözlərin bir qismi Azərbaycan dilində işlənən müvafiq qarşılığın təsiri ilə əmələ gəlir: *sər-mux* «üst-baş», *daspoçə* «əl-ayaq». Azərbaycan dilində olan sözlərin tərkib hissələri tat dilinə tərcümə edilir və yeni söz formalaşır. Bu, sözalmannın kalka üsuluna uyğun gəlir.

Söz yaradıcılığında qoşa sözlər də müəyyən yer tutur. Bunların bir qismi eyni sözün təkrarı yolu ilə formalaşmışdır. Məsələn: *koval-koval* «çuval-çuval», *zu-zu* «tez-tez», *seto-seto* «üç-üç» və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər ləhcənin müasir dövrünə aid sözlər deyil. Yəni, onlar elə ümumişlək sözlərdir ki, dilin tarixi inkişafının daha əvvəlki dövrlərində istifadə edilmişdir.

Leksik yolla əmələ gələn sözlərin bir qisminə qrammatik vasitələrdən istifadə olunur. Qrammatik vasitə iki sözü bir-birinə bağlamaq vəzifəsini yerinə yetirir. Məsələn: *sərəpoçə*. Müvafiq misallarda belə bir məqamda *-ə* şəkilçisini görürük: O, birinci tərkib hissəsinə artırılır: *xubəxub* «yaxşı-yaxşı»; *turşəsib* «turş alma». Başqa nümunələrdə iki tərkib hissəsindən ibarət olan sözə *-i* şəkilçisinin artırılmasını görürük: *düsəri* «ikibaşlı» (*dü* «iki», *sər* «baş»). Burada *-i* morfemi Azərbaycan dilində isimdən sifət düzəldən *-lu*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir.

T.Əhmədov qeyd olunmuş üç model əsasında söz yaradıcılığı ilə yanaşı, daha üç formanı göstərir. Lakin bu formalar əvvəlki üç üsulu, demək olar ki, təkrar edir. Tədqiqatçı bu dəfə quruluşca mürəkkəb söz kimi formalaşmadan istifadə edərək, tərkib hissələrinin hansı nitq hissəsinə aid olmasına görə təsnifat aparır. Məsələn: sifətlə ismin birləşməsindən düzələnələr (*xubaciz* «yaxşı şey»; *şirnä sib* «şirin alma»); sayla ismin birləşməsindən düzələnələr (*səpoyi* «üçayaq»; *düsərə* «ikibaşlı») (44, 41). Göründüyü kimi, bu sözlər iki sözün şəkilçili və ya şəkilçisiz birləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Həmin modellər barəsində yuxarıda məlumat vermişik.

Azərbaycan dilində mürəkkəb söz kimi formalaşan və ikinci tərkib hissəsi fəli sifətlə ifadə olunan konstruksiyalar tat dilinin Quba ləhcəsində də müşahidə edilir: *sibçim* «almadərən»; *kiyouvəçin* «otyığan» və s.

Tat dilinin Quba ləhcəsində fellərin düzəlməsində *saxtən* «etmək», *birən* «olmaq», *zərən* «vurmaq», *dərən* «vermək», *küftən* «vurmaq, tutmaq» kimi köməkçi fellərdən istifadə edilir.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur. Digər İran dillərində olduğu

kimi, tat dilində də söz yaradıcılığında həm ön, həm də son şəkilçilər iştirak edir. Tat dilinin Quba ləhcəsində *bi//biy-, na//nə-* ön şəkilçiləri qeydə alınmışdır. Məs: *bihürmət* «hör-mətsiz»; *bidin* «dinsiz»; *bixəbər* «xəbərsiz»; *naxuş* «xəstə», *nadürüst* «nadürüst» və s.

Son şəkilçilər sırasında *-i//-yi, -in//-yin, -ic//-yic, -lə* məhsuldardır. Məsələn: *həmrayi* «yoldaşlıq»; *sərin* «üstdəki»; *bokuyic* «bakılı» əv s.

Tat dilinin Quba ləhcəsində sadə fellərdən düzəltmə fellərin yaradılması üçün *və-/va-/vo-, -da/də-, fi-/fu-/fü-* ön şəkilçilərindən istifadə edilir. Məs.: *vəkərdən* «tikmək» (*kərdən* «etmək»); *vədərən* «itələmək» (*dərən* «vermək»); *darəftən* «girmək», «süpürmək» (*rəftən* «getmək»); *fübərdən* «udmaq» (*bərdən* «aparmaq»).

Təbii ki, tat dilinin bu və ya digər ləhcəsində müşahidə olunan söz yaradıcılığı yolları, sözdüzəldici şəkilçilər bütövlükdə tat dilinin söz yaradıcılığını tam əhatə edə bilməz. Ona görə də tat dilinin müxtəlif ləhcələrində söz yaradıcılığı xüsusiyyətləri həm ayrı-ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə tədqiq edilməlidir. Tat-Azərbaycan dil əlaqələrinin intensivliyi fonunda tat dilinin Quba ləhcəsində Azərbaycan dilinə məxsus sözdüzəltmə vasitələrindən istifadə imkanları artır. Dillərarası əlaqələr ən çox leksik səviyyədə özünü göstərir. Doğrudur, bu səviyyədə ilk növbədə bir dildən o birisinə sözlərin keçməsi hadisəsi baş verir. İlk dövrdə sözalma prosesi sözün hazır şəkilçilərdə alınması, yəni sözün sözdüzəldici şəkilçi ilə birlikdə alınması daha geniş yayılır. Tədricən dominant dilin məhsuldar sözdüzəldici şəkilçiləri qarşılıqlı əlaqədə olan dildə də özünə yer alır. Bununla belə, çox zaman alınma şəkilçi dildə məhsuldarlıq qazana bilmir. Məsələn, Azərbaycan-rus ikidilliyi prosesində Azərbaycan dilinə tərkibində rus dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilər olan xeyli miqdarda söz daxil

olmuşdur: *yumorist, ssenarist, jurnalist, kommunizm, imperializm, kapitalizm, komandir, briqadir* və s. Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə xeyli söz daxil olmuşdur. Rus dilindən və onun vasitəsi ilə alınan sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmişdir (9, 21).

Azərbaycan-tat dil əlaqələri nəticəsində də dillərin qarşılıqlı təsiri hadisəsi baş vermişdir. Bu təsir daha çox leksik sistemdə iz buraxmışdır. Azərbaycan dilinin təsiri tat dilinin Quba ləhcəsində də özünü göstərir. Tat-Azərbaycan dil əlaqələri qədim köklərə malikdir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin daha qədim dövrlərinə aid sözlər bir zamanlar tat dilinə keçmiş və bu dildə işlənmişdir. Tat dilinin Quba ləhcəsində elə türk-Azərbaycan sözləri var ki, onlar müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir. Tat dilinin Quba ləhcəsində isə həmin sözlər işləkliyini saxlamışdır.

T.Əhmədov müasir Azərbaycan dili üçün arxaik sayılan *qayğulu, qajğun, qazğan, yalaq, qabaq, sirt* sözlərinin tat dilinin Quba ləhcəsində işlənməsini qeyd etmiş, bu sözlərlə bağlı etimoloji təhlil aparmışdır (47, 54-60).

Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsinin leksik xüsusiyyətləri.

M.Hacıyev tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsinin tatlarn yaşadığı aşağıdakı kəndləri əhatə etdiyini göstərmişdir: Qonaqkənd, Cimi, Xaşı, Afurca, Xaltan, Güləzi, Dərəkəndo, Ərdüc, Gümür, Dəhnə, Puçuq, Çiçi, Xırt, Nohurlar, Kunxırt, Çinarlar, Sərqaravul, Zeyvə, Utuq, Muçu, Rəngidar, Nütəh, Atuc, Fırıq, Ruçuq, Dürəhi, Zıxır (59, 5).

Müəllif Qonaqkənd ləhcəsinin tat dilinin digər ləhcələrindən leksik fərqlərindən danışarkən, bir sıra sözlərin

məhz bu ləhcədə qeydə alınmasını qeyd etmişdir. Lakin onun nümunə kimi gətirdiyi sözlər çox deyil. Qeyri-müəyyən miqdar sayı və «nə üçün» sual əvəzliyi kimi çıxış edən *qəy*, *varaftən* «döymək», «toxunmaq»; *gaf* «söz», *qaf saxtən* «danışmaq» leksik vahidləri belə spesifik sözlər sırasına daxildir. Müəllifin təqdim etdiyi spesifik sözlər, çox güman ki, bu ləhcəyə aid olan spesifik sözlərin hamısı deyil. Yəqin ki, belə sözlərin sayı çox olmalıdır.

Qonaqkənd ləhcəsində işlənən sözlərin bir qismi ümumiran mənşəlidir, digər ləhcə və şivələrdə də ya eyni şəkildə, ya da müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə qeydə alınır. Lakin müasir fars dilinə aid olan bir sıra sözlər Azərbaycan tatlınının, demək olar ki, bütün ləhcələrində işləndiyi halda, Qonaqkənd ləhcəsində özünü göstərmir: *yaftən* «tapmaq», *gereftən* «tutmaq», «götürmək», *raftən* «getmək», *amuxtən* «öyrənmək», *pursirən* «xəbər almaq», *dərəvardən* «çıxartmaq», *poxtən* «bişirmək» və s. (59, 5).

Qonaqkənd ləhcəsində tat dilinin özünə məxsus sözləri kimi aşağıdakı sözlər göstərilir: *rast* «düz»; *kəllə* «sürü»; *siyə* «qara»; *tölərzə* «qızdırma»; *bazu* «qol»; *dəs* «əl»; *fərzənd* «övlad»; *ziba* «gözəl»; *büz* «keçi»; *kələzən/pirəzan* «qarı»; *kələmərd/pirəmərd* «qoca kişi»; *xug* «donuz»; *södəgər* «alverçi»; *pənt* «düymə»; *bibinə* «çimdik»; *ambar* «çoxlu»; *ru* «surət», «üz»; *xunə* «ev»; *çin* «oraq»; *xürs* «ay»; *çarpa* «heyvan» (< hər fən: «dördayaqlı»); *dumor* «kürəkən»; *mürs* «zülüm»; *tarik* «qaranlıq»; *mihmun* «qonaq» və s. Lakin bu sözlərin bilavasitə tat dilinə, o cümlədən Qonaqkənd ləhcəsinə aid olması barədə mülahizə düzgün deyil. Bu sözlərin əksəriyyətini müxtəlif İran dillərində tapmaq mümkündür. Şübhəsiz ki, həmin sözlərdən bəzilərində fonetik səs dəyişiklikləri müşahidə olunur. Məsələn, *fərzənd* sözü «uşaq, övlad» mənalarında gilyan dilində də işlənir (207, 93). Müasir

fars dilində də bu söz «oğul, övlad, uşaq» mənalarındadır. Azərbaycan ədəbiyyatında işlənmiş ərəb və fars sözləri lüğətində *fərzənd* sözü də var. Bu onu göstərir ki, o, klassik ədəbiyyatımızda fars dilindən alınma söz kimi işlənmişdir (56, 671). *Fərzənd* tat dilində istifadə olunan sözlərdəndir. *Fərzənd* «övlad» (Quba). Xubə fərzənd çü bəxastən ə mal piyər. «Yaxşı oğul neynər ata malını?!».

Başqa bir nümunəni də nəzərdən keçirək. Qonaqkənd ləhcəsinin spesifik sözü kimi qeyd olunan *mihmun* «qonaq» sözü gilən dilində həmin mənada *meman/mehman* fonetik variantlarında işlənir (207, 160).

Mehman sözü tarix boyu Azərbaycan dilində də işlənmiş və hal-hazırda poeziya nümunələrində və başqa bədii nümunələrdə «qonaq» sözü ilə müvazi olaraq işlənir. *Mehman* sözünün derivatı (törəməsi) olan *mehmanxana* sözü müasir Azərbaycan dilinin aktiv fonduna daxildir. Bu söz tacik dilində *mexmon* (288, 116), müasir fars dilində isə *mehman* şəklində işlənir (272, 114). Maraqlıdır ki, talış dilində *mehman* sözü və ya onun başqa fonetik variantı işlənmişdir. Bu dildə həmin mənada Azərbaycan dili mənşəli *ğonəğ//ğünəğ//qonəğ* fonetik variantları işlənmişdir (255, 61).

Məlumdur ki, söz ikiplanlı vahiddir. Onun həm səslənmə forması, həm də mənası var. O, ətraf gerçəkliyin predmet və hadisələrini ifadə edən dil işarəsidir (306, 60). Zaman keçdikcə sözün səs cildində, eləcə də mənasında dəyişikliklər baş verə bilər. Həmin dəyişikliklər eyni bir dilin sözlərində də özünü göstərir. Qohum dillərdə isə belə fərqlər daha tez-tez müşahidə olunur. *Mehman//meman//mexmon//mihmun* kimi fonetik variantlar ayrı-ayrı İran dillərində eyni mənada istifadə olunan sözlərdir. Bu söz daha qədim dövrlərdə işlənmiş və müxtəlif İran dillərində qalmışdır.

Mihmun fonetik variantının Qonaqkənd ləhcəsində

işlənməsi bu sözü tat dilinin özünə məxsus sözü hesab etməyə əsas vermir. Qeyd olunanlar şivələrarası leksik fərqlərin aşkara çıxarılması zamanı daha ümumi və ciddi qanunauyğunluğa söykənən, təkrarlanan dəyişikliklərə əsaslanmağın vacibliyini təsdiq edir.

Zənnimizcə, Qonaqkənd ləhcəsində işlənilib, başqa tat ləhcələrində işlənməyən yaxud qeydə alınmayan sözlər daha böyük maraq kəsb edir.

Qonaqkənd ləhcəsində işlənən *astaran* sözü də («almaq») qeydə alınmışdır. Abşeron və bəzi başqa şivələrdə bu sözün *ustaran/vustarən/əstaran* fonetik variantları var. Bu halda biz dilin ləhcə və şivələri arasında sözün səs cildində dəyişiklik müşahidə edirik. Felin əvvəlində «v» samitinin işlənməsi İran dilləri üçün səciyyəvidir. Əlbəttə, bu, fellərin «a» fonemi ilə başlanmasını istisna etmir. Lakin ləhcə və şivələrdə qeydə alınan *vustarən/ustaran/astarən* ardıcılığı daha ilkin variantın «vustarən» olması qənaətinə gəlməyə imkan verir. Şimal şivəsinə məxsus olan bu söz cüzi fonetik fərqlərlə cənub şivələrində də müşahidə olunur.

M.Hacıyev Qonaqkənd ləhcəsində *spih*, *espih* formalarının müşahidə olunduğunu göstərir (59, 152). «Ağ» anlayışı gilyan dilində *səfid/sifid*, talış dilində *sipi/sipi*, tacik dilində *safed*, fars dilində *sefid* formasındadır (274, 35; 251, 202; QRS, 294; 272). Aşağıdakı nümunələrdə də sözün fonetik cildinin dəyişməsi müşahidə olunur: kürd. *sipi*, puşt. *spin*, dəri. *safed//sapid* (271, 48; 273, 63).

H.Şuxardt yazır: «Mən dildə baş verən hər cür dəyişikliklər kimi, fonetik dəyişmələri, onların mahiyyətinə vararaq, artma adlandırırım. Belə ki, burada yeni amillər ortaya çıxır. Başqaları kifayət qədər əsasları olmadan buna, ixtisar kimi, lazımi diqqət yetirmirlər» (308, 58). «Ağ» mənalı sözün bəzi İran dillərindəki variantlarını sıraya vur, belə bir

mənzərə əldə edərik:
sefid/səfid/safed/sapid/sipi/sipi/subi/isbi/ispi. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində anlautda «i» saitinin işlənməsi digər İran dilləri ilə müqayisədə əsaslı fərq kimi gözə çarpar. Burada «i» saiti ilə «s» samitinin inversiyası göz qabağındadır. İnversiya başqa təsirlərdən irəli gəlmişdir. Həmin təsirin Azərbaycan dili ilə əlaqələr zəminində yaranmasını düşünmək olmaz. Azərbaycan dilində samitlər anlautdakı yerini, bir qayda olaraq, dəyişmir. Bununla belə, Azərbaycan dilində söz başında yanaşı gələn samitlər kardırsa, sadə danışqda və şivələrdə sözün əvvəlinə «i» artırılır: *şkaf – işkaf, stəkan – istəkan*; sözün başında «r» samiti olduqda, sadə danışqda və şivələrdə sözün əvvəlinə «i» saiti sətirilir: *rəhm – irəhim, Rza – İrza, razı – irazı* və s. (42, 143).

Tat dilinin Lahic ləhcəsinin leksik xüsusiyyətləri.

Lahic Azərbaycanın İsmayılı rayonunda şəhər tipli qəsəbə olub, rayon mərkəzindən 35 km şimalda, Girdiman çayının sahilində yerləşmiş qədim yaşayış məskənidir. Əsasının erkən orta əsrlərdə qoyulması ehtimal olunur. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın misgərlik və silah istehsalı mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Lahic ustalarının misdən hazırladıqları dolça, satıl, sərnice, məcməyi, sərpuş, güyüm, kasa, cam və sair məmulatlar Orta Asiya, Dağıstan, Gürcüstan, İran, Qərbi Azərbaycan, Türkiyə və s. yerlərdə şöhrət qazanmışdır. Məmulatların çoxu incə və zərif naxışlarla bəzədilmişdir. Ehtimala görə, XIX əsrin ortalarında Lahicdə 200-ə yaxın misgərlik emalatxanası olmuşdur. Bu yerin ustaları odlu və soyuq silahlar da istehsal etmişlər. Onların iş təcrübəsindən Rusiyanın İjevsk silah zavodunda da istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Lahicdə 30-dan çox sənətkarlıq

növü (dabbaqçılıq, çəkməçilik, papaqçılıq, sərraclıq, dəmirçilik, həkkaklıq, qalayçılıq, dulusçuluq, dərzilik və s.) inkişaf etmişdir. Lahıca daş döşəməli küçələr, məhəllə məscidləri, su kəməri və kürəbənd (kanalizasiya), Girdiman qalası mühafizə olunmuşdur (130, 23).

Azərbaycanın Niyaldağ silsiləsində suayrıcında yerləşən hündürlüyü təqribən 1700 m olan dar və çətin keçilən aşırım da «Lahıç aşırımı» adlanır. Azərbaycanda yaşayan irandilli etnik qruplardan biri «lahıç» adını daşıyır. Respublikada onları həm «tat», həm də «lahıç» adlı ilə tanıyırlar. Lahıcların Sasanilər dövründə İranın Lahıcan əyalətindən Azərbaycana köçürüldüyü ehtimal olunur.

Bu etnik qrupun bir qismi özünü tat, digər qismi lahıç hesab edir. Bu ləhcə ayrıca monoqrafik tədqiqat obyektinə olmuşdur (73). Həmin tədqiqat işində ləhcənin leksik xüsusiyyətləri də müəyyən qədər araşdırılmışdır.

Lahıç ləhcəsinin leksik tərkibini, əsasən ümumiran mənşəli sözlər təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu leksik vahidlərə tat dilinin digər ləhcələrində də ya heç bir dəyişiklik olmadan, ya da müəyyən fonetik və semantik dəyişikliklərlə rast gəlmək olur. Ləhcədə alınma leksik vahidlər də xüsusi yer tutur. Bunlar, əsasən, Azərbaycan dilindən və Azərbaycan dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər və terminlərdir.

Lahıç ləhcəsinin lüğət tərkibinin bir hissəsini dilin özünə məxsus leksikası təşkil edir ki, bu cəhət onu Azərbaycan tatlarının başqa ləhcələrdən fərqləndirir. Bu sözlərə tat dilinin başqa ləhcələrində, demək olar ki, təsadüf edilmir. Bu qəbildən olan söz və terminlərin cüzi hissəsini tat dilinin başqa ləhcələrində və şivələrində tapmaq olur.

Lahıç ləhcəsinin spesifik leksikasına daxil olan söz və terminlər, əsasən, təsərrüfatın müəyyən sahələri ilə bağlıdır. Lahıç şivəsinin spesifik leksikası kimi aşağıdakı sözləri qeyd

edə bilərik: *anaştö* «ac-susuz»; *bəsti* «səhəng»; *varaşist* «toyxərçi»; *vər* «səhəngin boğazaqədərki hissəsi»; *vərd* «xalça dəzğahında çubuq hissə»; *vəyəsiran* «yapışmaq»; *vic/vic* «tut çırpmaq üçün parça»; *qaqalaxırdi* «dəvədabanı»; *qırsa* «bərpa olunmuş, lazımi formaya salınmış mis»; *qilində* «boyunbağı»; *daranoı* «ling növü» (misgərlikdə işlənir), *durozmun* «əriş»; *əssəli* «yonca növü»; *zınqavod* «mismarı girdələmək üçün alət»; *ilmanqu* «ilıq (su)»; *kəəb* «səhəngin alt hissəsi»; *korsü* «çəkic» (misgərlikdə işlənir); *kiləstun* «ərsin»; *kolanun* «yarpız qatılmış çörək növü»; *küləxır* «bulud»; *kürmüri* «novruz bayramında yandırılan kol növü»; *leşzan* «dəri təmizləmək üçün dəryaz» (alət); *məbrəd* «yeyə»; *nuntari* «kartof şorbası (şiləsi)»; *nüne* «arı yuvası», *obiyə* «lehimləmə»; *övərə* «qədimdə hamam kimi istifadə olunan yer»; *ödrang* «ocağı qarışdırmaq üçün koğaşəkili maşa»; *pəstöyi* «yarımfabrikat» (misgərlikdə); *pısgiri* «cırcırma»; *ruğanmü* «vazelin»; *ruzinə* «qədimi evlərdə işıq düşmək üçün nəfəslik»; *sıxan* «söz»; *tülə* «yunu qırılmış qoyun dərisi» müq. et: azərb. Tükümü *tüləmək*; *futoli* «əvəlik»; *leşgər* «işi arı»; *hinərəbun* «xinayaxdı»; *çix* «öskürək» (Ab. sürvə); *çimnüri* «alma növü» və s.

Lahic ləhcəsinin lüğət tərkibində saylar, əvəzlilər və fellərin, demək olar ki, əksəriyyəti ümumiran mənşəlidir. Ümumiran mənşəli leksikaya aid aşağıdakı nümunələri qeyd etmək olar: a) fellər: *diran* «görmək»; *xundan* «oxumaq»; *xordan* «yemək»; *doran* «vermək»; *giriftan* «tutmaq»; *zəran* «vurmaq»; *ustoran* «almaq»; *umoran* «gəlmək»; *uftoran* «düşmək, yıxılmaq»; *biriştan* «bişmək»; *bıstan* «bilmək»; *bafan* «demək»; *beyistan* «donmaq»; *varastan* «qurtarmaq»; *vəçiran* «yığmaq»; *vədoran* «işləmək»; *vəşmərdan* «söymək»; *vir biran* «itmək»; *voğundan* «soxmaq»; *vöyistan* «istəmək, arzulamaq»; *voyəştan* «qayıtmaq»; *vaxıştan* «durmaq,

oyanmaq»; *qequndan* «sıxmaq»; *daxsiran* «islanmaq»; *dəyəsundan* «yandırmaq»; *dəyifan* «geyinmək»; *dənişiran* «baxmaq»; *osi biran* «darıxmaq, əsəbiləşmək»; *qiyə zəran* «çağırmaq» müq.et: azərb. *giyyə çəkmək*; *şundan* «atmaq»; *firmundan* «aldatmaq»; *fiçərundan* «dağıtmaq»; *fidoştan* «işlətmək»; *xuta birən* «öyrəşmək, alışmaq»; *xısiran* «yatmaq»; *tosiran* «boğulmaq»; *tö doran* «tovlamaq»; *sinəöü biran* «çimmək»; *rijından* «dağıtmaq»; *ləngistan* «axsamaq»; *qəhri umoran* «acığı gəlmək»; b) əvəzliliklər: *man* «mən»; *tı* «sən»; *ü* «o»; *umun* «biz»; *işmun* «siz»; *unun* «onlar»; *ki* «kim»; *çi* «nə»; *xıştan* «öz»; *yeki* «biri, birisi»; *in* «bu»; *un* «o»; *komin* «hansı»; c) saylar: *ye* «bir»; *dı* «iki»; *sə* «üç»; *çor* «dörd»; *panc* «beş»; *şeş* «altı»; *haft* «yeddi»; *həşt* «səkkiz»; *nih* «doqquz»; *dəh* «on»; *bist* «iyirmi»; *sid* «otuz»; *çil* «qırx»; *pəncəh* «əlli»; *şast* «altmış»; *haftod* «yetmiş»; *navad* «doxsan»; *sad* «yüz»; *hazor* «min»; ç) sifətlər: *diricd* «iri»; *dir* «gəc»; *dür* «uzaq»; *şəft* «əyri»; *firəh* «geniş»; *qutəh* «qısa»; *duroz* «uzun»; *xəst* «qatı»; *təhl* «acı»; *tic* «iti»; *pur* «dolmuş»; *nüg* «təzə»; d) isimlər və bir sıra qohumluq münasibətləri bildirən söz və terminlər: *xuvar* «bacı»; *sər* «baş»; *dəst* «əl»; *pişt* «arxa, kürək»; *mü* «saç»; *ru* «üz, sifət»; *zuhun* «dil»; *si* «alma»; *gəndim* «arpa»; *əs* «at»; *səy* «it»; *biz* «keçi»; *cısbənd* «qoyun»; *afto* «günəş»; *asimun* «asiman»; *mah* «ay»; *zimin* «yer»; *vərş* «qar»; *vorış* «yağış»; *sol* «il»; *ruz* «gün»; *şö* «gəc»; *zumustuni* «qarpız»; *xuna* «ev»; *divor* «divar»; *dər* «qapı»; *libos* «libas»; *nun* «çörək»; *şurbo* «şorba» və s.

Lahic ləhcəsinin leksikasında alınmalar müəyyən yer tutur. Onların arasında Azərbaycan dilindən alınmış söz və terminlər çoxluq təşkil edir. Eyni zamanda, Lahic ləhcəsində Azərbaycan dili vasitəsi ilə başqa dillərdən alınmalar da az deyil.

Azərbaycan dilindən alınmaların əksəriyyəti adlardır.

Buraya əsasən, hərbi ləvazimat və silah adları, məişət əşyalarının adları, ticarət, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqla bağlı olan terminlər, meyvə və bitki, heyvan, quş adları və s. daxildir.

Lahic şivəsində Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid bir sıra sözlərdə qalmışdır. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Ostin – Lahic ləhcəsində bu söz «paltarın qolu» mənasında işlənir: Pəncəkə *ostini* qutəhi «Pəncəyin qolu qısaadır».

Qədim türk dilində bu söz *astin* formasında işlənmiş, «aşağı» mənasını bildirmişdir (DTS, 61)

Çığrığ – Lahic ləhcəsində bu söz «qarqara, makara, sap çarxı» mənasında işlənir. Umhəli nənəman əzin *çığrığhon* bafuruxtanbı «O vaxtlar nənəm bu sap çarxından satırdı».

Bu söz türk dillərində müəyyən fonetik dəyişikliklə, *çıypti* həmin mənada formasında işlənmişdir (DTS, 148).

Qırt – Bu söz «az, kəsik» mənasında qeydə alınmışdır. Məs: Mü sərə *qırt-qırt* soxtə «Başının saçını kəsik-kəsik edib».

Həmin söz türk dillərində eyni fonetik tərkibdə və mənada işlənmişdir (DTS, 442). Müq.ət: azərb. ucundan *qırtmaq* (kəsmək).

Dağar – Bu söz ləhcədə «qurudulmuş mal, qoyun, keçi dərisindən tikilmiş kisəyə deyilir. Məs.: *Dağara* biyor bərə «Kisəni bura gətir».

Bu söz lüğətlərdə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə Azərbaycan dili şivələrində *dağar/daqar* formalarında qeydə alınmışdır (ADL, 116-117), formasında «kisə, torba» mənasında qeydə alınmışdır (DTS, 526).

Tuş – «Tuş gəlmək», «rast gəlmək» mənasında işlənir. Məs.: *tuş umoran*. Qədim türk dillərində də bu söz *tuş* formasında, həmin mənada işlənmişdir (DTS, 590).

Uruğ-turuğ – «Nəsil, nəvə-nəticə» mənasında qeydə alınmışdır. Məs.: Mənə *uruğ-turuğman* həmmeyi misgəri sənətirə kor fidoşond. «Mənim uruğ-turuğlarımın hamısı misgərlik sənəti ilə məşğul olmuşdur». Qədim türk dillərində *uruğ* sözü «nəsil, kök» mənasında işlənmişdir (DTS, 588, 615).

Ütüğ – «Zirək, diribaş» mənasında işlənir. Məs.: Bə borekor ə dəst *ütügi*. «İş barədə əldən itidir». Mahmud Kaşğirinin lüğətində bu söz *ütrük* formasında həmin «kələkbaz» mənasında qeydə alınmışdır (MK, I, 102). Müq.et: azərb. dial. *ütük* «diribaş».

Kəsüy – «yazıq, fağır, qəlbi sınıq (adam)». Məs: *Kəsüyə* mərd ə dəmicə bərə güzət *bsoxtan*. «Yazıq kişi bayaqdan burada gözləyir». M.Kaşğarının lüğətində bu söz *kesik/kezik* şəklində işlənmişdir (DTS, 302, 305). Müq.et: azər. o *kəsix'dir*, gərək biz onu yoxlayaq (dan.).

Azərbaycan dilindən alınmaları leksik-semantik qruplarda birləşdirsək, onların aşağıdakı qruplarını qeyd edə bilərik: 1. Hərbi ləvazimat və silah adları: *tüfəng* «tufəng»; *qundoğ* «qundaq»; *quşun* «qoşun»; *fişəng* «fişəng»; *yürüş* «yürüş»; *yəroğ* «yaraq»; *güllə* «güllə»; *qılinc* «qılinc»; *tapançö* «tapança»; 2. Məişət əşyalarının adları: *qaşuğ* «qaşuq»; *buşqob* «boşqab»; *qeyçi* «qayçı»; *çəkmə* «çəkmə»; *icoğ* «ocaq»; *itoğ* «otaq»; *üti* «ütü»; 3. Ticarət, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq terminləri: *tütün* «tütün»; *gümrüg* «gömrük»; *qaçağ* «qaçaq»; *yeyloğ* «yaylaq»; *qışloq* «qışlaq»; *alaçığ* «alaçuq»; *töylə* «tövlə»; *aroba* «araba»; *dəryoz* «dəryaz»; *şum* «şum»; *lək* «lək»; *xış* «xış»; *küton* «kotan»; 4. Heyvan və quş adları: *ürdəg* «ördək»; *qaz* «qaz»; *xuruz* «xoruz»; *gömiş* «camış»; *dayça* «dayça»; *qabon* «qaban»; *bildirçin* «bildirçin»; 5. Meyvə və bitki adları, onlarla bağlı söz və terminlər: *bodımcon* «badımcan»; *kələm* «kələm»; *qeysi* «qaysı»; *üstüüt*

«istiot»; *bibər* «bibər»; *göyərtili* «göyərtili»; *samon* «saman»; 6. Sənət və peşə adları: *qələyçi* «qalayçı»; *qərəvülçi* «garovulçu»; *övçi* «ovçu»; *məşəbəyi* «məşəbəyi»; 7. Qohumluq terminləri və onlarla bağlı sözlər: *nənə* «nənə»; *yezənə* «yezənə»; *bacanağ* «bacanaq»; *yengə* «yengə»; *bala* «bala»; *xala* «xala»; *bibi* «bibi»; *əmi* «əmi»; 8. Xəstəlik adları: *sarılıq* «sarılıq», *qızılça* «qızılça».

Tat dilinin digər şivələrinin leksik xüsusiyyətləri.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan tatlarının dilinin müxtəlif ləhcə və şivələrə ayrılmasında mübahisəli məqamlar vardır və bu məsələyə münasibətdə coğrafi prinsipin əsas götürülməsi daha məqsədəuyğundur. Belə olan halda, biz Abşeron, Xaçmaz, Xızı, Gilvar, Məlhəm ərazilərində yaşayan tatların dilini müvafiq olaraq Xızı ləhcəsi, Abşeron ləhcəsi və s. adlandırmaq məcburiyyətində qalmırıq. Bu rayonlar və ya ərazilər üzrə şivə səviyyəsində təhlil aparmaq mümkün olur.

Quba, Qonaqkənd və Lahic ləhcələrinin leksikası əsasında aparılmış araşdırmalardan aydın olur ki, hər ləhcədə alınma sözlərin sayı az deyil. Alınmalar bilvasitə Azərbaycan dilindəndir. Eyni zamanda, Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmalar da çoxdur. Hansı ləhcənin söz almasından asılı olmayaraq, alınmaların ümumi leksik xüsusiyyətində əsaslı fərqlər müşahidə olunmur. Daha çox nəzərə çarpan cəhət alınma sözün fonetik tərkibi ilə bağlı olur. Bu fərq alınma sözün ləhcənin fonetik sistemə uyğunlaşdırılmasından doğur. Azərbaycan tatlarının dilinin fonemlər sistemi və fonetikasında ümumiləşdirmə və normalaşdırma aparılmadığına görə, dilin öz leksik, fonetik, eləcə də, qrammatik normaları yoxdur. Ayrı-ayrı ləhcə və şivələrdən toplanmış sözlərin nizama salınması, normalaşdırılması tədqiqatçının məsələyə mü-

nasibəti ilə müəyyən olunur. Bütün bu cəhətlər ayır-ayrı şivələr üzrə toplanmış materialların sistemləşdirilməsinə də təsirini göstərir.

Tat dilinin leksik tərkibinin bir hissəsini müxtəlif şivələrin özünə məxsus leksikası təşkil edir, bu isə tat şivələrini bir-birindən fərqləndirir. Ayır-ayrı tat şivələrindən toplanmış materiallar əsasında müəyyən sayda spesifik söz və terminlər qeydə alınmışdır. Tat mənşəli leksikaya daxil olan söz və terminlər, əsasən, təsərrüfatın müəyyən sahəsi ilə bağlıdır. Bu qəbildən olan söz və terminlərə bəzən təsərrüfatın digər sahələrində də rast gəlmək olar. Həmin sözlərin Azərbaycan tatlarının başqa ləhcə və şivələrində işlənməsi, habelə onların digər İran dillərində hansı fonetik cildə özünü göstərməsini aydınlaşdırmaq bütövlükdə tat dilinin leksikasını öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir və qeyd olunan məsələ ümumi leksik məsələlərdən əvvəl həllini tapmalıdır. Tat dilinin Kilvar, Xaçmaz, Abşeron şivələrində qeydə alınan sözlərdən bir qismini nəzərdən keçirək.

Pəşdə sözü Kilvar şivəsində «sonra» mənasında işlənir. *Pəşdə mərd rafte dire ye Adami niştə ustola bi səri.* – «*Sonra kişi gedib görüb ki, bir adam stolun başında oturub*».

Bu söz gilyan dilində «sonra» mənalı *bad, badən, badha* sözləri ilə ifadə olunur; talış. *peşo*, puşt. *vrusta, pas*, dəri. *bad*, kürd. *paşe*, fars. *bad*, tacik. *bad, pas* variantları ilə istifadə olunur (397; 255, 301; 273, 525; RKS, 511; RPS, 490). Göründüyü kimi, bu söz İran dillərinin çoxunda «p», az qismində «b» fonemi ilə başlanır. Yalnız puşt dilində «vrusta» variantı var. Qonaqkənd ləhcəsinə aid qısa lüğətdə bu söz qeyd edilməmişdir. Müxtəlif İran dillərindəki fonetik variantların müəyyən mövqelərində (anlaut, inlaut) samitlərin dəyişməsi onlarda b-p, ş-s əvəzlənmələrinin olduğunu təsdiq edir. İran dillərində *peş* «arxa», *peştən* «arxadan» sözləri var. Fars

dilində «arxadan» zərfi *az pošte* kimidir. Bu dildə «bel, arxa» *pošt* sözü ilə ifadə olunur. Qeyd olunan sözlərin eyni əsaslı olması «peşdə» leksemının sırf tat mənşəli deyil, ümumiran mənşəli söz olmasını təsdiqləyir. Təbiidir ki, tat dilinin leksikasında bu söz spesifik leksem hesabında deyil. Tat dilinin lüğət tərkibini formalaşdırarkən İran dillərinin bir çoxunda sözün eyni və yaxın fonetik variant forması rast gələrsə, onu ayrıca bir dilin, o cümlədən tat dilinin lüğət tərkibinin özünə məxsus vahidi olmasını iddia etmək düzgün deyil. Bu söz İran dillərindən hər hansı birinə aid ola bildiyi kimi, dillərin diferensiasiyasında əvvəlki dövrdə istifadə edilmiş söz də ola bilər.

Tousdum – «yay». *Bə tousdum bağ lap pirvayı birənü.* – *Yayda ora lap qiyamət olur.* «Yay» mənası tat şivələrində *hamin/homin* sözləri ilə də ifadə olunur. Başqa İran dillərində «yay» mənası aşağıdakı şəkildə ifadə olunur: fars. «*təbestən*» (RPS, 252), kürd. *havin* (KPS, 298), tacik. *tobiston* (TSL, 285) talış. *tovson* (*toson, tobiston, toboston*) (TRL, 216), gilyan. «*təbəstən*» (QRS, 350), puştu. «*dobay*», «*oray*», dəri. «*təbistan*» (RPDS, 320). Qeyd edilən dillərin əksəriyyəti üçün «*təbistan*» səciyyəvidir.

Turmux – «yumurta». Tat dilinin Abşeron şivəsində qeydə alınmışdır. Bu söz digər tat ləhcələrində *xayəkərq/xoyəkərg* formasında işlənir. Nümunə: *Bə id Novruz turmux qırmızı musaxtim* – «*Novruz bayramında yumurtanı qırmızı rəngə boyaydıq*» və s.

Bu söz digər İran dillərində fars. *toxm* (RPS, 806), tac. *tuxm, tuxmi murğ* «quş yumurtası» (TPS, 854), dəri. *toxm* (RPDS, 763), talış. *moğnə* (*moqnə*), kaği *moğnə* «*toyuq yumurtası*» (TPS, 145), gil. *morğanə, tuxm* (QRS, 465). Əsasən, «*tuxm*» şəklində qeydə alınan bu sözün talış, gilyan dillərində fərqli formaları vardır. Talış və gilyan dillərində

moğna və *moğana* formalarında fonetik yaxınlıq hiss olunur. Tat. *turmux* sözünün *tuxm* sözündən olmasını düşünmək olar. Lakin burada «p» samitinin olması bir qədər işi çətinləşdirir. Bizcə, Abşeron şivəsində toyuq yumurtası «turmux» adlanır. Bunun ilkin forması, yəqinki, *tuxmi murğ* olmuşdur (yəni, söz birləşməsi sözə çevrilmişdir). Qeyd edək ki, sözün, informatorun tələffüz xüsusiyyətləri və toplayanın səhvi nəticəsində təhrifi olunması da mümkündür.

Usqu – «tonqal». *Bə həyat usqu müsaxandim ə səri müşanandim.* – *Həyətdə tonqal yandırıb, üstündən tullanardıq.* Abşeron şivəsi üçün xarakterik olan bu söz kürd dilində *agir* şəklində işlənir (KRS, 280). Həmin anlayış fars dilində *atəş* (PRS, 236), puşt. *or*, dəridə *atiş* (RPS, 306), tacik dilində *qul-xan*, *alov*, *otaş* sözləri ilə verilir. Talış və gilyan dillərinin lüğətlərində *tonqal* sözü yoxdur. Belə olan surətdə *usqu* tam başqa mənşəli söz olduğu aydınlaşır. O, tat dilinə məxsus spesifik sözlər sırasına aid edilə bilər.

Həmsiya – «qonşu». Balaxanı tatlarnın dilində qeydə alınmışdır. Məs.: Həmsiya qunağ amara *büründ* bə xuneymun. – Qonşular bizə qonaq [hərfən: *bizim evə*] gəlmişdilər.

Bu söz fars dilində «hamsaye» (PRS, 661), tacik. «hamsaya» (TRS, 719), kürd. *cinar*, gil. «həmsoyə» və «həmsəvar» sözləri ilə verilir (QRS, 432); talış. «hamsuə» (225, 311), puşt. *qəvənday*, *həmsoyə*, dəri. *həmsavar* (RPDS, 655) şəklində qeydə alınmışdır. Müxtəlif İran dillərinin materialları əsasında onu demək olar ki, ümumiran mənşəli *həmsoyə* «qonşu» sözü, iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Burada birinci komponent «həm», ikinci «so» sözüdür. Azərbaycan dilində həmyerli mənasına uyğun gəlir. *Həmcəvar* variantı *həmcivar* fonetik variantından inkişaf etmişdir. *Civar* «yaxın yer, ətraf» ərəb dilindən alınmadır. Bu söz Azərbaycan dilində «sərhəd», «yaxınlıq» mənalarında

işlənmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, «*həmsiya*» sözü ümumiran mənşəlidir. Onu tat şivəsinin özünə məxsus vahid hesab etmək düzgün olmazdı.

Vəcə – «*necə*». *Malla Nusradin dənşi, di ki, camaət nə bəstən vəcə bigrarund.* – *Molla Nəsrəddin baxıb gördü ki, camaat bilmir necə keçsin.* Xaçmaz şivəsi üçün səciyyəvi olan bu söz İran dillərində müəyyən fonetik dəyişikliklə işlənir:

Fars. *çənd* (PRS, 632), tacik. *çand* (TRS, 698), kürd. *çiça, zefe, çiqaş* (KRS, 622), puşt. *tso*, dəri *çand* (RPDS, 639), gily. *çənd, çand* (QRS, 426). Göründüyü kimi iran dillərindən «*neçə*» mənasında olan sözün fonetik variantları, demək olar ki, eynidir. Abşeron şivəsində işlənən söz isə bunlardan heç birinə uyğun gəlmir. Onun mənşəyi qaranlıq qalır. Fikrimizcə, həmin söz «*bə çənd*» söz birləşməsi əsasında formalaşmışdır.

Çak – «*yaxşı*». Tat dilinin Kilvar şivəsində işlənir. *Çak, bra bu xunə, bü künc ye söz histi, ta ba dun hərşəfi puru.* – «*Yaxşı, get evə, evin küncündə bir kuzə var, ağzunadək qızılla doludur*».

«*Yaxşı*» mənasında gilyan dilində *xob, xoş, xürəm* sözləri işlənir ki, bunlar keyfiyyəti, ürəyəyatımlılığı, xarakterin keyfiyyətini bildirmək semantikalarına görə fərqlənilirlər (QRS, 456). Puştu dilində *xu*, dəri dilində isə *xub* sözləri «*yaxşı*» mənasını ifadə edir (RPDS, 725). Fars dilində həmin mənada *xub* sözü işlənir (PRS, 770). Kürd dilində *pak, ere* və *baş* (zərf məqamında) sözündən də istifadə olunur. Yalnız talış dilində «*çok*» sözü işlənir ki, bu da gilvar şivəsindəki *çak* sözü ilə səsləşir. Belə hesab edirik ki, *çak* sözü türk mənşəlidir. Müq. et: azərb. *yaxşı*. Bu söz Azərbaycan dilinin özündə alınma olub, özbək dilindən keçmişdir.

Fülfül//fulful – «*istiot*». *Hadi həst asti şirinə fulfül, hadi həst asti tahlə fulful.* – *Söz var şirin istiot kimi, söz var acı istiot kimi.* Bu söz gily. *filfil* (QRS, 385), fars. *felfel* (PRS,

432), tac. *filfil* «qara istiot» (TRS, 480) sözlərində öz analoqunu tapır.

Müraciət etdiyimiz iran dillərində sözün *filfil* variantı daha çox yayılmışdır. Sözün *ü* və *i* sait səsləri ilə tələffüzü yalnız Abşeron şivəsində müşahidə edilir.

Cüra – «ayrı, başqa». Abşeron şivəsində işlənir. Quba, Xızı, Kilvar ləhcəsində *cira*, Lahıc ləhcəsində bağır, üzgə formasında qeydə alınmışdır. Fars dilində «ayrı, başqa» mənası «digər» (PRS, 147), tacik. «diqar, ğayr» (TRS, 154), gilyan. «digər, ğeyr, cəyər» (QRS, 323), puştu dilində «bəl» dəri. «diqər» (RPDS, 204), kürd. «başqə, dunə, tain» (KRS, 177), talış. «co» sözləri ilə verilir.

Abşeron şivəsində işlənən «cüra» sözü fikrimizcə, «cür» sözündəndir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən bu söz 1. Növ, çeşid, qisim. 2. üsul, qayda, tərz bildirir (ADİL, 4, 492). Onun danışıq dilində «cürə» şəklində istifadə edilməsi də müşahidə edilir. Çox güman ki, məhz bu variant tat dilinin Abşeron şivəsinə keçmişdir.

Hadi – «söz». Baba kuti ki, yeta xubə *hadi* ibguyun, bö tü. «Baba dedi ki, bir dənə yaxşı söz deyəcəyəm sənə». Bu söz Abşeron şivəsi üçün səciyyəvi sözlərdəndir. *Hadi* sözünə bu mənada başqa İran dillərində rast gəlmədik. Belə hesab edirik ki, o, Abşeron şivəsinin spesifik leksik qatına daxil edilməlidir.

Kutirən – «demək». Molla Nesrəddin *kuti* ki, sahar miye qazqunə imbəri. «Molla Nəsreddin dedi ki, səhər gəlib qazanı apararsan». Bu söz Abşeron şivəsində qeydə alınmışdır. Bizcə, o, İran dillərinə mənsub olan sözlərdən olub, tac. *quftən* (TRS, 695), gily. *quftən*, dəri. *qoftan* (RPDS, 637), kürd. *qotin xəbərđan* (KRS, 143), tal. *vote* sözləri ilə müqayisə edilə bilər.

Qartxundum – «borclu olduqlarım». *Yə ruz Malla Nasradin fikir naha ki: Mi ki, ba xunə niştən, heizim*

qartxundum mi miyayind ki, «pul mənə bidi!» – «Bir gün Molla Nəsrəddin fikirləşdi ki: «Mən ki, evdə oturmuşam, borc yiyələri gəlib mənə deyərlər ki, pulumu ver!» və s.

Qartxundum – «borclu», «borcu olan» sözü Xızı şivəsində işlənir. Ayrı-ayrı İran dillərindən götürülmüş nümunələr əsasında demək olar ki, həmin dillərdə «borclu» mənasını verən söz iki tərkib hissəsindən təşəkkül tapmış mürəkkəb söz şəklindədir. Onu tac. *karzdor* (TRS, 145), dəri. *garzdar*, kürd. *qernzdar* (KRS, 171), tal. *garzoxo* sözləri ilə müqayisə etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, «borc verən» və «borc alan» mənalarının eyni sözlə ifadəsinə Azərbaycan dilində rast gəlirik. Məsələn, müq. et: *borclu borclunun sağlığını istər* (Atalar sözü).

G.Vəliyeva taddilli əhalinin Azərbaycanda məskunlaşması ilə bağlı qeyd edir: «Tat dilində danışan əhali hələ çox qədimdən (eramızın II-VII əsrlərindən) Azərbaycanın geniş bir ərazisində – Abşeron yarımadasının Balaxanı, Suraxanı, Qala, Maştağa, Türkan, Mərdəkan qismən Buzovna kəndlərində Dəvəçi, Quba, Xaçmaz, Şamaxı, İsmayılı rayonlarında məskunlaşmışlar» (145, 47).

Müəllif qeyd edir ki, Abşeronun əksər kəndlərində hal-hazırda əslində qeyri-tatlar yaşayan, lakin öz ilk toponimik adını qoruyub saxlayan tat məhəllələri mövcuddur.

Künd beran – «yaxınlaşmaq» (Kil.). *Künd* «yaxın» və *biran* «olmaq» tərkib hissələrindən ibarətdir. *Əz una bə də balca kuk rəxtə düzd künd birən kinə, xancal iştənə kənd «Bundan sonra balaca oğul gedir, oğru yaxınlaşan kimi xəncərini çıxarır».*

Künd birən ifadəsinin tərkib hissələrinə başqa İran dilləndə rast gəlmiriksə də, həmin dillərə bu ifadənin ümumi mənası yad deyil («yaxın olmaq»). Həmin dillərdə birinci

tərəfdə «yaxın» mənasında olan söz, ikinci tərəfdə isə «etmək», «olmaq» mənasına gələn söz işlənir (müq. et: fars. *nazdik kardən* (PRS, 509), tac. *nazdik şudən* (TRS, 567), gily. *nazdik bostən* (QRS, 400), puşt. nəmdə kardən, dəri. *nəzdik şudən* (RPDS, 543), kürd. *nəzik bün* (KRS, 59), tal. *nez be*.

Belə olan halda, *kund birən* ifadəsinin hansı semantika əsasında burada iştirak etməsi qaranlıq qalır.

Guman etmək olar ki, *künd* ünsürü «yaxın» mənasına uyğun gələn bir sözdür. Qonaqkənd şivəsində məhz bu sözə rast gəlirik: *kund* «dost, aşna».

Deyə bilərik ki, *kund* sözü azərb. «yaxın sözü ilə bağlıdır» Azərbaycan dilində bu söz müxtəlif fonetik variantlarda işlənir: az. əd. *yaxın*, dial. *yaxun yavıq* və s. Türkcə *yakın* variantı məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirir. Qaldı *kund* sözündə son səsin (d) olmasına, söz sonunda *d/t* səstartımı Azərbaycan dilinin özündə də baş verir: *hasand* (< asan).

Kund – (Qon. k.) «dost, aşna». *Bə axur uşun kund birund*. «*Axırda onlar dostlaşdılar/ dost oldular*».

Çal – «quyu» (Kil.). *Cəhil buri sər döve, kurə saxt temiz qüzüliñe, çizanə, yo xuba asiş vəguft, durma bə çal*. – «*Gənc, divin başını kəsdi, qızıl əşyaları, bir yaxşı at da götürüb, quyuya düşdü*».

Bu söz İran dillərində müxtəlif fonetik variantlarda təmsil olunmuşdur. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik: fars. *çah* (PRS, 226); tac. *çah* (TRS, 251); gily. *ça*; dəri. *çəh* (RPDS, 296), puşt. *tsa*, tal. *çol* (TRS, 285). Bunlardan yayılma arealına görə tat dilinə olduqca yaxın olan talış variantı diqqəti cəlb edir.

Bundan başqa, Azərbaycan dilində olan bəzi faktlar da diqqətəlayiqdir: *çala, çala-çuxur*. Bu söz (*çala*) həm fonetik, həm də semantik cəhətdən tat. *çal* sözünə olduqca yaxındır və

ola bilsin ki, tat formasının təşəkkülündə iştirak etmişdir. Başqa İran dillərində də «quyu» mənasının ifadəsi üçün türk dillərindən alınmaların olduğu məlumdur: tac. *kuduk* (TRS, 251), kürd. *qudi* (KRS).

Daq-daq «damcı-damcı» (Kil.). Ə düzd *daq-daq* xun rixt. – *Oğrudan damcı-damcı qan axdı*.

Kür – «fərsiz, zay» (Kil.). M.Hacıyev bu sözün Xızı, Qonaqkənd, Mədrəsə tatlarının dilində «bədbəxt, qara taleli» mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir (Əbülhəsənə kuki *kür* dürma – «Əbülhəsənin oğlu *kür* (fərsiz, zay) çıxdı») (61, 71).

Əlimizdə bu sözün izah edə biləcək və İran dillərinə aid faktlar azdır: «kənək (çətin) qoz» sözü (qrafemi) «oğul, uşaq» mənasında da işləndiyi məlumdur (PRS, II, 316).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *kür* sözü daha geniş surətdə təmsil olunmuşdur. Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud»da bu söz mənfi mənalı bir təyin kimi işlənmişdir: tanrı bizə bir *kür* oğul vermiş (KDQ, 72); Yarımasın-yarçımasın, sənin oğlun *kür* qopdu, ərəcəl qopdu (KDQ, 36).

Qeyd etmək lazımdır ki, *kür* sözü təkcə «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də bu söz geniş surətdə işlənir. Məsələn, *kür* sözü Şamaxıda «aciz», Salyanda «tənbəl» mənasında qeydə alınmışdır (13, 295).

Azərbaycan dilinin Qafan şivəsində *kürlük eləmək* ifadəsi körpə uşağın uzun müddət ağlayıb, haray-həşir salmasını bildirir.

Kür sözünün «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənməsi ədəbiyyatçılar və tədqiqatçıların bu sözə marağını birə-beş artırmışdır.

Şairlər öz şerlərində *kür* sözünü və yaxud onun izahlarını işlətməyə çalışmışdırlar. Məsələn: Bir tayfa *günləri qara, taleyi kürdürsə...* (R.Rza); Kim deyir taleyi ayazdı, *kürdü*, axı,

gecələr də yarı ömürdü (M.İsmayıl).

Tədqiqatçıları hər şeydən əvvəl *kür* sözünün nə mənada işlənməsi maraqlandırmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğətində o, «qışqırıqçı» kimi izah edilmişdir (88, 122). R.Məhərrəmov *kür* sözünü omonim söz hesab edib, «Kitabi-Dədə Qorqud»da «nankor, fərasətsiz, ağlağan, qışqırıqçı» mənalari ilə yanaşı, «pak, təmiz» mənalarında da işləndiyini qeyd etmişdir (101, 192).

V.Aslanov *kür* sözünün «Kitabi-Dədə Qorqud»da «ərkövün» mənasında işləndiyini, müasir Azərbaycan dialekt və şivələrində geniş şəkildə işləndiyini qeyd etmişdir. O, *Kürəçay* hidronimini araşdırarkən *kür* sözünü geniş təhlilə cəlb etmişdir (8, 26). Amma o, *kür* sözünü *qor* sözü ilə bağlamağa çalışmaqla, mətləbdən uzaqlaşmışdır.

Micilə//midilə//bitilə//pitilə – «xırda», «balaca»; «zəif». Tat dilinin Şamaxı şivəsində, eləcə də, Qonaqkənd və Quba ləhcələrində işlənir. R.Rüstəmov bu sözün Azərbaycan dilinin şərq şivələrində (Quba, Şamaxı) işləndiyini göstərmişdir (121, 70-71). M.Hacıyev onun Azərbaycan dilində «xırda», «çox zəif», «ölvəy» mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir. Bu söz tat dilinin Məlhəm şivəsində *bitilə*, *pitilə* şəklində işlənir (60, 74). Talış dilində *müncilə* (anqıştə) «çeçələ barmaq» mənasında işlənir (TRS, 290).

İran dillərində çox gödək boylu adamlara, liliputlara «məçul» deyilir. Bu sözün də əsasında «çox xırda, çox balaca» mənası durur. Bizim fikrimizcə, *micilə* talış dilindəki *münəcilə//mücülə* sözü ilə eyni kökdəndir və çox kiçik mənasını ifadə edir. Bu söz qədim sözlər qrupuna aid edilə bilər.

Manca «ip» (Kil.). Mancara bastand ə qeyişi güllü saxtənd zərva «İpi kəməmindən (kəmərinə) bağlayıb, aşağı salladılar».

Hərşəfin «qızılı» (Kil.). Bi rav yeki rast imarən ki, niştə *aşrafın* stola bə səri – «Bu vaxt birinə rast gəlir ki, oturub *aşrafı* stolun üstündə» (yaxud: «Bu vaxt qızıl stolun başında oturmuş bir kişiye rast gəlir»).

Tat dilinin digər şivələrində işlənən spesifik sözlər müəyyən toplu təşkil edir. Belə sözlər morfoloji baxımdan müxtəlif nitq hissələrinə aiddir. Onlar eyni zamanda müxtəlif leksik-semantik qruplara daxil olur. Ayrı-ayrı şivələrdə işlənən spesifik sözlər haqqında daha geniş təsəvvür əldə etmək üçün onlarla bağlı nümunələri nəzərdən keçirmək maraqlıdır. Bu nümunələrin cümlə daxilində işlənməsi onların semantikasının açılmasında əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün hər sözün cümlədə işlənməsinə dair misal vermək məqsədəuyğundur.

Aşdi birən – «barışmaq» (Ab.). Ki bə id hadi nə saxtən, aşdi imburund – «Kim bayramda küsülü olur, barışır» («Kim bir-birini danışdırmır, bayramda barışır»).

Baranqu – «badımcan» (Ab.). *Baranqurə* ni və nümük «Badımcanı duza qoy».

Bozə – «yenə» (Ab.). Digər tat ləhcələrində, lah. *avoz*, *avozgə*; Quba, Dəvəçidə *bozəm* formasında işlənir. Misal: Dirim ki, *bozəm* amares poyistes bo unca. «Gördük ki, yenə gəlib orada dayanıb».

Cora – «süpürgə» (Ab.). Quba, Qonaqkənd, Xaçmaz ləhcələrində *coru*; Lahıç ləhcəsində «cezi» formasında işlənir. Məsələn: Əyal boş coru vozi saxtən – «Uşaq süpürgə ilə oynayır».

Dezirən – «sancmaq» (Ab.). Lahıç ləhcəsində «fırağıstan» şəklində qeydə alınmışdır. Ənqə dezirəni xub nə əbirən. «Arının sancmağı pis olur/yaxşı olmur».

Dülə qoğal – «içli qoğal» (Ab.). Bu iki tərkib hissəsindən ibarətdir: Birinci tərkib hissəsi (*dül*) «ürək, iç», ikinci tərkib

hissəsi isə izaha ehtiyacı olmayan *qoğal* hissəsindən ibarətdir. Məsələn: Bə id Noruz *dülə qoğal* boş həmsiya impezim «Novruz bayramında qonşularla birlikdə içli qoğal (şorqoqal) bişirərik».

Hodağa – «elə» (Ab.). Sarə lap hodağa nə minü – «Sara lap elə etməz».

Kutirən – «demək» (Ab.). Bu fel Quba, Xızı, Məlhəm ləhcələrində «bətən», lahic ləhcəsində «guftirən» formasında işlənir.

Qall zərən – «çağırmaq» (Ab.). *Zərən* «vurmaq». Məsələn: Əziz tünə qall zə, tü nə şiniri – «Əziz səni çağırdı, sən eşitmədin». Lahic ləhcəsində bu söz *qiyə zərən* formasında qeydə alınmışdır.

Qələbə – «çox» (Ab.). Ə mü qələbə razü büründ – «Məndən çox razı qaldılar». Digər tat ləhcələrində bu sözə *qe*, *qəy* formalarında rast gəlmək olur.

Qorag birən – «geyinmək» (Ab.). *Birən* («olmaq») köməkçi felinin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb sözdür. Məsələn: Bə məktəb hamə nuqə alat *qorağ birə* biründ. «Məktəbdə hamı təzə paltar geyinmişdi».

Nosi-nosi – «novruz payı» (Ab.). Eyni sözün təkrarı ilə yaranmışdır. Məsələn: Əyəlün müamarund bə nosi-nosi xonçə muxastund. «Uşaqlar gəlib xonçadan novruz payı istərdilər/dilərdilər».

Pezirən – «bişirmək» (Ab.). Əsasən, Balaxanı və Suraxanı tatlarının dilində qeydə alınmışdır. Məsələn: Nezilə əyəlü, nə mutanı xurak pezirən – «Nazilə uşaqdır, xörək bişirə bilməz». Bu söz digər tat şivələrində «bürcundan» formasında işlənir.

Pirvayi – «yaxşı» (Ab.). Əsasən, Balaxanı tatlarının dilində işlənir. Uşuna xuneyşun pirvayi – «Onların evləri lap yaxşıdır».

Sürvə – «öskürək» (Ab.). Qəri sürvə – sürvə hadi saxtənbü «Qoca öskürə-öskürə danışırdı».

Sərzimi – «üzüşağı» (Ab.). Xaçmaz, Dəvəçi ləhcələrində *sərzirava*, Lahıc ləhcəsində isə *sərbənüşvə* kimi işlənir. Məsələn: Ey taraf bire, sərzimi ibire – «Bu tərəfdən gedəsi olsan, üzüşağı düşəcəksən».

Tarustan – «qaşımaq» (Ab.). Bu sözün müqabili Quba ləhcəsində *düş bədiran*, Lahıc ləhcəsində *qoristan* sözləridir.

Tastən – «bilmək» (Ab.). *Tastəni*, ya nə? – «Bilirsən, ya yox!» Digər tat ləhcələrində *bistan//bistən* kimi qeydə alınmışdır.

Tşo – «doşab» (Ab.). Əsasən, Balaxanı tatlarının dilində işlənir. Məsələn: Saxtə xəşilə muxardim boş *tşo* boş rağan ve lezzəti – «Qati xəşili doşabla, yağla lezzətlə yeyərdik».

Şatur – «qasid» (Ab.). Məsələn: Şatur, bereke nü maha rahə və çahar ma mirey – «Qasid, niyə/nəyə görə doqquz aylıq yolu dörd aya gəldin? Müq. et. Şam ağacı – *şatur keçi*. Qoz ağacı – qotur keçi (Uşaq oyunu)».

Ləbbadə – «plaş» (Ab.). Məsələn: Poy *ləbbadə* xaştəne dəkünü – «Qoy, plaşını geyinsin».

Qal şəndən – «əmr etmək» (Ab.). Nadüfü dürüst əst, amma key ki mü kağaz bnöyştənüm, bədə münə gal bızərənund – «Sözün düzdür, amma nə vaxt mən kağız yazıram, mənə əmr edirlər».

Dırağundan – «basdırmaq» (Xaç.). Məsələn: Camaət kürə bi, şüştünd ürə və kəfən güftund urə, bardind ki, *dirağumund* – «Camaat yığışb onu yudu, kəfənə бүkdülər, apardılar ki, basdırsınlar».

Sər zərən – «qalxmaq» (Xaç.). (*sər* «baş»+*zərən* «vurmaq»). Məsələn: Ma sər zərü – «Ay qalxdı/doğdu».

Həfsər – «yeddi başlı div» (Kil.) (hərfən: nağıllarda divin təyini). Məsələn: Ə pişe anu ye dər bu, dərə vakart vind ki,

incə ye *həfsəri* döü nişte – «Qarşısında bir qapı vardı, açdı, gördü ki, bir *yeddibaşlı* div oturub.

Füdərən – «söymək» (Kil.). Məsələn: Baqqal hürsi birə, füdərə dəbrişə. «Baqqal hirsələnir, dərvışı söyür».

Ləc durmarən – «acığı gəlmək» (Kil.). Məsələn: Əz ü qəy ləc durmarabü – «Ondan çox acığı gəlirdi».

Xudadus – «rəhmdil» (Kil.) (hərfən: «allah dostu»). Məsələn: İm mərd bire psice bol xudadus – «Bu kişi çox rəhmdil adam idi».

Tertər – «iman» (Kil.). Məsələn: Ey ti iman, hazar manət pul, mən bərum, nun buxrum – «Ey sən imanın, min manat pul ver, gedim çörək yeyim».

Həvardən – «yaymaq» (Quba). Bərə arsi zənun lavaş həvardənund. «Qadınlar toy üçün lavaş yayırdılar».

Nühəvar «oxlov» (Dəv., Qon. k., Q.) (*nun* «çörək» + *həvar* «yaymaq»). Mu nün *həvardənüm* «Mən lavaş yayıram».

Vəçanüm – «dilənçi» (D). Sekinə xalə bə dər amərə vəçanumə dəst bə tihi rahə nə dərəbü. «Səkinə xala qarıya gələn dilənçini əliboş qaytarmazdı».

Dəlnə (yə) – «qadın» (Qon. k., Dəv.). İ ətür bərey *dəlnəyü* – «Bu ətir qadın üçündür».

Küpəz, voçir – «varlı» (Dəv., Q.). Əlişir bə dih ən küpəzə ədəmi çunaxtənund – «Əlişir kəndin ən varlı adamlarından sayılır».

Bilasovar (yə) – «bulaşmış» (Dəv., Q., Xaç.). Əyələn sər-tanuşun bilasovarmış birə bə dərun dərəfund – «Uşaqlar üst-başları bulaşmış halda içəri girdilər».

Tənbinəhrə – «çılpaq» (Q., Şam.). Əyal tənbinəhrə məndəbü bə sər divan. «Uşaq divanın üstündə çılpaq qalmışdı».

Zindəquni – «dolanacaq» (Qon. k., Şam.). Bə *zindəquni* imkan babat bireybu – «Dolanacaq imkanı babat olmuşdu».

Çeruvu (yə) – «heyvan» (Q., Məl.). Baba bey Aysel ə bare çeruvuyə nağul gof saxtü – «Baba Ayselə heyvanlar barəsində nağıl danışdı».

Pişətə – «əvvəl» (Şam., Q.). Pişətə ye dihə ədəmiyəyi u yekin dih zu-zu bəraftən birund – «Əvvəllər bir kəndin adamları o biri kəndə tez-tez gedib-gələrdilər».

Ösinə – «nağıl» (Xaç., Qon. k.). Nəneymu beymu «Dütə birar» ə öüsineyirə qaft saxt – «Nənəmiz bizə «İki qardaşın nağılı»nı danışdı».

Şərm – «xəcalət» (Q., Şam.). Pərviz be dura gof saxteyirə şərm keşi – «Pərviz danışdığı yalana görə xəcalət çəkdi».

Şüküm, şükümüm – «hirs, qəzəb; hirsli, qəzəbli» (Q.). Xədicə xalə *şüküm* xaştənə pönə nədast saxtən – «Xədicə xala öz qəzəbini gizlədə bilmədi».

Odəs – (Q.). *O* «su»+*dəs* «əl». Mənası: Ayaqyoluna gedəndə götürülən su.

Sərzirava – «eniş» (Q.). Ə ye galə bədə imu be sərzirava raftem – «Bir azdan bir enişlə getdik».

Balustun – «dirək» (Qon. k.). *Ustə* bə nuqə duxtə xunə *balustun* nahə. «Usta təzə tikilmiş evə dirək/sütun qoyurdu».

Tirəçu – «yelləncək» (Qon. k.). İmi bə hamin bə Qonaqkənd bəraftəni boş əyalun ə tütədar tirəçi imvoşirim. «Biz yayda Qonaqkəndə gedəndə uşaqlarla tut ağacından yelləncək asardıq».

Tat dilinin Qonaqkənd və Quba ləhcələrindən Azərbaycan dilinin Quba dialektinə bir sıra sözlər keçmişdir. Yalnız Quba dialektinə məxsus hesab edilən sözlərin bir qismi tat dilindən alınmalardır (18, 248). Belə sözlərə aid kifayət qədər nümunələr var. Məsələn: *bəqələ* «böyürtkən», *qall* «tərəf, yan», *qəcələ* «sağsağan», *müşkür* «qışlaq», *pilpirek* «pərvanə», *sirt* «təpə», *çəspər* «sərhəd», *şətəl* «corab» və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, tat dilinin Qonaqkənd

ləhcəsindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər azlıq təşkil edir və onların bilavasitə tat dilindən və ya fars dilindən keçməsi mübahisə doğurur. Bunun müqabilində Azərbaycan dilindən tat dilinə keçən sözlər burada çoxluq təşkil edir.

Tat dilinin lüğət tərkibində çoxlu sayda Azərbaycan dili mənşəli sözləri var. Məsələn: *sərin, dirsək, ucuz, seçmə, çəngə, qəri, tava, qəyqənaq, pusqu, açuq, igid, ilxi, incimiş, incimək, daban, üzük, gözəl, sırtıq, ara, qəralmış «qaralmaq», yaramaz, yüzbaşı, açər, tuz (toz), gül* və s. Azərbaycan dilindən alınma sözlərin bir qismi heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan işlənir. Bəzi sözlərdə isə cüzi fonetik dəyişikliklər müşahidə edilir. Fonetik dəyişiklik daha çox saitlərdə baş verir. Məsələn: *açuq, qəyqənaq, qəri*. Burada bir cəhət də açıq-aşkar nəzərə çarpır. Azərbaycan dilində «a» saiti ilə işlənən sözlər tat dilində «ə» saiti ilə tələffüz olunur. Məsələn: *qəyqənaq-qayqanaq, qəri-qarı, qəralmış (saxtən)-qaralmaq* və s. sözlərində bunu görürük. Zənnimizcə, «qabaq» sözünün tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində «qəbəq» kimi işlənməsi də həmin fonetik qanunauyğunluqla əlaqəlidir.

Amma burada belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazım gəlir. *A>ə* əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə də xasdır. Tat dili isə daha çox Azərbaycan dialekt və şivələri ilə təmasda olur. Belə olduqda hər iki dildə eyni hadisənin müşahidə olunması qəribə deyil.

Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsinə Azərbaycan dili vasitəsilə başqa dillərdən alınma sözlər də keçmişdir. Bu sözlərin əksər hissəsi rus dilindən və rus dili vasitəsilə alınmalardır. Tat dilinin bu və ya digər şivəsinə rus dilindən birbaşa keçən sözlər azdır. Ümumiyyətlə, belə sözlərin birbaşa və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə keçməsi çox zaman mübahisə doğurur. Fikrimizcə, yalnız o sözləri rus dilindən birbaşa keçmiş saymaq olar ki, onlar Azərbaycan dilində

alınma söz kimi qeydə alınmır.

Tat dilinin Məlhəm şivəsi öz fonetik xüsusiyyətlərinə görə Lahıç ləhcəsinə yaxınlıq nümayiş etdirir. Bu şivədə leksik vahidlərdə bir sıra fonetik əvəzlənmələr baş verir. Belə əvəzlənmələrə aşağıdakılar aiddir:

1. A>Ə əvəzlənməsi. *Asul-əsil* (Məl.) – «əsil»; *asulbənd-əsilibənd* (Məl.) – «əsilli»; *badə-bədə* (Məl.) – «sonra»; *bar-bər* (Məl.) – «yük»; *baydaq-bəydoq* – «bayraq» və s. *Baydaq* sözü Azərbaycan şivələrində də işlənir. Bu əvəzlənmə sözün birinci hecasında özünü göstərir: *amburun-əmrü* (Məl.) – «armud»; *angul-əngul* (Məl.) – «düyün»; *başkun-bəşi* (Məl.) – «olsun» və s. Məlhəm şivəsində bəzi sözlərdə sözün son hecasında da *a>ə* əvəzlənməsi baş verir: *bağala-bəğələ* (Məl.) – «böyürtkən» və s.

2. A>O əvəzlənməsi: *axır-oxur* (Məl.) – «axır»; *agah birən-ogah birən* (Məl.) – oyanmaq; *alat-olat* (Məl.) – «paltar»; *ardava-ardova* (Məl.) – «sıyıq» və s.

3. A>U əvəzlənməsi: *astarən-ustorən* (Məl.) – «almaq».

Məlhəm şivəsində samitlərin əvəzlənməsi də özünü göstərir. Məsələn: *bafo-vəfo* (Məl.) – «vəfa»; *bagəstən-vogərdən* (Məl.) – «qayıtmaq»; *bafan-vəfrən* (Məl.) – «demək». Əvəzlənmə fellərdə daha çox qeydə alınır.

Məlhəm şivəsində işlənən bir çox sözlər Abşeron və Lahıç ləhcələrində işlənən sözlərlə eyniyyət təşkil edir. Məsələn: *divon* «məhkəmə», *divonə* «divanə», *diyə* «artıq», *dizd* «oğru» və s.

Məlhəm şivəsində bəzi sözlərdə əsaslı fərqlər aşkara çıxır. Lahıç ləhcəsində «tövlə» mənası «ceydu» forması ilə ifadə olduğu halda, Məlhəm şivəsində bu mənə «qodun» forması ilə verilir. Bu söz iki tərkib hissəsindən ibarətdir: *qo+dun*. *Qoqov* «inək» sözündəndir. Bu söz tat dilinin ləhcə və şivələrində eyni fonetik formada işlənir. *Çeydun* formasında

ikinci tərkib hissəsi *qodun* formasındakının eynidir. *Çeydun* və *qodun* sözlərində ikinci tərkib hissəsi (*dun*) eynidir. Ev heyvanlarının adlarında «c» və «ç» fonemləri üzrə fərqlənmə özünü göstərir. *Çisband-cisband* (Məl.) – «qoyun»; *cisola-çisola* (Məl.) – «buzov» və s.

Cey və *qo* formalarını eyni sözün iki müxtəlif variantları hesab etmək olar. Müq.ət: azərb. əd. *camış* – azərb. dial. *gamış*.

Məlhəm şivəsində qeydə alınan bəzi sözlər digər şivələrdə tam fərqli fonetik cildə işlənir. Belə sözlərdən bəzilərini nəzərdən keçirək.

Umaş birən «qarışmaq» (Məl.). Bu fel Abşeron və Lahıc ləhcələrində «amuc birən» formasında işlənir.

Giryə «ağlaşma» (Məl.). Abşeron ləhcəsində «aqlaş, ağlaş» kimi işlənən bu söz Azərbaycan dilindən alınmadır. Məlhəm şivəsindəki «giryə» sözü tat dilinə məxsus spesifik sözdür. Bu sözün digər İran dillərində işlənən variantları ilə müqayisəli təhlil əsasında sözün spesifik və ya ümumiran mənşəli olması haqqında nəticə çıxarmaq mümkündür. Lahıc ləhcəsində *hərey zərən* birləşməsi «ağlamaq» mənasındadır. Məlhəm şivəsində isə bu mənə *giresdən* sözü ilə ifadə olunur. Məlhəm ləhcəsindəki *giryə* və *giresdən* sözləri eyni kök əsasında düzəlmişdir. *Hərey* forması *girey* sözünün başqa fonetik variantıdır.

Firmunda soxtən «aldatmaq». Məlhəm şivəsində işlənən bu söz Abşeron və Lahıc şivələrində istifadə olunan *aldatmış soxtən* sözündə hansı dəyişikliklərin baş verdiyini çox gözəl nümayiş etdirir.

Azərbaycan tatlarının müxtəlif ləhcə və şivələrində işlənən birinci tərəfi Azərbaycan dilindən alınma feli sifət, ikinci tərəfi isə tat dilinə məxsus köməkçi fellə ifadə olunan analitik fellərdə maraqlı xüsusiyyətlər aşkara çıxır. Birinci

tərəf, bir qayda olaraq, *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş* şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş feli sifətlə ifadə olunur. Məsələn: *alışmış birən* «alışmaq, öyrəşmək»; *allanmış birən* «aldanmaq»; *aldatmış soxtən* «aldatmaq»; *axmış birən* «axmaq»; *aqnamış birən* «ağnamaq»; *inanmış birən* «inanmaq»; *inanmış soxtən* «inandırmaq» və s.

Ohunçuluq «dəmirçilik» (Məl.). Lahıç şivəsində «dəmirçilik» mənası *həngəri* sözü ilə verilir. Nəzərə alsaq ki, bu ləhcədə *həngər* sözü «dəmir» mənasındadır, deyə bilərik ki, bu sözlərdə də *g-ç* əvəzlənməsi baş vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm *ohunçuluq*, həm də *həngəri* sözləri qəd. İran *ahəngər* «dəmirçi» sözü ilə bağlıdır.

Tat dilinin Məlhəm şivəsində işlənən spesifik sözlərdən bir qismi söz birləşməsi əsasında formalaşmışdır. Bunlar quruluşca mürəkkəb sözlərdir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Aftəniş – «günbatan». İki tərkib hissəsindən ibarətdir: *aftə* – «günəş» + *niş* «oturmaq», «batmaq».

Aftəxis – «günçıxan, gündoğan». Eyni model əsasında formalaşmışdır (*xis* – «qalxmaq, doğmaq»).

Kuştoy – «bozbaş». *Kuş* «ət» və *oy* «su» tərkib hissələri əsasında təşəkkül tapmış mürəkkəb sözdür.

Sərmizi – «süfrə», hərfən: «stolüstü». İzfət birləşməsi əsasında formalaşmış (*sər* «baş» burada: «üst», *miz* «stol») mürəkkəb sözdür.

Kuşəncin – «qiyməkeş». Birinci tərkib hissəsi barəsində biz artıq danışmışıq (bax: *kuştoy*). İkinci tərkib hissəsi *ənci* «doğramaq» felindən ibarətdir.

Ancaq qeyd etməliyik ki, həmin alətdən əti döyməkdən ötrü istifadə edirlər.

Ardəvic – «ələk». *Ardə* «un» və *vic* «ələmək» sözlərinin birləşməsi əsasında formalaşmışdır.

Vəlq – «yarpaq» (Abş., Lah.). Müq.et: fars., dəri. *barq*; kürd. *belq* (KRS, 300); tal. *livə* (TRAL, 237).

Sonuncu sözün tat. *vəlq* sözü ilə ümumi və yaxud səs əvəzlənməsi kimi yozula bilən səsləri var. Amma bu formaların eyni mənşəli sözlər olduğunu tam qətiyyətlə demək olmur.

Talış dilində daha bir söz var: *palqə*. O, formaca *vəlq* sözünə yaxındır, amma başqa mənədadır («yaşıl budaq», «pöhrə»). Fonetik cəhətdən ona yaxın olan sözü puştu dilində tapırıq: *pəna* «yarpaq».

Rusmu – «sap» (Abş., Lah.). Müq.et: *rusmə* «ip», tal. «sap, ip, kəndir».

Varə – «sap» (Abş., Lah.). Başqa iran dillərində məlum deyil.

Riştə – «sap» (Məl.). Müq.et: dəri. *riştə* (RPDS, 385).

Beləliklə, aparılan axtarış və müqayisələr göstərir ki, tat dilinin lüğət tərkibində dil mənsubiyyəti baxımından müxtəlif mənşəli sözlərə rast gəlmək olur.

II FƏSİL

TAT DİLİNDƏ SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tat dilində çoxmənalı sözlər.

Polisemiya və ya çoxmənalılıq sözün bir neçə mənanı ifadə etməsi hadisəsidir. Sözün həmin mənalardan hansını bildirməsi onun başqa sözlərlə əlaqəyə girməsi nəticəsində təyin edilir. Çoxmənalı sözün mənaları arasında müəyyən semantik əlaqə olur. Bu semantik əlaqə həmin mənalardan arasında əsas olur və müxtəlif mənalara müvafiqliyi ilə səciyyələnir. Çoxmənalı sözlərin mətndə işlədilməsi imkanları onların ifadə etdiyi müxtəlif mənalara şərtlənir.

Çoxmənalı sözlər müəyyən cəhətdən bir-birinə oxşar əşya, əlamət və hərəkətləri bildirən söz qruplarıdır. Bu halda eyni bir söz müxtəlif mənalara ifadə etmiş olur. S.Cəfərov sözün ilkin mənasından əmələ gələn yeni mənalara onun məna çalarlığı adlandıraraq yazır: «Müxtəlif məna çalarlığına malik olan sözlərə çoxmənalı (polisemantik) sözlər deyilir» (33, 18). Sözün çoxmənalılığı onun mətndə müxtəlif mənalarda işlənməsində təzahür edir.

Çoxmənalılıq dilin tarixi inkişafı prosesində yaranmışdır. «Müəyyən denotatı adlandırmaq üçün işlədilən söz işarəni fonomorfoloji qabığını dəyişmədən başqa bir məfhumla da əlaqələnməsi olduqca mürəkkəb psixoloji və qnoseoloji aktdır ki, dilin öz təbiətində var olan xüsusiyyəti üzə çıxaran bu proses insanın müəyyən intellektual səviyyədə dayanmasını tələb edir» (132, 153).

M.Falkoviç qeyd edir ki, «Çoxmənalı sözlər bu və ya digər sözün müxtəlif mənalalarının bir əsas məna ətrafında

birləşməsi deməkdir və omonimdən omonimik sözlərin mənalarının bir-biri ilə qətiyyən əlaqəsi olmaması ilə fərqlənir» (295, 86).

Tat dilində çoxmənalı sözlər az deyil. Məsələn: *tan//tən*: 1) yanına, bir şeyin (şəxsin) olduğu yerə; 2) bərabər, tən; 3) bədən; *alat* – 1) paltar; 2) yorğan-döşək; *var darən*: 1) çevirmək; 2) döndərmək; 3) hərlətmək; *dahar* – 1) dağ; 2) qaya; *dəmkə//yedəmgə*: – 1) bayaq; 2) bir az, bir qədər əvvəl; *dəğüftən*: 1) geyinmək; 2) örtmək. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözün Qonaqkənd ləhcəsində *dəkərdən* şəklində işlənməsi göstərilmişdir (59, 145). *Asi biran//asi biran*: – 1) darıxmaq; 2) özünü narahat hiss etmək; 3) əsəbiləşmək, hirsələnmək və s. Müq.ət: azərb. *asi olmaq*.

Fonetik tərkibcə eyniliyə fonemlərin kombinator xüsusiyyəti kimi baxan V.Solntsev göstərir ki, çoxmənalılıq və omonimlik hadisələrini birləşdirən əsas cəhət eyni bir səs kompleksindən təşkil olunmuş sözün bir və ya bir neçə mənə daşmasıdır. Burada mənalararası bağlılığın mövcudluğu, eləcə də, yoxluğu əhəmiyyətli deyil. Hər bir danışığ aktında çoxmənalı sözün (yaxud omonimin) yalnız və yalnız bir mənası reallaşır (285, 256-257). Doğrudan da, sözün məhz hansı mənə daşması kontekstdə üzə çıxır. Bu baxımdan tat dilində bir sıra sözlərin bütün mənalarının təyin olunub-olunmamasını demək çətinidir. Bu çətinlik dildə olan yazılı mətnlərin azlığından irəli gəlir. Ləhcələr üzrə toplanmış materiallarda qeydə alınmış sözlər, təbii ki, tat dilinin bütün lüğət fondunu əhatə etməməklə yanaşı, bir sözün müxtəlif mənalarda işlənilib-ışlənməməsini də aydınlaşdırmağa imkan vermir. Sözün müxtəlif mənaları isə həmin sözün ayrı-ayrı sözlərlə birləşməsi və cümlələrdə işlədilməsi prosesində aşkar olur. Uşun bə kilon duzdəh dəst *olat* cihiz dora birund. – «Onlar qızlarına on iki dəst *yorğan-döşək* cihaz vermişdilər.

Həmidə gedeyi nügə *olat* dəyiftabi. «Həmidin oğlu təzə paltar geymişdi».

Tən sözü ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmək lazım gəlir. *Tan//tən* sözündə çoxmənalılıq, eləcə də, omonimlik eyni sözün, yaxud oxşar, yaxın fonetik tərkibdə bu sözün müxtəlif mənalarda işlənməsi ilə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan dilində *tən* sözünün mənaları arasında böyük fərq var. Türk mənşəli söz kimi *tən* həm sifət, həm də zərf olur. Onun mənası «ölçü, boy və s. cəhətdən eyni» olmaqdır. Dost dosta *tən* gərək; *Tən* olmasa, gen gərək (Məsəl); Qalxdın şahin kimi üfuqlərə *tən* (N.Xəzri). Azərbaycan dilində *tən gəlmək* frazeoloji birləşmədir «tam uyğun gəlmək», «bərabər olmaq», «düz gəlmək» (16, 162).

M.Kaşğaridə *tən* sözü «bədən, vücut» mənasında verilir. Lüğətdə *tənq* – tay, tay-tuş, yaşid; *tənqər* – iki şeyi bir-birinə müvaziləşdirmək, tən etmək; *təngəş* – müvaziləşmək, iki şeyin bir-birinə tən olması; *tənqlə* iki-şeyi bir-birinə tən etmək; *tənqləş* – iki şeyi bir-birinə tənləşdirmək, bərabərləşdirmək sözləri də verilmişdir ki, bunlar müasir Azərbaycan dilində işlənən «tən» sözünə uyğundur (86, 528). Müasir Azərbaycan dilində işlənən *tənləşdirilmə*, *tənləşdirilmək*, *tənləşmə*, *tənləşmək*, *tənlik* (riy.) sözləri «tən» kökü əsasında əmələ gəlmişdir.

Dilmizdə ərəb dilindən alınma «tə'n» müasir dildəki *tənə* sözünün «tən» variantı şəklində klassik ədəbiyyatda qeydə alınır. Alma ağacı dibində sayə; *Tən* eylər idi bulud da ayə (Xətai); Mənə *tən* eyləyən qafil səni görgəc utanmazmı? (Füzuli).

Müasir Azərbaycan dilində «bədən, vücut» mənasında istifadə olunan «tən» sözü fars dilindən alınmadır. Daha çox klassik ədəbiyyatda işlədilmişdir. Can əgər çıxsa *tənimdən* əsəri-mehrini ilə; Əsəri-mehrini sanma ki, çıxar canımdan

(M.Füzuli).

Tən digər İran dillərindən olan gilyan dilində «bədən» mənasında işlənir (QRS, 242).

Talış dilində «bədən, can» mənasında *tan* sözü işlədilir. Bu dildə *tan karde* feli «geyinmək, geymək» mənasını verir. «Bərabər», «eyni», «eyni boyda» mənasını vermək üçün talış dilində *to* sözündən istifadə olunur. Söz «tay» mənasını da verir. Nə bəziçə, iştə *to* peydo vəka «Eşşək anqırrar, *tayını* tapar; əv işti *to* ni «O sənin *tayın* deyil». *To* «yaşad», «tay-tuş» mənasına da uyğun gəlir. Söz cəm şəkilçisi qəbul etdikdə *ton* formasını alır: Bışi dıştə *ton* hənək bıke «Get *tay-tuşları*mla oyna». *Ton* «istişamət», «tərəf» məqamında tat dilindəki *ton//tən* sözü ilə eynilik təşkil edir, hərəkətin çıxış və ya giriş istiqamətini, yerini bildirən qoşma kimi işlənir. Çəy *tono* şey «Onun *yanından* getdi». Çəy *tono* şeydə «Onun yanına gedir». Çəy *tono* mpandə «Onun *yanında* qalır» (225, 347, 363, 365).

Fars dilində *tən* «can», «şəxs, adam», «tənbəl» mənələrindədir. Sözü «can, bədən» mənası tat dili ilə eynilik təşkil edir. *Tən kardən* «geymək, geyinmək» feli fars dilində də var.

L.Blumfild bu məsələyə münasibətdə yazır ki, «Biz çox hallarda verilmiş formaya bir neçə mənaya malik olan bir forma, yaxud omonimlər sırası kimi baxmaq lazım gəldiyini dəqiq təyin edə bilmirik» (155, 154-155). *Tən* sözünün müxtəlif dillərdən alınma olması ilə bağlı aparılmış təhlildən və verilmiş nümunələrdən görünür ki, o, tat dilində çoxmənalı söz olmayıb, müxtəlif dillərdən alınmış omonimlər sırasıdır.

A.Reformatski çoxmənalılığı bir sözün müxtəlif mənələrinin olması, omonimləri isə eyni fonetik tərkibə malik müxtəlif sözlər kimi şərh edir (269, 84). Sözü ilk və sonrakı mənələri var. Dilçilikdə əsas və əlavə mənə anlayışlarından istifadə edilir.

Çoxmənalılıq hadisəsinə əsaslanaraq, müəyyən konkret dilin leksik zənginliyi haqqında mülahizə söyləmək mümkündür. Bu leksik-semantik hadisə çox vaxt sözün işlənmə dairəsinin genişlənməsi ilə yaranan prosesdir (99, 146). Çoxmənalılıq tədricən baş verir. Yəni, söz əvvəl bir mənaya malik olur. Lakin zaman keçdikcə müxtəlif səbəblər nəticəsində söz yeni mənalar qazanır. Bu cəhət bütün sözlərə aid deyil. Sözlərin yalnız müəyyən bir qisminə çoxmənalılıq xasdır. Leksik vahidlərin məzmun planı ilə ifadə planı arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Başqa sözlə desək, məzmun və ifadə forması arasında müvafıqlıq axtarmaq düzgün deyil. Söz tarixi inkişaf prosesində çoxmənalılıq kəsb edir. Çoxmənalı sözün bütün mənaları ümumi semantik əsasa malik olur: bu mənaların hamısı bir leksemin tərkibinə daxil olur... Çoxmənalılıqda söz həqiqi və məcazi mənaya malik olur. Sözün həqiqi mənası bilavasitə əşyaya yönəldilmiş olur. Həqiqi mənə motivləşmiş və motivləşməmiş ola bilər (140, 303).

Çoxmənalı sözlərin əsas və sonrakı mənalarını təyin etmək üçün onların mənaları arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir. Bu zaman sözün ifadə etdiyi məfhumların zaman baxımından daha əvvəl və daha sonrakı olması da nəzərə alınır.

«Ümumi mənə sözdəki bütün mənaları ehtiva edir. Bu ümumi və zəruri mənə xüsusi və təsadüfi mənalara qarşı qoyulur. Çoxmənalı sözün bütün mənaları məhz bu ümumi mənə zəminində birləşib, bir-biri ilə əlaqələnilir. Sözün ümumi mənası onun bütün işlənmə məqamlarında sabit, dəyişməz qalır. Bu mənaya «semantik invariant» demək mümkündür. Ümumi mənə sözün nüvəsini təşkil edir (140, 304).

Anqul//ənqul. Tat dilində *anqul//ənqul* sözünün üç mənası qeydə alınır: 1) yumru sarılmış ip, sap; 2) düyün; 3)

boxça. Bu üç mənə arasında ümumi mənəni tapmağa çalışaq və mümkün əlaqəni aydınlaşdıraq. Ümumi mənə çox vaxt ilkin, yeni sözün əldə etdiyi digər mənələr əlavə, ikinci mənə olur. Yəni, sözün əldə etdiyi digər mənələr ilkin mənədən inkişaf edir. Belə olan halda, «yumru sarılmış ip», «boxça» realiyalarının tarixən düyün məfhumundan sonralar yaranması heç bir şübhə doğurmur. Deməli, çoxmənalı sözün mənələr cərgəsində birinci yerdə «düyün» mənəsi durur. Bu, ilkin mənədir. Düyün iki və daha artıq ilmək yeri, bir-birinə bağlanmasından əmələ gələn yumru ilmək yeri, habelə ipin özünün ilmək halına salınmış yeridir. Təbii ki, daha qədim dövr nəzərə alınarsa, ipin yaxud sapın düyünlənməsindən alınan ilgək yeri mənəsini də bir kənara qoymaq lazım gəlir. Yəni, *düyün* sözü sapın, ipin, kəndirin hazırlanmasından alınan «ilgək yeri» mənəsini də bir kənara qoymaq lazım gəlir. Yəni, *düyün* sözü sapın, ipin, kəndirin hazırlanmasından əvvəl təsadüf edəcəkdir. *Düyün* sözünün semantikasında müxtəlif şeylərin (xüsusi halda iplərin) bir-birinə ilişməsi, birləşməsi və bu birləşmə, ilişmə yeri haqqında informasiya var.

Düyün sözünün Azərbaycan dilindəki *düymək* feli ilə bağlılığı vardır. Bu felin kökü «düy»dur. *Düymək* felinin məcazi mənəsi «bağlamaq, calamaq»dır.

İran dillərində *düyün* sözünün daha geniş yayılmış variantı *gir* köklüdür. Bu kök «yumruluq», «dəyirmilik», «topalıq», «girdəlik» semlərini daşıyır. İran dillərində ağacın gövdəsindəki budaqların çıxdıqları yer də *anqul//anqıl* adlanır. Eyni yerdən çıxan budaqların sayı çox olduqda düyün daha möhkəm, qarışıq və topa olur. Çoxlu sayda ipin bağlanması zamanı da eyni hal müşahidə edilir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, *anqul* sözünün əsas mənəsi düyün, düyün yerinin topalığı, yumruluğu və düyündə çoxelementlilikdir (məs. iplər).

Anqul yumru şəkildə sarılmış ipə də deyilir. Bu mənə düyün sözünün əsas mənasından irəli gəlir. Uzun ipi bir yerə toplamaq, yumrulamaq, bağlamaqdan alınan yeni məfhumu düyünlə oxşar cəhətlərinə görə bu ad verilmişdir. Bu adın verilməsində məhz sapın sarınmasının da rolu var. Təsadüfi deyil ki, *düyün* sözünü izah edərkən ipin, sapın bir-birinə calanması əsas götürülür.

Boxça dördkünc və ya düzbucaqlı şəkildə parçanın üstünə müəyyən şeyləri topladıqdan sonra onun çarpaz uclarını bir-birinə düyünləməklə alınan şeydir. («Boxça. İçinə dəyişək, parça və s. qoyulub bükülmüş bağlama») (ADİL, I, 298). Deməli, *boxça* son düyünləmə prosesində əldə olunduğu üçün ona da «anqul» adı verilmişdir. Puştu dilində *düyün* sözünün bir mənası kimi *buğça*, *boxça* da verilmişdir (RPDS, 705). Aparılmış təhlil göstərir ki, tat dilində anqul çoxmənalı sözdür. Onun hər üç mənası arasında əlaqə var. Talış dilində quruyub bərkimiş torpaq parçasına (kəsək) *anqülü* deyilir (225, 40). Bu söz də eyni əsasdan yaranmışdır.

Tat dilindəki *vəşundan* sözünün «yaymaq, açmaq (xəmiri)»; «qaytarmaq (qusmaq)»; «yunu açmaq, daramaq» mənaları var. *Vəşundan* çoxmənalı sözdür. Sözün birinci və üçüncü mənaları arasındakı əlaqə aydın görünür. Burada topa şəkildə olan şeyi yaymaq, topanı ayırmaq mənası əsasdır. Əlbəttə, xəmiri yaymaq «kündəni yastılamaq» anlamını da verir. Lakin əsas mənə məhz «açmaq», «yaymaq» və «təmizləmək»dir. «Qusmaq» mənasının qeyd olunan ümumi mənə ilə bağlılığını aydınlaşdırmaq bir qədər çətindir. Yunu açmaq, daramaq prosesinin təmizləmə xüsusiyyəti var. Darama və açmada artıq şeylər, zir-zibil yundan çıxarılır. Qusmaq da orqanizmdə olan zərərli maddələrin xaric edilməsi prosesidir. Fikrimizcə, qeyd olunan mənalararası bağlılığı bununla izah etmək mümkündür.

Tat dilindəki *dəkardan* felinin üç mənası var: «tökmək (suyu)»; «geyinmək»; «örtmək». Verilmiş mənalardan sondan ikisi arasında bağlılıq var. *Geyinmək* «paltarla bədəni örtmək» anlamını verir. Ona görə də «geyinmək» və «örtmək» mənalарının *dəkardan* feli ilə ifadə olunması sözün çoxmənalılığını təsdiqləyir. Lakin *dəkardan* felinin «su tökmək» mənasının əvvəlki iki məna ilə bağlılığı yoxdur. Bu baxımdan *dəkardan* feli tat dilində həm omonim, həm də çoxmənalı söz kimi qəbul oluna bilər.

Çoxmənalı sözlər müəyyən cəhətdən bir-birinə oxşar əşya, əlamət və hərəkət bildirən söz qruplarıdır. Tat dilində çoxmənalılığın daha geniş yayılmasında alınma sözlər xüsusi rol oynayır. Bir çox hallarda çoxmənalılıq alınma sözlərin hesabına yaranmışdır. Aşağıdakı misallarda bunu aydın görmək mümkündür: *aman//amon* – «bağışlama», «rəhm etmə»; ağrıdan çıxarılan səs (nida); *aftarəm//uftoran* – «yola düşmək»; «başa düşmək»; «fikrə düşmək»; «gözü düşmək»; *kuk//kük* – «oğul»; «dolu, kök»; «kefi kök»; *mol//mal* – «əmlak, varidat»; «satılmaq üçün bazara çıxarılan şey»; «iribuynuzlu mal-qara»; *rast//rost* – «üz-üzə gəlmək, rastlaşmaq»; düz (sifət); düz danışmaq; *hava//həvo* – «hava»; «mahnı», «musiqi»; «dəli olmaq», «havalanmaq»; «göy», «səma»; *həlim//həlüm* – «xoşxasiyyət»; «düyü suyu», «həlim»; «yaxşı bişmiş xörək»; *şur//şür* – «duzlu»; «şor (ağartı məhsulu)»; *keşirən//kəşiran* «şəkil çəkmək»; «dərd çəkmək»; «dözmək»; «sürümək (şeyi, kisəni və s)»; *xarə//xorə* – «güvə»; «parça»; «dərz tayası», «bərdək»; *zəran//zərən* – «qırmaq»; «vurmaq»; «çalmaq (musiqi alətində)» və s.

Tat dilində omonimlər.

Tat dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində digər

leksik-semantik söz qrupları ilə yanaşı, omonimlər də xüsusi yer tutur. Omonimlik sözlər arasında semantik münasibət tipidir. Omonimlik zamanı sözlərin mənaları bir-biri ilə heç bir əlaqəyə malik olmadığı halda, onlar eyni fonetik tərkibə malik olur. Ona görə də dilçilikdə, adətən, eyni səs tərkibinə malik olub, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan mənalara ifadə edən sözlər omonim sözlər adlandırılır. Bəzi tədqiqatçılar bu tərifə bir qədər genişləndirir, onu daha da açmağa çalışırlar. Məsələn, S.Cəfərov «bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və ya məna əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edən eyni səs tərkibinə malik sözləri» omonim kimi səciyyələndirir (33, 24). Aydın ki, omonimləşmə dilin tarixi inkişafı prosesində baş verir. Müəyyən mənası olan sözdən bu məna ilə heç bir əlaqəsi olmayan başqa bir məfhumu adlandırmaq üçün istifadə olunması fikri özünü doğrultmur. Bunun müqabilində sözün ilkin mənasının zaman keçdikcə inkişaf etməsi, bu məna əsasında yeni, bir qədər fərqli mənalara meydana çıxması hadisəsi baş verir ki, bu da sözün polisemantikliyə doğru inkişafıdır. Elə ona görə də omonimlər şəkil və məna etibarını ilə çoxmənalı sözlərə oxşayır. Lakin bu leksik-semantik kateqoriyalar arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Onların yaranması müəyyən hallarda eyni leksik-semantik prosesin davamı kimi baş versə də, forma və məzmun münasibətinə, yazılışına və tələffüzünə, nitq hissələrinə aidiyyətinə və s. cəhətlərə görə omonimlərin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri var. Həmin xüsusiyyətləri H.Həsənov aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirir: 1. Məna müxtəliflik. 2. Formaca eynilik. 3. Tələffüzcə eynilik. 4. Qrafik cəhətdən eynilik. 5. Eyni və yaxud müxtəlif nitq hissələrinə aidlik. 6. Eyni və müxtəlif sintaktik funksiyalılıq. 7. Eyni və müxtəlif mənşəlilik. 8. Omonim cərgələrdə tərkib hissələrinin həm kök, həm də leksik və qrammatik əlamətlərə görə eyniliyi (67, 44).

Omonimlər kontekst daxilində müxtəlif söz əhatəsində işlənir. Bu cəhət onları omonim sözlər kimi ayırmağa imkan verir.

Bun – «O» (işarə əvəzliyi); *Bun* – dam. *Ban* sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da da işlənmişdir. R.Məhərrəmovə bu sözü omonim xarakterli hesab edərək yazmışdır: *Ban* omonim xarakterlidir, isim kimi azan mənasında işlənib – «hündür», «yüksək» mənası da azan sözü ilə bağlıdır. Azan, adətən, minarədən, yerdən yuxarıda damlarda verilir» (101, 11).

H.Həsənov da *ban* sözünü omonim sayır, bu sözün «hündür» və «səs» mənalarını qeyd edir (65, 289-290). Lakin qeyd olunan mənalarda *ban* sözü tat dilində işlənmişdir. «Altun başlı *ban* evlər», «altun *ban* ev» kimi ifadələrdə *ban* sözünün tat dilindəki «bun», «dam» mənasında işlənməsi haqqında fikir irəli sürmək, zənnimizcə, düzgün deyildir.

İ.Tahirov *ban* sözünün Azərbaycan dialekt və şivələrində «baca, nəfəslik» (Sal.), «arabanın korpusu» (C., M., Sal., Y.) mənalarında işlənərək, İran dillərində «dam» mənasında işlənən *ban* sözü ilə omonim cərgə yaratdığını qeyd etmişdir (137, 80).

Ban sözü tat dilində «səs» mənasında işlənmişdir. Bu mənada tat dilində *avaz* sözündən istifadə olunması məlumdur: *avaz//avoz* – *səs*. *Avaz* sözü Azərbaycan dilinə fars dilindən keçmişdir və «səs, səda» mənasını verir. Lakin bu mənə «səs» mənası ilə tam üst-üstə düşmür. Daha çox «xoş səs», «ahəngli səs» anlamlarını verir. Bu mənada atalar sözünün tərkibində də özünü göstərir: *Avazın* yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa. «*Avozti* xub umoran, xundeti Quroun boşe». Bu söz eyni mənada tat dilində də işlənir. Ürə *avozi* və ödomin xuş umaran. «Onun avazı adama xoş gəlir».

Avaz sözünün «səs, səda» mənasında Xətai və Füzulinin əsərlərində işlənir. Ta əzəldən var mənim guşimdə eşq *avazəsi*

(Xətai). Nalədəndir ney kimi *avazeyi* – eşqim bülənd (Füzuli). *Avaz* sözünün «səs» mənası Vaqifdə də var: Dindirərsən, dinməz, ağırlıq satar, Sinəsində şıq-şıq pul *avaz* edər. Tat dilində bu məqamda *səs* və *sədo* sözlərindən istifadə edilir. Ə küçə *səs* omə. «Küçədən səs gəldi». Bə quşi *sədo* umo. «Qulağına səs gəldi» və s.

Tat dilində *avoz* «yenə» mənasında çox işlənir. Tı *avoz* bara rəfte? «Sən *yenə* oraya getmişən?» Fariz *avoz* ürə bəqəştan. «Fariz *yenə* onu axtarırdı». Nümunələr *avoz* sözünün tat dilində omonim cərgə yaratdığını təsdiq edir.

Omonimlər müxtəlif səbəblərdən yaranır. Həmin səbəblər onların təsnifində də əsas götürülür. Omonimlərin yaranmasının başlıca iki səbəbi xüsusi qeyd olunur: 1) mənşəcə müxtəlif sözlərin fonetik cildinin təsadüfi eyniliyi zəminində omonimlərin yaranması; 2) dildəki söz yaradıcılığı nəticəsində omonimlərin əmələ gəlməsi (330). Omonimlər həm yaranma səbəblərinə, həm də omonim sıranın vahidlərinin qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilir.

Omonimlər qrammatik və leksik olmaqla, iki əsas qrupa ayrılır. Müasir Azərbaycan dilində omonimlərin beş növünü qeyd edirlər: 1) leksik-semantik omonimlər; 2) morfoloji omonimlər-omoformalar; 3) leksik-qrammatik omonimlər; 4) fonetik omonimlər, yaxud omofonlar; 5) omoqraflar (45, 57-58). Müasir Azərbaycan dilində omonimlərin leksik və qrammatik olmaqla iki əsas qrupa bölünməsi, omofon və omoqrafların yarımçıq omonim olması qeyd edilmişdir (44, 178).

Leksik omonimlər bütün formalarda (hallanmada, təsrifdə və s-də) şəkilcə eyni olmalıdır. Leksik omonimlər üçün etimoloji xüsusiyyət əsasdır.

Qrammatik omonimlər (omoformlar) üçün qrammatik dəyişmələr nəticəsində yaranan oxşarlıq şərtidir. Tat dilində

omonimlərin bir qurpunu təşkil edən, lakin müəyyən dərəcədə onlardan fərqlənən şəkildə eyni, mənaca müxtəlif olan sözlərə-omofomlara da rast gəlirik. Omofomalar yazılışca eyni, tələffüzçə və mənsub olduqları morfoloji kateqoriyalara görə müxtəlif olan sözlərdir (172, 34).

Tədqiqatçılar dildə ifadə planları üst-üstə düşən, lakin məzmun planlarında heç bir ümumi cəhət olmayan sözlərin kifayət qədər çoxluğunu qeyd edirlər. Dilçilikdə omonimlərə geniş planda və dar planda yanaşma özünü göstərir. Geniş planda yanaşma zamanı leksik omonimlər, omofonlar, omoqraflar və omofomlar da omonim sözlər sırasına daxil edilir (330).

Müxtəlif yazılışa, lakin eyni səslənməyə malik olan sözlərə omofonlar deyilir.

Rus dilində *kot-kod*, *poroq-porok-parok*, *lev-Lev*, *orel-Orel* kimi sözlər omofon sıralar yaradır. Bu tipli nümunələr tat dilində də substantivləşmənin nəticəsi kimi özünü göstərir: *Həvo* (şəxs adı – Həvva), *həvo* (hava), *cılxıs* (şəxs adı – cılxıs), *cılxıs* – qızılgül və s.

Ləhcədə təsadüf olunan bu cür söz qruplarını yaranma yollarına görə müxtəlif şəkildə təsnif etmək mümkündür. T.Əhmədov tat dilinin Quba ləhcəsinə aid omofomları belə təsnif edir: 1) biri və ya bir neçəsi dilin özünə məxsus, qalanları isə alınma sözlər hesabına yaranan omofomlar; 2) ancaq alınmalar hesabına yaranan omofomlar; 3) dilin özünə məxsus və alınma sözlərlə nidalar və təqlidi sözlərin fonetik uyğunluğu nəticəsində törənən omofomlar (47, 223). Bu bölgüdə üçüncü qrup birincisinin tərkibinə daxil olur. Zənnimizcə, nida və təqlidi sözlərə görə omofomları ayırmaq vacib deyil. Çünki bu halda digər nitq hissələrinə aid bölgü tələbi meydana çıxır.

Ümumiyyətlə, omofomalar tat dilində alınmaların

hesabına əmələ gəlir. Tat dilində omoformaların bir qismi T.Əhmədov tərəfindən Quba ləhcəsi üzrə toplanıb-qruplaşdırılmışdır. Tədqiqat prosesində eyni omoformaların başqa ləhcələrdə də özünü göstərməsi aşkara çıxmışdır. Omoformlarla bağlı konkret nümunələri nəzərdən keçirək.

Tat dilindəki *ki* sual əvəzliyi, *ki* bağlayıcısı ilə omoform olur. *Cır* «qışqırıq, çığırıtı, bağırtı, çığırıtı bağırtı səsi» – *cır* «peyvənd olunmamış», «yabanı» sözü ilə omoform təşkil edir. *Cır* sözü *dərən* «vermək», *xardən* «yemək» felləri ilə işlənib, mürəkkəb felin birinci tərkib hissəsi kimi «cırmaq, cırılmaq» mənalı fel əmələ gətirir.

Şaxta – adətən *birən* «olmaq», *saxtən* «etmək» köməkçi felləri ilə işlənərək, – «çiləmək», «çilətmək»; «çilənmək» mənalarını ifadə edir. Bu söz *şaxta* «şaxta, bərk soyuq», *şaxta* «şaxta, kömür mədəni» sözləri ilə omoform əmələ gətirir.

Əxtə tat dilində müraciət məqsədilə işlədilən *ay düxtər* («ay qız») ifadəsinin qısaltılmış formasıdır. Bu söz *əxtə* «axta» sözü ilə omoform cütü təşkil edir.

Nöğül «*dərin*» və *nöğül* omoform təşkil edir.

Qir «əyri, düz olmayan» – *qir* (qırov) (göz xəstəliyi) – *qir* «qır» sözləri omoformlar kimi çıxış edir.

Tat dilində alınma sözlərin tərkibindəki səslərdən biri və ya bir neçəsinin zəifləməsi, bəzi hallarda isə tamamilə düşməsi nəticəsində dilin özünə məxsus leksemləri ilə omoformlaşma hadisəsi də özünü göstərir. Məs.: *sərin/səri* «üstdəki, üstdə olan» və *sərin//səri*.

Omoformlar və omoqraflar yarımçıq omonim sayılır və bir sıra dillər üçün, o cümlədən tat dili üçün çox da səciyyəvi deyil.

Qeyd olunduğu kimi, dildə omonimlərin yaranması bir sıra amillərlə bağlıdır. R.A.Budaqov omonimlərin çoxmənalı sözlərin parçalanması, sözün mənalarının bir-birindən tam

ayrılması nəticəsində əmələ gəldiyini göstərmişdir (163, 15). Omonimlərin bu şəkildə yaranmasının təsdiqi üçün nümunələr, bir qayda olaraq, geniş şərh və izah tələb edir. Ümumiyyətlə, dilin tarixi inkişafı prosesində çoxmənalı sözün mənalarından birinin ayrılması və əvvəlki mənə ilə əlaqəsini itirməsinin təsdiqi sözün ilk variantlarının və ilkin semantika ilə bağlılığının aşkara çıxarılmasını, ilk kökün bərpasını istəyir. Tat dilinin omonimləri arasında belə bir nümunəni nəzərdən keçirək.

Gində – «qalın», «kündə». *Qalın* və *kündə* mənaları arasında semantik yaxınlıq var. *Qalın* sözündə sıxlıq, qatılıq, çoxluluq, doluluq, materialın çoxluğundan əmələ gələn dəyirmilik mənaları özünü göstərir. *Qalın* sözü çoxmənalıdır.

Tat dilində *gində* xəmirin çörək üçün ayrılmış parçası (kündə) anlamındadır. *Gində* dəyirmi formada olur, qalınlığı ilə seçilir. Çörəyi bişirmək üçün təndirə və ya sobaya daxil etdikdə *gində*//*kündə* yastı formaya salınır, yəni *kündə* yayılır. Bundan başqa, lüğətlərdə fars dilindən alınma *kündə* keçmişdə (qaçmasın deyə), dustaqların ayaqlarına, boyunlarına və ya əllərinə vurulan ağır şey mənasını ifadə edir. Xəlil paşa hökm elədi, üçünün də ayağına *kündə* vurub, zindana salsınlar («Koroğlu»).

İran dillərində *kündə*//*kında* ağacdən kəsilmiş yumru əşyanı bildirir. Qəssab ağacı da bu formada olur, onun üstündə ət doğrayırlar. Tat dilində *kündə* sözünün «yumru, qalın» ilkin mənasının ayrılması nəticəsində formalaşması qənaətinə gəlmək mümkündür. İ.Tahirov *kündə* sözünün omonim olduğunu göstərir və omonimliyin sözün «kötük» və «bir çörəklik xəmir parçası» mənaları əsasında formalaşmasını qeyd edir (130, 81). *Kündə* sözü Bakı, Masallı və Yardımlı dialektlərində «üzərində ət doğranan kötük» mənasında istifadə olunur. İran dillərində, o cümlədən tat və talış

dillərində *kündə* sözü məcazi mənada da işlənir. Bu halda söz köməkçi fellə işlənir. Çımı lınq kində bə. Ayağım *kündə* olub (keyləşib).

T.M.Əhmədov, Z.S.Peysikova istinad edərək, yazır ki, «Sözlərin məna tutumunun genişlənməsi və omonimlərin yaranması əsas nitq hissələri olan isim, sifət və fellərdə daha aydın müşahidə olunur (47, 214). *Kündə* sözüə aid təhlil bu fikri təsdiq edir.

Omonimlərlə çoxmənalı sözlərin fərqi haqqında dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, çoxmənalı sözün bütün mənaları bir-biri ilə əlaqədardır və bu mənalar müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında bir-birinə keçə bilir. Omonim sözlərinə hər biri müstəqil şəkildə xarici aləmin hadisələrini əks etdirir və bu sözlər arasında assosiativ əlaqə yoxdur (143, 149). Bu fikri nümunə əsasında aydınlaşdırmağa çalışaq. Tat dilində *biyə* sözünün iki mənası qeydə alınır: «buz»; «dul». *Biyə* sözünün bu mənaları arasında heç bir semantik əlaqə yoxdur. Bunlar tamamilə fərqli mənələrdir.

Başqa İran dillərində müvafiq mənələrin tamamilə ayrı şəkildə ifadə olunduğunu görürük. Fars dilində *bivezen* «dul qadın», *bivemerd* «dul kişi» formaları işlənir. Kürd dilində müvafiq olaraq *cina bi*, *külfeta bemar* işlənir (RKS, 78). Puştu dilində dul qadına *kvanda*, dul kişiə *kvand* deyirlər (RPDS, 90). Talış dilində «dul» mənası *vev* sözü ilə əmələ gəlir: *vevə cen* (dul qadın), *vevə merd* (dul kişi) (255, 40).

Göründüyü kimi, tat dilində omonim sıra yaradan *biyə* «buz», *biyə* «dul» sözləri ayrı-ayrı semantik xətlər üzrə əmələ gəlmişdir. *Dul* sözü inkarlıq bildiren *bi//be* ön şəkilçisi ilə *yə* sözünün birləşməsi əsasında yaranmışdır. *Biyə* isə müstəqil sözdür. *Biyə* «buz» sözü tat və talış dillərində işlənir. Bir sıra İran dillərində *buz* «yox» sözü ilə ifadə olunur. *Biyə* «buz», *biyə* «dul» sözlərinin omonimləşməsi çoxmənalı sözün

mənələrindən ikisinin bir-birindən ayrılması nəticəsində baş verməmişdir.

Dilçilik ədəbiyyatında omonimlər mənşəyinə görə iki əsas qrupa bölünür: 1. Mənşə cəhətdən müxtəlif olan, yəni bir-biri ilə qohumluğu olmayan omonimlər. 2. Mənşə etibarilə bir olan, çoxmənalılıqdan yaranan omonimlər.

Bir-biri ilə qohumluğu olmayan omonimlər alınma sözlər hesabına yaranır. Tat dili üçün omonimlərin mənşəcə aşağıdakı növlərini ayırd etmək olar: 1) omonim sözlərin hər biri mənşəyinə görə tat dilinə məxsusdur; 2) omonim sözlərdən biri tat sözü, digəri alınma söz olur; 3) omonim sözlərin hamısı alınma olur.

Dildə leksik və qrammatik omonimlər fərqləndirilir. Leksik omonimlər mənaca müxtəlif, səslənməyə görə eyni olub, eyni nitq hissəsinə aiddir. Məsələn: *çiran* «yığmaq»; «qırmaq». *Pur* «dolu»; «şişman». Hər iki söz nitq hissəsi kimi sifətdir.

Omonimlərin xüsusi fərqlənən növlərindən biri funksional omonimlikdir. Belə omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olduğundan oxşar sözdəyişmə planında fərqlənir. Sintaktik mövqelərinə görə bunları asanlıqla seçmək mümkün olur. Ürə bə xordan qiyə zərund, güfti ki, *sirum*. «Onu yeməyə çağırdılar», «toxam» dedi. Ərüs dı sər *sir* nuho bə süfrə. «Gəlin iki baş *sarımsağı* süfrəyə qoydu».

Saqat//saqot «dəhrə», «üçqat» (Lah., Məl.).

Saqat «üçqat». Sözü Azərbaycan dilindəki qarşılığı mürəkkəb sözdür: *üç+qat*. Tat dilindəki sözün ikinci hecası Azərbaycan dilindəki sözün ikinci komponentinə müvafiq gəlir. Bunların mənaca müvafiqliyi də aşkardır. *Qat* sözünün izahlı lüğətdə dörd mənası verilmişdir. Bunlardan «dəfə, kərə» semantikasını mürəkkəb söz üçün qəbul olunandır. «...*qat* qoşulduğu sayın göstərdiyi qədər çox mənasında mürəkkəb

sifət düzəldir, məs: *birqat, ikiqat* və s.». Dəri, talış və tat dillərində *qat* sözü eyni mənada işlənir (RPDS, 642, TIRS, 60). Kürd dilində «təbəqə» mənasında «qet» və «taq» sözləri işlənir (PRKS, 628). Fars və tacik dillərində «qat» mənasında başqa sözlər işlənir. Buradan aydın olur ki, «qat» sözü tat və talış dillərinə Azərbaycan dilindən keçmişdir. *Saqat//saqot* sözünün birinci tərkib hissəsi *sa* «üç» mənasını ifadə edir.

Saqat/saqot «dəhrə» (Lah, Məl.). Dəhrə aləti ilə tanış olan hər kəs yaxşı bilir ki, onun burnu əyri olur (kəsilən ağaca ilişmək və qıçı zərbədən qorumaq üçün). Qeyd edək ki, tat dilində *qat karde* «əymək, qatlamaq, bükmək» mənasını verir. Bu təsəvvürlərin hər biri *dəhrə* adının motivi ola bilərdi. Amma göz qabağında olan budur ki, *saqat/saqot* söz formasının ifadə etdiyi mənələrdən birincisinə mücərrədlik (abstraktlıq), ikincisinə isə konkretlik xasdır və bu mənələrdən heç biri o birisindən törəmə hesab edilə bilməz.

Sir «tox», «sarımsaq». Müq.et: fars. *suç* «tox», «sarımsaq», tal. *si* «tox», «sarımsaq» (bu dildə *si* qrafeminin daha iki mənası var).

Sir sözünün malik olduğu mənələrin başqa materiallarda təkrar olunmasına baxmayaraq, biz həmin sözləri omonim hesab edə bilərik: hər halda dillərin müasir səviyyəsində biz bu mənələri semantik əlaqədə götürə bilmirik.

Pəşmun/peşmun «yun paltar», «peşiman». Müxtəlif İran dillərində *peşiman* sözünün həm tam, həm də müxtəsər formaları təmsil olunmuşdur. O, nitq hissəsinə mənsubiyyət baxımından sifət/zərf hesab edilə bilər.

Pəşmun/peşmun sözünün «yun» (paltar) mənasını belə yozmaq mümkündür. Bir sıra İran dillərində (Müq.et: puşt. *psə*, tal. *pəs*) bu sözün birinci hissəsinə uyğun gələn fonemlər sırası «qoyun» mənasında işlənir.

Hər halda bütün bunlar *pəşmun/peşmun* omonimliyinin

müvafiq sözlərin fonem tərkibində baş verən hadisələrin nəticəsi olduğunu söyləməyə artıqlaması ilə kifayət edər.

Mu//muy «saç, tük» mənasındadır. *Muy* sözüne cəmlilik bildiren – *on* şəkilçisinin artırılması *muon-mun* formasını yaradır *pəş+mun-pəşmun* «qoyun tükü» deməkdir. «Yun» dəricə *muy* və *paşm* sözləri ilə verilir. Dəricə *parça* mənasında «paşmina, tikkayi paşmi» sözləri də istifadə olunur (RPDS, 745). Talış dilində *yun* «paşma» adlanır (255, 171). Tat dilində yuna «pəş» deyilir.

Omonimlər başlıca olaraq, dilin öz daxili imkanları hesabına yaranır, lakin alınma sözlər də bu prosesdə müəyyən rol oynayır. Tat dilində omonimlər həm bu dilin daxili imkanları hesabına, həm də alınma sözlər əsasında yaranmışdır.

Alınma sözlər tat dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşaraq, ifadə planlarına və ya səslənməyə görə eyni şəkllə düşürlər. Bu cür eynilik həm alınma sözlə tat dilinin öz sözləri, həm də müxtəlif dillərdən alınmalar arasında müşahidə olunur.

Dilin sözdüzəltmə sisteminin təsiri nəticəsində omonim sözlərin yaranmasının üç forması özünü göstərir: 1) eyni əsaslı sözdən omomorfemin köməyi ilə sözdüzəltmə nəticəsində omonimləşmə; 2) omonim əsaslar üzrə söz yaradıcılığı; 3) sözdüzəldici əsasla semantik və morfoloji bağlılığa malik müxtəlif morfemlər əsasında söz yaradıcılığı nəticəsində omonimləşmə. Belə hallarda omonim sözlərin morfemlər üzrə bölgüsü üst-üstə düşür. Rus dilində *bumajnik* (kağız üçün qovluq, pul kisəsi) və *bumajnik* (kağız sənayesi işçisi) sözləri bu tərtibdən olan omonim sözlərdir. Onlardan birincisinin yaranmasında *-nik*, ikincisinin yaranmasında isə *-ik* şəkilçisi iştirak edir. Əsas birinci halda *bumaqa*, ikinci halda isə *bumajniy* sözüdür.

Polisemiyanın dağılması nəticəsində əmələ gələn

omonimlər *homogen*, digər formalarda əmələ gələnərsə *heterogen* omonimlər adlanır. Homogen omonimlər araşdırma və təhlilə çətin gəlir. Çünki polisemantik sözlərin mənalарının bir-birindən kifayət qədər uzaqlaşmasını aydınlaşdırmaq özü mürəkkəb prosesdir. Bu halda sözün omonim və ya çoxmənalı olması dəqiqləşmir.

Çoxmənalı sözün mənalарının uzaqlaşb ayrılması və omonim sözlərin yaranmasını təsdiq edən ən yaxşı əlamət linqvistik mənalарın hər ikisi üçün semantik dayaqın itməsidir (217, 36).

Polisemiyanın dağılması həm ekstralingvistik, həm də linqvistik səbəblərdən baş verir. Burada daha üzdə olan realiyanın və ya əşyanın istifadədən çıxması ilə onu bildiren sözün arxaikləşməsidir.

Omonimlik və çoxmənalılığı fərqləndirməyin semantik, leksik, sözdüzəltmə, birləşmə və etimoloji meyarları var.

Mənşəyi müxtəlif olan omonimlərin çox hissəsi alınma sözlərin fonetik dəyişilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə omonimlərin əmələ gəlməsi üçün bir çox hallarda fonetik amil əsas olur. Bu qrupa daxil olan omonimlər çoxdur və onların sayı alınma sözlərin hesabına artır.

Tat dilindəki omonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Tat dilinin daxili imkanları hesabına yaranan omonimlər tarixən müstəqil leksik proses kimi baş versə də, mənşə etibarilə İran dillərinə məxsus vahidlərlə eynilik təşkil edir. Məs: *var/vor* – «külək»; «yel xəstəliyi»; *isbi(h)//subi* – «ağ» (rəng); «gözdə pərdə»; *biyə* – «buz», «dul»; *çiran* – «yığmaq»; «qırmaq»; *sir* – «tox»; «sarımsaq»; *saqat//saqot* – «dəhrə»; «üçqat»; *xuna//xunə* – «ev», «mənzil»; «bənşəyiş», «oxşayış»; *vakardan//vokardan//vodkardan* – «asmaq»; «qoparmaq»; *xir//xir* – «duman»; «al»; *avaz//avoz* – «səs»;

«yenə»; *gində* – «qalın»; «kündə»; *cira* – «ayrı»; «qışqırtı»; *bun* – «o» (işarə əvəzliyi); «dam»; *asi biran//osi birən* – «darıxmaq»; «əsəbiləşmək»; *par* – «qanad»; «uzan»; *pəşmun//peşmun* – «yun paltar»; «peşiman»; *zan//zən* – «qadın»; «vur»; *pay//poy//pö* – «ayaq»; «dayan»; *xun* – «qan»; «oxu» (əmr şəkli); *çel//çıl* – «xal»; «qırx»; *tö* – «tay», «tay-bərabər»; metalın qızdırılıb soyudulması prosesi; *pur* – «dol»; «kök»; *kələsər* – «yekəbaş»; «ana arı»; *izim* – «odun»; «indi»; *vənoran* – «bişirmək»; «qalamaq» (ocaq); *müri* – «muncuq»; «çiyələk»; *zəran//zərən* – «vurmaq», «qırxmaq»; «qatıq çalmaq»; *kəş* – «hündürlük», «təpə»; «çək»; *pişin* – «günorta»; «sağ ol»; *kəmə* – «təzək»; «qatır çirk»; *kösə* – «dənli bitki üçün ölçü vahidi»; «çömçə»; *məsən* – «bülöv»; «et» (əmr forması); *muqei* – «yumşaq»; «qapaz»; *çığ saxtən//çığ soxtan* – «parçalamaq», «kəsmək»; «qovurmaq»; *kəm* – «az»; «xəlbir»; *cihin* – «arpa cadı»; «xırman»; *dəstgir* – «tutacaq»; «köməkçi»; *fidoştan* – «işlətmək»; «uşağı çiş tutmaq»; *cirangə* – «salxım»; «paslanmaq», *tarsi//tərsi* – «qorxu»; «tərslik»; *zindan//zindon* – «zindan», «həbsxana»; zindan (dəmirçi aləti)*; *tan//tən* – «insan və heyvan bədəninin bir üzvü, qadının aşağı hissəsi (cinsiyyət aləti) (137, 83); «yan», «ətraf»; *kar//kor* – «iş», «fəaliyyət»; «kar» (qulağı eşitməyən); *zərdi* – «yumurta sarısı»; «sarılıq» (xəstəlik adı); *nühəvar* – «yayan»; «yelləncək»; *dəzərən//dəzirən* – «sanmaq (gülü və ya sancağı yaxaya taxmaq)»; «vurmaq»; *ləpə* – «ləpəli bitkilərin içi», «ləpə», «kiçik dalğa» və s.

2. Tat dilində omonimlərin digər qrupu bilavasitə tat dilinə məxsus leksik vahidlərlə alınma sözlərin hesabına yaranır. Bu tipli omonimik cərgədə alınma sözlərin əksəriyyətini Azərbaycan sözləri təşkil edir. Məsələn: *ağə//ağu* – «zəhər», «ağu»; «yasda oxunan mərsiyə»; *arağ//ərağ* – «tər»; «araq»; *bürünc//birinc* – «düyü (< əski az. *pirin*

«düyü»); «bürünc» (metal); *bağ//boğ* – «bağ», «bağça»; «qurbağa»; *xarə//xora* – «parça növü», «xara»; «güvə»; *şiriş* – «yapışqan»; «yoğur» (felinin kökü); *bağır//bağir* – «köks», «sinə» (ağ); «özgə», «ayrı» (< *begey*) və s.

Tat sözü ilə Azərbaycan dilindən alınma sözlərdən əmələ gəlmiş omonimlik ikinci sözün fonetik dəyişikliyə uğraması nəticəsində meydana çıxır. Məs: *ələ* «hin» – *ələ* «alaq» (<*alaq*).

Omonim sözlərin bir hissəsi tat və digər dillərdən alınmalar hesabına yaranır. Məs.: *moy* «ana» – *moy* (<may) «may ayı»; *soya* «arı səbəti» – *soya* paxlalı bitki adı və s.

3. Alınma sözlər hesabına yaranan omonimlər

Bunlar da öz növbəsində aşağıdakı qruplara bölünür:

a) Həm Azərbaycan, həm də tat dilində omonim kimi işlənən sözlər. Bu tipli sözlərin bir qismi ərəb, fars və Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş, onların omonimləşməsi, fikrimizcə, alınma prosesi üçün vasitəçi olan Azərbaycan dilində baş vermişdir: *qələm* – «yazı ləvazimatı»; «calaq edilmiş ağac»; *divan//divon* – «mebel növü»; «məhkəmə»; *dəm* – «an»; «plov dəmi»; *mal* – «əmlak»; «satılmaq üçün bazara çıxarılan əşya»; *hava//havo* – «hava»; «musiqi havası»; *zar//zər* – «qızıl»; «nərd zəri»; *tam* – «bütöv»; «dad»; *gürzə* – «ilan»; «xəmirəşi»; *ayal//əyal* – «həyat yoldaşı»; «uşaq, övlad»; *binə* – «ev»; «özül», «təməl»; *Mars* – «planet adı»; «mars» (nərd termini) və s.

b) Bu qrupa daxil olan omonim cərgənin tərkib hissələrindən birini Azərbaycan dilindən alınma söz təşkil edir: *ağıl//ağl* – «ağıl»; «ağıl» (mal-qara saxlanılan yer); *aşığ//aşuğ* – «aşıq»; «topuqda sümük»; *qaz* – «qaz» (yanar kimyəvi maddə); «qaz» (quş adı) və s.

c) Eyni qrupa aid omonimik cərgədə bəzən hər iki söz Azərbaycan mənşəli alınmalardan ibarət olur. Məs.: *tup* –

«silah növü», «top»; *top* (oyun aləti); *kuk//kük* – «kök»; «ağac kökü»; *ara* – «məsafə»; «münasibət»; *yazı//yazi* – «yazı»; «çöl», «səhra»; *çapundan* – «yal»; «yalman» və s.

4. Müxtəlif mənalı və quruluşlu alınma sözlərin tat dilində fonetik assimilyasiya nəticəsində formaca dəyişməsi ilə yaranan omonimlər: *küpük* – «köpük»; «qəpik»; *formə* – «ferma»; «forma»; *ğəbz* – «qəbz»; «mədə-bağırsağ xəstəliyi»; *şutka* – «diş fırçası»; «sayğac» (şotka) və s. (155, 23).

Tat dilində omonimlik hadisəsi daha çox leksik yolla inkişaf etmişdir. Hazırda bu yolla omonim cərgələrin formalaşmasında çoxmənalılıq, alınma sözlər və fonetik dəyişmələrlə bağlı proseslər daha aktiv rol oynayır.

Tat dilində sinonimlər.

Tat dilinin lüğət tərkibi leksik-semantik söz qrupları ilə zəngindir. Bunların arasında sinonimlər xüsusi yer tutur. Sinonimləri gerçəkliyin eyni əşya, hadisə, əlamət və ya hərəkəti ilə bağlı olan, lakin müxtəlif şəkillərdə adlandırılan semasioloji hadisə kimi təyin edirlər (39; 34; 64). Fikrin ifadə formalarının zənginləşməsində, dilin məna potensialının genişlənməsində, habelə, müxtəlif üslubi çalarların yaradılmasında sinonimlərin əvəzsiz rolu var. Məna ümumiliyinə və üslubi çalarlara malik olması sinonimləri başqa semantik söz qruplarından fərqləndirən əsas əlamətlərdir. Bütövlükdə, sinonimlik hadisəsi dildə ayrı-ayrı sözlərin leksik mənalı arasında semantik əlaqələri müəyyən edir, məna yükünün müxtəlif leksik vahidlər vasitəsilə ifadəsini təmin edir. Sinonimlər eyni bir məhfumla bağlı olduğundan, dildə ifadə rəngarəngliyi yaradır, eyni anlayışın müxtəlif çalarlarını nümayiş etdirməyə imkan verir. Sözlər arasındakı assosiativ əlaqənin xarakterindən və leksik vahidlərin mənasının

dəyişməindən asılı olaraq, sinonimlər arasındakı mənə əlaqələri də dəyişir və yeni sinonim cərgənin yaranması prosesi baş verir. Bu baxımdan sinonimlik hadisəsi dildə baş verən semantik proseslərlə, o cümlədən, sözlərin mənəsi ilə yaxından bağlıdır. Sinonimlərin mənə yaxınlığının hüdudları barədə dilçilikdə konkret fikirlər yoxdur. Onların təyini zamanı çox zaman mənə yaxınlığı əsas götürülür. «Fonetik tərkibcə müxtəlif, məzmunca bir-birinə yaxın olan sözlərə sinonim deyilir» (69, 12).

Bəzən sinonimlərin təyini zamanı tam eyniliyi əsas götürülür. Sözlərin bir-birinə sinonimlik münasibəti yalnız o zaman olur ki, onların bu və ya digər mənaları tam eyniyyət təşkil edir (üslubi və emosional cəhətdən yox, məhz semantik cəhətdən). Əgər iki və daha artıq söz mənaca eynidirsə, bunlara mütləq sinonimlər deyilir. Tat dilində sinonim kimi qəbul edilən bəzi nümunələr bu fikri təsdiq edir. Məsələn: *qaloğ//vərə* «qarğa»; *qırmac//tatari* «şallaq»; *qırov//ləysən* «dəryaz»; *əkinçigəri//rəncbəri* «əkinçilik»; *handalu//fufalı//futolu* «əvəlik»; *paylimə//silim//sülüm* «nərdivan» və s. Qeyd olunan sözlərdə mənənin tam eyniliyi özünü göstərir. Belə halın yaranmasının əsas səbəbi seçilmiş nümunələrin tat dilinin müxtəlif ləhcələrinə aid olmasıdır. Əvəliyin *handalu* və ya *futalı* adlandırılması onun ümumi mahiyyətində heç bir dəyişikliyi nəzərə çatdırmır. Əvəlik bitkidir və onun müxtəlif sözlərlə adlandırılması konkret səbəblərlə bağlıdır. Qeyd olunan halda bu səbəb müxtəlif şivələrdə həmin bitkinin (əvəliyin) müəyyən nəticəyə, əsasən, adlandırılması şəklində özünü göstərir.

M.Rzadə yazır: «Sinonimlər bir-birini qeyd və şərtsiz əvəz etmək üçün deyil, bir anlayışın müxtəlif mənə incəliklərini vermək, ifadənin təsirini, bədii gözəlliyini artırmaq, fikri konkret, aydın, parlaq etmək və onu rəngarəng

vasitələrlə ifadə etmək üçündür» (124, 41). Tat dilində cümlədə *handalu* və ya *futalı* sözünü işlətməklə, fikri konkret, parlaq və ya rəngarəng etmək məqsədi güdülmür.

Sinonimlərin semantik meyarı həmin sözlərin eynimənalı və əksər hallarda məna çalarlıqlarına malik olmasıdır. Sinonimlərin nitqdə işlənmə xüsusiyyətləri başlıca olaraq aşağıdakılardır: 1) təkrara yol verməmək; 2) mənanı daha dəqiq ifadə etmək; 3) emosional-ekspressiv hiss (münasibət) yaratmaq; 4) ifadə edilən əsas fikri aydınlaşdırmaq. Sonuncu ilə bağlı G.Vəliyevanın irəli sürdüyü nöqtəyi-nəzər səsləşir. O yazır: Müxtəlif etnik qruplarla ünsiyyətdə olan yerli dialekt sahibləri onlarla daha intensiv anlaşmaya nail olmaq üçün müəyyən məfhumu onların dilində sinonimlə işlətməyi etnik-lingvistik zərurət sayır. Təkrar-təkrar baş verən bu proses, nəhayət, dialektin sinonim cərgəsində əcnəbi sözü fəallaşdırır və sabitləşdirir» (145, 106).

Sözlərin sinonimliyini müəyyənləşdirərkən onlar arasındakı assosiativ əlaqəyə də fikir vermək lazımdır.

Sinonimlər bir ümumi məna ilə əlaqədar olub, bir məfhumu müxtəlif şəkildə adlandıran, leksik-semantik variantlarına görə eyniləşən, mənaca yaxın sözlərdir.

Sinonim sözləri təyin etmək üçün onların bir sıra xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır: 1) məna yaxınlığı və ya məna ümumiliyi; 2) sinonim cərgə düzəltmə; 3) bir-birini qarşılıqlı əvəzetmə; 4) müxtəlif quruluşlara malik olma; 5) eyni nitq hissəsinə aid olma; 6) eyni funksiya daşıma; 7) sözün çoxmənalılığı.

Sinonimlər üçün ümumiləşdirici əsas mənadır. Məna ümumiliyində sinonimlərin bir məfhum ifadə etmələri nəzərdə tutulur. Mənaca yaxın, formaca müxtəlif sözlər bir məfhumu bildirmələrinə görə əlaqəyə girir. Sinonimlər üçün ümumi olan əşya yox, məfhumdur. Sinonim cərgənin üzvləri məna

ümumiliyinə əsasən daxili mənə qrupu yaradaraq, bir-biri ilə əlaqədar olur, başqa sözlərə münasibət bildirir, birləşir.

Sözalma nəticəsində müxtəlif dillərdə sinonimlər əmələ gəlir. Bu cəhət Azərbaycan dilinə olduğu kimi, tat dilinə də xasdır. Alınma söz sinonim cərgənin ya təşkilədicisi, ya da cərgə elementlərindən biri olur. Bəzən sinonim cərgədə eyni zamanda iki alınma söz yer tutur. Müasir Azərbaycan dilində sinonimlik məsələsinin tədqiqi zamanı söz alınması nəticəsində əmələ gələn sinonimlərin qruplaşdırılması məsələsinə diqqət yetirilmişdir. «Alınma sözlər həm əsl Azərbaycan sözlərinin, həm də bir-birinin sinonimii olur. Buna görə də həmin sinonimləri alınma sözlərlə əsl Azərbaycan sözlərindən və alınma sözlərdən əmələ gələn sinonimlər kimi qruplaşdırmaq olar» (113, 194). Fikrimizcə, tat dilindəki sinonimləri qruplaşdırarkən bu bölgüyə əsaslanmaq yerinə düşür. Burada fərqli cəhət odur ki, tat dilinin öz sözlərindən əmələ gələn sinonim cərgələri tat ləhcələri üzrə də qurmaq mümkündür. Tat dilində sinonimlərin ən azı aşağıdakı qruplarını ayırmaq olar: 1) tat dilinin müxtəlif ləhcələri əsasında yaranan sinonimlər; 2) ümumiran və tat dili sözləri vasitəsi ilə yaranan sinonimlər; 3) tat dili sözləri və alınma sözlər hesabına əmələ gələn sinonimlər; 4) yalnız alınma sözlər əsasında gələn sinonimlər.

Alınma sözlərlə tat dili sözlərindən əmələ gələn sinonim cərgələrə daxil olan sözlər quruluşca həm eyni, həm də müxtəlif ola bilər: *xuşbaxt//baxtəvər*, *kələh//kələ//pevi//pəzəvəng* «böyük, iri, pəzəvəng». Avestada bu söz «pəzə» formasında «yekəpər» anlamında qeydə alınmışdır. *Güzəl//güzel//gugçeg//göyçəy*, *bica//bico//nohaqq* «bica, nahaq» və s.

Sözlər arasında sinonimik münasibətinin yaranması, təbii ki, onların leksik mənaları ilə bağlıdır. «Əkinçigəri» və

«rəncbəri» sinonimlərində mənə eyniliyi (məşğuliyyət) aşkardır. Hər iki söz eyni mənə verir. Bunlardan birinci söz (*əkinçigəri*) tat dilində formalaşmışdır. Onun əsasını Azərbaycan dilinə mənsub *əkinçi* sözü təşkil edir. Rəncbəri sözünün əsası tat və fars dillərinə mənsub olan *rəncbər* sözüdür.

Burada belə bir cəhət diqqəti cəlb edir. Azərb. *əkinçi* və tat., fars. *rəncbər* sözləri eyni təşəvvürü bildirir. Yəqin ki, bu, tatlara yaşxı məlumdur. Buna baxmayaraq, tat dilinin daşıyıcıları *rəncbəri* sözünə yeni bir sinonim yaradarkən bu sözün sözdüzəltmə modelindən istifadə etməmişlər. Onlar *əkinçi* sözündən *-gər* şəkilçisinin köməyi ilə yeni bir söz düzəltdi, artıq bu sözdən *rəncbəri* sözünün müqabilini düzəltdi.

Bir sinonim cərgədəki sözlər mənə ümumiliyinə, bir məfhum ifadə etməsinə və eyni qrammatik formalı olmasına görə birləşsələr də, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən seçilir: 1) mənaca tam eyni olmamalarına, 2) üslubi çalarlarına, 3) ənənəvi yoxsa müasirliyinə, 4) işlədilmə sahəsinə, 5) başqa sözlərlə birləşməsinə görə və s. Məsələn, *əkinçigəri* və *rəncbəri* sözlərində həm müasirliyə, həm də başqa sözlərlə birləşməyə görə fərqlər nəzərə çarpır.

Sinonim cərgələrin hüdudunu müəyyənləşdirmək üçün mənə əsası, mənə eyniliyi və mənaca yaxın sözlər arasındakı fərqlərin xarakteri kimi meyarlar irəli sürülür.

Sinonim cərgənin bir üzvü və ya hamısı çoxmənalı ola bilər. Bir cərgədə çoxmənalı sözün bir mənası əsas götürülür.

Sinonim cərgələrin hər bir üzvü başqa sözlərlə birləşərək, müxtəlif sinonim cərgələr yaradır. Köhnəlmiş və ya məhəlli sözlər cərgənin ümumişlək sözünün üslubi variantı kimi cərgəyə daxil olur.

Tat dilində sinonim cərgələr tərkibcə müxtəlif olur.

Azərbaycan dili üçün sinonim cərgələri tərkib elementlərinə görə dörd qrupa bölmüşlər: 1) ikiüzlü sinonim cərgələr; 2) üçüzlü sinonim cərgələr; 3) dördüzlü sinonim cərgələr; 5) çoxüzlü sinonim cərgələr (145, 107). Tat dili materialları əsasında cərgələrin bu şəkildə bölünməsi özünü doğrultmur. Bunun səbəbi ondadır ki, tat dilində yazılı mətnlər, əsərlər az olduğundan, ədəbi dilin fəaliyyət sahəsi dardır. Dilin istifadə dairəsinin məhdudluğu onun sinonimlərlə zənginləşməsinə mane olur. Ona görə bu dildə, əsasən, ikiüzlü sinonim cərgələr müşahidə edilir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, tat dilinin sinonim cərgələrini tərkibə daxil olan üzvlərin sayına görə iki əsas qrupa ayırmaq olar: 1) ikiüzlü sinonim cərgələr; 2) ikidən artıq üzvlü sinonim cərgələr.

İkiüzlü sinonim cərgələr: *xima//sov* «küzə»; *ardava//qımdı* «sıyıq», *çix//sürvə* «öskürək» və s. İkidən artıq çoxüzlü sinonim cərgə: *bəndam – miçə//müçə – səplağ* (saplaq); *loxşur//qabşur//qəmqał* «qabyuyan parça».

Sinonim cərgədəki sözlərdən biri dominant adlanır. Dominant cərgənin əsas üzvü sayılır, əsas mənanı ifadə edir, sinonim cərgənin məna əsasını daha dəqiq əks etdirir. Ona görə də sinonim cərgənin üzvləri dominanta, əsasən, sıralanır. Cərgənin əvvəlində dominant, sonra isə o biri üzvlər gəlir. Bəzən isə sinonim cərgədə əsas sözü müəyyənləşdirmək çətin olur. Sinonim cərgədəki dominant sözlə bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Belə hesab edirlər ki, «Cərgənin məna əsasını o biri üzvlərə nisbətən daha aydın ifadə edən, üslubi cəhətdən tipik normativ, neytral, emosional-ekspressiv xüsusiyyətlərdən azad olan və daha çox işlənən söz dominant ola bilər» (104, 15).

Bu fikir ekspressivlik, emosionallıq, məcazi məna baxımından doğrudur. Başqa hallarda sinonim cərgənin hansı söz əsasında qurulması amili nəzərə alınmalıdır. Sinonimi

müəyyənləşdirilən söz cərgənin dominantı olur. Məsələn: *ləğərd zərən* «təpik vurmaq», *şillağ şudən* «şillağ atmaq». Və, əksinə, *şillağ şudən*, *ləğərd zərən*. Bu faktı sinonimlər lüğətlərində verilmiş nümunələr də təsdiqləyir. Məsələn: *ayıb-qüsur-nöqsan*; *qüsur-ayıb-nöqsan*; *nöqsan-qüsur-ayıb-səhv-əskik* (104, 337, 122, 286). Göründüyü kimi, bu sinonim cərgələrdə dominant-sinonimi axtarılan sözün özüdür.

Bir tematik qrupa aid olub, bir-biri ilə növ, cins münasibətində olan məfhumların adları olan eyni mənalı sözlər də bir-birinin əvəz edə bilər. Eynimənalı sözlərdə qarşılıqlı əvəzetmə ancaq təkrardan qaçmaq xatirinə edilir. Burada tam əvəzlənmə olur. Mənaca bir-birinə yaxın sözlərdə isə təkrardan qaçmaqdan başqa, məna çalarlığı yaratmaq üçün belə bir əməliyyat aparılır. Buna görə də «qarşılıqlı əvəzetmə» məfhumunu tam və natamam mənalarda işlətmək olar. Tam qarşılıqlı əvəzetməyə dubletləri, natamamlara isə sinonimləri aid etmək olar.

Əgər sinonimlərlə əvəzlənmə istənilən vaxtda mümkün olursa, onda «təbiilik pozulur, sünilik, eybəcərlik yaranır» (39, 128-129).

Sinonim cərgənin bir üzvü digər üzvü ilə bütövlükdə deyil, hər ikisi üçün ümumi hesab olunan məna əsasında (leksik-semantik variant) qarşılaşdırılır. Deməli, qarşılıqlı əvəzetmə, bir tərəfdən, sinonim münasibətində olan sözlərin mənaca əvəz olunması, digər tərəfdənsə, məndə leksik birləşmənin xarakterinə görə eyni və ya uyğunlaşan sinonim sözlərin birinin digərinin əvəzində işlədilməsi imkanındır.

Sinonimlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də sinonim cərgələrin üzvlərinin eyni nitq hissəsinə aid olmasıdır.

Sinonimlərə əsas nitq hissələrindən ən çox isim, sifət, fel və zərflərdə təsadüf etmək olur. Məsələn, isimlər: *asbandak/zansu* «üzəngi», *birəğ/türkəmə* «ıldırım»,

qırmac//tatari «şallaq»; sifətlər: *subi//bəyoz* «ağ», *büjlə//xırda* «balaca, xırda», *siyah//taruk* «qaranlıq»; fellər: *quşdaştən//quşvakandən* «qulaq asmaq», *voləndən//ruşundoran* «göstərmək»; zərf: *virizə-viriz//döhədöh* «qaçaqaç», *ve avozi//yavoşlə* «astaca», «yavaşca» və s.

Sinonimlərdə eynifunksiyalılıq nominativ funksiya ümumiliyi ilə əlaqədardır. Sinonim cərgənin üzvləri eyni nominativ funksiya daşmalıdır. Əgər sinonim cərgənin əsas üzvü əşyanın əlamətini bildirib, təyin vəzifəsində çıxış edirsə, o biri üzvləri də həmin mənada işlənməlidir.

Çoxmənalı sözün bir mənası sinonim cərgədə əsas olur, digər sinonim cərgələrdə isə başqa sözlər üçün mənə çalarlığı və üslubi fərqlər yarada bilər.

Potensial birləşmələrdə mənaca bir-birinə yaxın olan sözlər leksik-semantik söz qrupları yaradır. Leksik-semantik söz qrupları konseptual sahə (qarşılıqlı əlaqədə olan məfhumlar) əmələ gətirir. Bir konseptual sahədə mənaca yaxın olan sözlərin hamısı sinonim olmur.

Sinonimlərin əmələ gəlməsinə münasibət bildirərkən aşağıdakı yollarla yaranma qeyd olunur: 1) çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin həmin mənanı ifadə edən başqa bir sözə uyğun gəlməsi; 2) sinonimlərdə mənanın birinin həmin mənanı ifadə edən digər bir sözə uyğun gəlməsi; 3) yeni söz düzəltmək yolu ilə; 4) mürəkkəb sözlər yolu ilə; 5) frazeoloji birləşmələr yolu ilə; 6) başqa dillərdən sözlər almaq yolu ilə; 7) evfemizmlə əlaqədar əmələ gələn sinonimlər (evfemizm sinonimlərin törəmə mənbəyi deyil, onların əmələgəlmə yollarından biridir); 8) kakofemizmlər yolu ilə sinonimlərin əmələ gəlməsi (kakofemizmlər evfemizmin əksidir. Bunlar müəyyən mənanı vulqar, kobud şəkildə ifadə etməkdir: *qoca-kaftar*); 9) emosional-ekspressiv sözlər hesabına» (104, 18).

Dünya dillərində sinonimlik universal hadisə sayılsa da, bu

semasioloji kateqoriyanın meydana çıxmasında hər bir dilin özünəməxsus qanunauyğunluğu var. Tat dilində sinonimlərin yaranmasında bir neçə mənbə xüsusi rola malikdir. Tat dili ləhcələrinin müxtəlif areallara səpələnməsi tarixən bu dildə mövcud olmuş müxtəlif çeşidli ifadə vasitələrinin qorunub saxlanmasında, qədim leksik vahidlərlə nisbətən yeni sayıla bilən sözlərin arasındakı semantik yaxınlıq əsasında sinonim cərgələrin yaranmasında mühüm amil kimi çıxış edir. Bu həm də bir məna qrupunu təşkil edən sinonim cərgənin tərkib hissələrinin mənşəcə müxtəlifliyini də şərtləndirir. Buna görə də tat dilinin ayrı-ayrı ləhcələrində eyni sinonim cərgəni təşkil edən sözlərin miqdarı artıb-azala bilər. Bunları nəzərə almaqla, tat dilindəki sinonimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

Müxtəlif tat ləhcələrində olan sözlər əsasında yaranan sinonimlik.

Bu qrupa daxil olan leksik vahidlər bir çox hallarda tat dilinin və ümumən İran dillərinin qədim inkişaf dövrünü əks etdirir. Həmin sözlərin tat ləhcələrində qorunub saxlanması, müəyyən mənada bu dilin ləhcələri arasında tarixi bağları bərpa etməyə imkan verir. Məsələn: *xima//sov* «kuzə»; *ardava//qındi* «sıyıq»; *çix//sürvə* «öskürək»; *çarpa//nühəvar* «lavaş yaymaq üçün istifadə olunan alət». Həmin sözlərin növləri maraqlıdır: *çarpa* («dördayaq»), *nühəvar* («çörəkyayan»). Müq. et: azərb. dial. *yayacaq* (eyni mənada Quba ləhcəsində geniş işlənir); *birəg* (Qoy).* // *türkəmə* (Həft).** // *kukrum* «ildırım» (Xızı, Quba); *əvərsi//kürmüri* «ardıc»; *hillə//binəguşu* «sillə, şapalaq»; (müq. et: azərb. dan. *qulaqburması*); *asbandak//zangu* «üzəngi» və s.

Məəsiyə//öüsinə//qissə «nağıl, hekayə». Həmin sinonim cərgəsinə daxil olan sözlərin münasibəti məhz eyni məfhumla əlaqələri ilə bağlıdır. Sinonim cərgənin hər bir ünsürü nağıl

edilmiş, danışılmış və ya yazılmış müəyyən əhvalatla bağlı olan kiçik həcmli əsəri bildirir. Bunlardan «qissə» ədəbi ənənə ilə əlaqədardır.

Loxşur//qabşur//qəmqał «qabyuyan parça» (əslində ağac qabığından hazırlanır); *Qaloğ//vərə* «qarğa»; *Qırmac//tatari* «şallaq»; *Qıryov//ləysən* «dəryaz»; *Əkinçigəri//rəncbəri* «əkinçilik»; *Handalu//fufalu//futolu* «əvəlik»; *Paylimə//silim, sülüm* «nərdivan»; *Dalde//saye, soye* «kəlgə»; *Ustum//kiləstun* «ərsin»; *Xavəndən//malustən, molustan* «övkələmək»; *Külüm//işqəmbə* «yelin» (qarın); *Luq (luqa)//ləlu* «beşik, nənni»; *Qartanqa//olıxçuluğ* «yuyən»; *Soğum//ustuxun* «sümük»; *Qəlqələpit//quşlüyə//şögərd* «yarasa»; *Qilin//yer alması//qərtof* «kartof»; *Virizəviriz//döhədöh* «qaçaqaç»; *Usta(n)//dicuni* «ikicanlı, hamilə».

Alınma sözlər hesabına yaranan sinonimlər.

Bu qrupa daxil olan sinonim sözlər mənşəcə müxtəlif dillərə aiddir. Bununla belə, həmin sözlərin əksəriyyətini Azərbaycan dilindən alınmalar təşkil edir. Məsələn: *Kələh, kələh//diricd//pəzəvəng* «böyük, iri, pəzəvəng». Avesta dilində bu söz «pəzə» formasında «yekəpər» anlamında qeydə alınmışdır; *Büjlə//xırda//dıqqılı* «balaca, xırda, dıqqılı»; *Xari, xori//zimin* «yer»; *İsbih//subi* «ağ»; *bəyaz//bəyoz* «bəyaz»; *Bica//bico//nohəqq* «yersiz, nahaq»; *Pay, pə//qədəm* «qədəm, ayaq»; *Gözəl//güzəl//göyçək, guyçey*; *Xuşbaxt//baxtavər*; *Quş daştən, quş doştən//quş vakandən* «qulaq asmaq»; *dinləmiş saxtən* «dinləmək»; *Çənəm//çiləm* «necə»; *çicür, cıcur* «nə cür» və s.

«Alınma sözün sinonim olması üçün sinonimlik əlamətlərini kəsb etməsi zəruridir, yəni, ümumiləşdirici bir əsas mənə ilə daxil olduğu cərgədəki digər sinonim sözlərdən

müəyyən əlavə mənə çalarlığı ilə fərqlənməlidir» (39, 125).

Tat dilində dubletlər də müəyyən qrup təşkil edir. Dubletlərin yaranmasında alınmalar xüsusi yer tutur.

Mənaca eyni, fonetik tərkibcə və mənşəyinə görə müxtəlif olan sözlər dublet və variantların əsas bazasıdır. Eynimənalı sözlər o zaman dublet və ya variant kimi işlədilir ki, onlardan biri əsl sözlə mənaca eyniləşir, işlənmə sahəsi daralır, getdikcə işlədilmir.

Eynimənalı sözlərin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bunları belə qruplaşdırmaq olar: 1) eynimənalı sözlər terminlə əlaqədar olduğu üçün nominativ xarakterlidir; 2) eynimənalı sözlər mənə və üslubi çalarlığa malik olmayıb, bir üslubda işlədilir; 3) eynimənalı sözlərin fəaliyyəti dilin sinxronik vəziyyəti ilə bağlıdır.

Variantlar təsadüfi olaraq deyil, dilin inkişaf qanunauyğunluqları ilə əlaqədar meydana gəlir. Yeni mənələrin, növ və formaların yaradılmasında və inkişafında onların xüsusi rolu olur.

Variantlar, əsasən, eyni sözlərə paralel şəkildə işlənən şəkilçilər artırıldıqda əmələ gəlir. Variantlar eyniköklü sözlərin leksik-semantik eyniliyi münasibətinə əsaslanır. Paralel qrammatik vasitələrlə eyniköklü sözlər variantlaşır.

Eyniköklü sözləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) mənaca fərqli olan eyniköklü sözlər; 2) mənaca eyni olan eyniköklü sözlər.

Mənaca fərqli olan eyniköklü sözlər bir sözün variantları kimi yox, ayrı-ayrı müstəqil sözlər kimi qəbul edilir. Onlar müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərlə düzəlir.

Eyniköklü sözlər o zaman müstəqil sözə çevrilir ki, sözün variantları arasında leksik-semantik eynilik pozulur. Eyniliyin pozulması mənənin dəyişməsinə və ya variantlardan birinin semantik cəhətdən differensiallaşmasına səbəb olur. Paralel

işlədilən sözlərdən biri o birinin variantı kimi çıxış edir.

Dubletlə variant arasında ifadə etdikləri mənaların eyniliyi baxımından uyğunluq olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Variantlar eyniköklü sözlərdən, dubletlər isə, əsasən, müxtəlifköklü sözlərdən törəyir.

Dubletlər eyni anlayışı, eyni məfhumu adlandıraraq, mənaca fərqlənməsələr də, «bunlar arasında əsas mənə etibarilə tam eynilik olsa da, üslubi fərqi, potensial mənə fərqi olması şübhəsizdir» (104, 54).

Forma və mənşəcə, əsasən, müxtəlif, mətnə görə neytral, mənaca bir-birinin tam eyni kimi işlədilən, müxtəlif şəraitdə mənə fərqi yaranmadan bir-birini əvəz edən, işlədilmə şəraiti məhdud olan, tam emosional və ekspressiv xüsusiyyətlərə malik olmayan sözlər dublet adlanır.

Dubletlər forma və mənşəyi müxtəlif olan sözlərdir; onlar mətnə görə neytral olur, çünki mənaca bir-birinin tam eyni olan sözlərdir. Buna görə də müxtəlif şəraitdə (mətn, nitq, situasiya) mənə fərqi yaratmır və bir-birini əvəz edə bilir (34, 79).

Dubletlər nitqdə təkrarlardan qaçmağa imkan verir; dildə onların mövcudluğu qanunauyğun haldır. Dilin leksik sistemi variantlar arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Tat dilinin Azərbaycan dili dialektləri əhatəsində fəaliyyət göstərməsi bu dildən alınmaların leksik dubletlərin içərisində çoxluq təşkil etməsini şərtləndirir. Azərbaycan və tat dilləri arasındakı əlaqələrin müntəzəm xarakter daşması tat dilində yeni dubletlərin meydana çıxmasında başlıca rol oynayır. Belə ki, tat dilində işlənən dubletlərin müəyyən qismi Azərbaycan dilindən hazır şəkildə alınmışdır.

1. Azərbaycan dilində olduğu kimi, tat dilində də, eyni və ya yaxın mənalı sözlər qoşa işlənir. Bu tipli dubletlər həm tat sözləri, həm də Azərbaycan dilindən alınmalar hesabına

yarandır. Məsələn: *siya(h) – tarik* «zülmət – qaranlıq»: Qəyhayə dəri bəstə bü, qəyhayə rişneyiyi *siyə-taruk* bü. «Çoxlarının qapısı bağlandı, çoxlarının işığı zülmət qaranlığa çevrildi»; *şad-xürrəm* «şad-xürrəm»: Bə axır hamə *şad-xürrəm* birund. «Axırda hamı *şad-xürrəm* oldu» (Ab.); *zəhlə-zibər* «zəhlə-zibər»: Tı məgü, xəlifrə ə təhləsir *zəhlə – zibəri* biraftanbı «Sən demə, xəlifənin sarımsaqdan zəhlə-zibəri gedirmiş» (Lah.); *koştı-kari* «əkib-becərmə»: İmu bə *koştı-kari* bə may-piyər küməg saxtenim. «Biz əkib-becərmə işində ata-anamıza kömək edirik» (Dəv.); laif-cöcə «yorğan-döşək»: Mənə bə xune man hozira *ləif-cöcə* hi «Mənim evimdə hazır *yorğan-döşək* var» (236, 57); *xorum-bərum* «yeyib-içmə»; *tar-tamiz* «tər-təmiz» və s.

2. Tat dilində işlənən sinonimlərin tədqiqi göstərir ki, bu tipli sözlər tat dili leksikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Sinonim cərgələr və leksik dubletlər tat dilinin leksik sistemində baş verən dəyişiklikləri bu və ya digər dərəcədə əks etdirir. Tat dilinin tarixinin və bu dilin başqa dillərlə, xüsusilə də, Azərbaycan dili ilə əlaqələrinin öyrənilməsində semasioloji kateqoriya kimi sinonimlik hadisəsinin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin təsiri ilə tat dilində müxtəlif sinonim cərgələr əmələ gəlir: *xuşbaxt/bəxtəvər*; *güş daştan* «qulaq asmaq», *dinləmiş biran* «dinləmək»; *çiləm* «necə», *çi cür* «nə cür»; *bobət* «babat», *miyona* «miyanə»; *duymuş biran* «duymaq», *hiss soxtan* «hiss etmək»; *qe* «çox», *xeyli*; *ye ruz* «bir gün», *ye vaxt* «bir vaxt»; *ye qoş* «bir az», *ye qədər* «bir qədər»; *hiç kəs* «heç kəs», *hiç ki* «heç kim»; *üzgə* «özgə», *qeyri*, *savayi*; *amo*, *ancağ*; *insan*, *odom* «adam» və s. Bu sinonim cərgələrdən bəziləri Azərbaycan dilində də sinonim cərgə kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, alınma vasitələr hesabına Azərbaycan dilində sinonim cərgələrin düzəlmə xüsusiyyətləri tat dilində də özünü göstərir.

Azərbaycan dilində sinonimlərə dair tədqiqatda göstərilir ki, «Alınma şəkilçilərin sinonimliyi nəticəsində düzələn eyniköklü sinonimlər iki fars, yaxud da bir fars və bir ərəb şəkilçiləri ilə düzəlir: 1) fars mənşəli *-pərvər* və *-pərəst*, *-gir* və *-xor*, *-gah* və *-gədə*, *-bir* və *-na*, *-gir* və *-pərəst*, *-kar* və *-baz* sinonim şəkilçiləri xasiyyət mənalı sinonim sifətlər əmələ gətirir; məs: *qunaqpərəst-qonaqpərvər*, *maarifpərəst-maarifpərvər*, *dilgir-dilxor*, *atəşgah-atəşgədə*, *biinsaf-nainsaf*, *pulgir-pulpərəst*, *sehrkar-sehrbaz* və s.; 2) fars və ərəb dillərindən alınmış *bi-* və *bila-*, *-cat* və *-iyyat*, *bi-* və *-la* şəkilçiləri də sinonim sözlər əmələ gətirir; məs: *biaram-bilaaram*, *ədvəcat-ədviyyat*, *biməz-həb-laməzhəb* və s.; 3) rus və fars dillərindən alınmış sinonim *-nik* və *-dan*, *-turq* və *-nəvis* şəkilçiləri ilə yalnız *çaynik-çaydan* və *dramaturq-dramnəvis* sinonimləri Azərbaycan dilində işlədilir» (67, 109). Bu halların tat dilində üzə çıxmasının əsas səbəbi sözlərin Azərbaycan dili vasitəsi ilə birbaşa alınmasıdır. Deməli, göstərilən alınma sinonim şəkilçilər bilavasitə tat dilində sözdüzəltmə prosesində sinonim cərgənin üzvlərini əmələ gətirmir. Sinonim cərgəyə daxil olan sözlər Azərbaycan dilindən hazır şəkildə alınır. Tat dilinə keçərkən bu alınma və ya alınma ünsürlü sözlərdə fonetik dəyişmələr baş verir.

Tat dilində antonimlər.

Leksik bir kateqoriya kimi antonimlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ziddiyyət, əkslik antonim cüt yaradan sözlərin leksik mənasından irəli gəlir. Nitq prosesində müəyyən əlaməti, keyfiyyəti qiymətləndirmək, predmetin məkan daxilində yerləşmə xüsusiyyətini ifadə etmək, əşyanın kəmiyyətini bildirmək, hadisənin baş vermə zamanına münasibətini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Belə hallarda

müqayisə, iki xüsusiyyətlə bağlı vəziyyəti dəqiqləşdirmə tələb olunduqda antonimlik aşkar hiss olunur. Çox zaman antonim cütü təşkil edən hər iki sözün eyni zamanda istifadə edilməsi vacib olmur. Məs.: Uşuna xuneyşun *pirvayiyi*. «Onların evləri lap yaxşıdır». Bu cümlədəki *pirvayi* «yaxşı» sözü tat dilinin Abşeron ləhcəsində, əsasən, Balaxanı tatlarının dilində işlənir. Söz evin keyfiyyətini təyin edir. Təbii ki, təyinetmə müqaisə və qiymətləndirmə ilə bağlı olur. Evin yaxşılığı müəyyən əlamətlər əsasında təyin edilir. Bu əlamətlər evin böyüklüyü, genişliyi, tikiliş forması, təmiri və s.-lə əlaqədar ola bilər. Əgər danışan evi «yaxşı» sözü ilə təyin edirsə, onda bunun əksi olan obyektə, evlə müqayisə aşkar görünməsə də, baş verir. Həm adresant, həm də adresat «yaxşı ev» təsəvvürünə malik olur və ya onların hər birinin belə bir qiymətləndirmə meyarı olur. «Yaxşı ev» onunla əks mənəli olan «pis ev»lə süüraltı müqayisə edilir. Beləliklə, «yaxşı» və «pis» əks mənəli sözlər kimi əlaqələnir, antonim cüt yaradır. Uşuna xuneyşun *xərobi*. Bu cümlə ikincinin əksi olan fikri ifadə edir. Əkslik antonim sözlərin işlədilməsində özünü göstərir.

«Real gerçəklikdə müəyyən keyfiyyət və əlamətlərin daşıyıcıları bir-biri ilə müqayisə edilərək qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə üçün istifadə olunan sözlər qiymətləndirmə sifətlərini təşkil edir. Məsələn: *gözəl qız, yaraşlıq oğlan*. Qiymətləndirmə subyekt tərəfindən yerinə yetirildiyindən o, subyektiv səciyyə daşıyır. Bununla yanaşı, qiymətləndirmə üçün həmişə müəyyən əsas olur. Bu əsas qiymətləndirmənin neytral və mərkəzi nöqtəsi sayılır. Mərkəzi nöqtədən əks qütblərdə qiymətləndirmənin mənfi və müsbət halları yerləşir» (67, 127).

Göstərilən sıralamada antonim sözlər bir-biri ilə əks qütblərdə yerləşir. Fikrimizcə, bu hal bütün dillər üçün səciyyəvi olub, tat dili antonimlərinə də aid edilə bilər.

Bununla belə, qütbləşmə apardıqda sözün həmişə mənfi və ya müsbət mənasından danışmaq düzgün deyil. Antonim sözlərin mənfi və ya müsbət səciyyəli əlamət və ya keyfiyyəti ifadə etməsi mütləq xarakter daşımır. *Ruğanın «yağlı» və ruğansız «yağsız» «yavan» antonim cütünü təşkil edən sözlərdən hansının keyfiyyəti mənfi və ya müsbət qiymətləndirməsini iddia etmək mümkün deyil. Bir halda yağlı yemək, digər halda yağsız yemək müsbət qiymətləndirilə bilər. Məsələn: *Bə noxuş ruğansıza xorum tind. – Xəstəyə yağsız yemək verin.**

Ürə cöyi rohəti. – «*Onun yeri rahatdır*». *Ürə cöyi norohəti* «*Onun yeri narahatdır*». Bu iki cümlədə *rohət – norohət* («*rahat*» – «*narahat*») antonim cüt funksiyasını yerinə yetirir. Ü *nərohətə* ödomini. *O, narahat adamdır.* Bu cümlədə ifadə olunan fikrin əksini vermək üçün *rahat* sözündən istifadə etmək olmur. Bu halda antonim mövqedə «sakit» sözü dura bilər.

Antonim cütlərlə bağlı qeyd olunmuş bu xüsusiyyətlər hər hansı bir dil, o cümlədən də tat dili üçün doğrudur. Fərq antonim cütlüyə daxil olan sözlərlə bağlı olaraq meydana çıxır. Bu isə fikrin bir dildən başqa dilə tərcümə prosesində istifadə edilən sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. «Antonim sözlər üçün mənanın ümumi və mühüm əlamətlərinin leksik-semantik paradıqmaya uyğunluğu əsas götürülür. Deməli, məna əlaqəsinin ümumi və əsas cəhətlərinə görə qarşılaşdırılan sözlər antonim kimi qəbul edilə bilər» (63, s. 3).

Əlamət və keyfiyyətin təyin edilməsi meyarları çox olduqca, hər bir meyar üzrə qiymətləndirmənin ifadəsi üçün nitqdə istifadə edilə biləcək antonim cütlərin sayı da bir o qədər artır. Qeyd edildiyi kimi, evin yaxşılığı müxtəlif meyarlar əsasında təyin edilir. Genişlik, böyüklük, təzəlik və s. Bu xüsusiyyətlər üzrə antonim cütlər təşkil edən sözlər

aşağıdakılardır: *firəh* – *təng* «geniş – dar», *firəhi* – *təngi* «genişlik – darısqallıq», *kələh* – *küşkələ* «böyük – kiçik», *kələgəri* – *küşkəgəri* «böyüklük – kiçiklik», *nug* – *kihna* «təzə – köhnə», *nugi* – *kihneyi* «təzəlik – köhnəlik», *rışını//ruşını* «işıqlı» – *taruki//torüki* «qaranlıq» və s. Təyinetmə obyektini dəyişdikdə həmin obyektin əlamət və keyfiyyətləri barədə məlumat daşıyan antonim cütlər də dəyişir. Məsələn: *xuba sib* – *xəroba sib* «yaxşı alma – pis alma», *dodliya sib* – *dodsiza sib*, «dadlı alma» – «dadsız alma». Bu halda antonim münasibət *xub* – *xərob* «yaxşı – pis», *dodli* – *dodsiz* «dadlı-dadsız» sözləri əsasında formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən müqayisə obyektinin elə keyfiyyəti olur ki, onları əks mənaları ilə qarşılaşdırarkən mənalar bir-birilə əkslik təşkil etməyən sözlərdən istifadə edilir. Həmin sözlər lüğət vahidi kimi antonim cütlər təşkil etmir. Məsələn: *şırına sib* – *turşa sib* «şirin alma» – «turş alma», *ola sib* – *isbihə sib* «qırmızı alma» – «ağ alma», *qələmə sib* – *cıra sib* «calaq alma» – «cır alma», *kola sib* – *narasirə sib* «kal alma» – «yetişmiş alma», *püsirə sib* – *sofa sib* «çürük alma» – «saf alma» və s. Oxşar paralelləri başqa predmetlər üzrə də aparmaq mümkündür. Məsələn: *xinikə öv* – *gərmə öv* «soyuq su» – «isti su», *bilində binö* – *tapuna binö* «hündür bina» – «alçaq bina», *duroza ödomin* – *tapun ödomin* «uzun adam» – «gödək (törə) adam», *şürə xorum* – *şitə xorum* «duzlu yemək» – «duzsuz yemək», *şürə öv* – *şırına öv* «şor su» – «şirin su» və s. Qeyd olunanlar göstərir ki, antonim sözlərin digər vahidlərlə əlaqəsində fərqli cəhətlər var. Dilin başqa leksik vahidləri kimi, müxtəlif kontekstlərdə antonim sözlər yalnız müəyyən qrup sözlərlə əlaqəyə girə bilər. İlk baxışdan belə görünür ki, *gurun-suk* «ağır-yüngül» antonimləri həcm, çəki bildirən sözlərlə əlaqələnməlidir. Məsələn: *güruna bor* – *sükə bor* «ağır yük» – «yüngül yük». Lakin antonimlərin əlaqəyə girə biləcəyi sözlər

dairəsini dəqiq müəyyənləşdirmək çətindir. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də tat dilində *güruna ödomin* – *sukə odomin* «ağır adam» – «yüngül adam», *guruna xosiyyət* – *sukə xosiyyət* «ağır xasiyyət» – «yüngül xasiyyət», *güruna öv* – *sukə öv* «ağır su» – «yüngül su», *güruna xorum* – *sukə xorum* «ağır yemək» – «yüngül yemək» və bu kimi ifadələr işlənir. Həmin ifadələrdə həcm və çəki ilə bağlılıq yoxdur. Ağır yemək *yağlı*, içərisində çətin həzm olunan tərkib hissələri olan yeməkdir. Ağır və yüngül su tərkibindəki minerallara, maddələrə görə təyin olunur. Bütün bunlar dilin lüğət tərkibindəki antonimlərin yararlılıq dərəcəsini müəyyənləşdirməyin çətin olduğunu göstərir. Bu isə antonimlərin müxtəlif növlərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Elə ona görə də antonimlərin üç növü fərqləndirilir: 1) qütblənən antonimlər; 2) konversiv ziddiyyəti tamamlayan antonimlər; 3) anlayışın dioxotomik bölünməsindən yaranan antonimlər.

Antonimlərin bütün növlərində sözlərin mənaları arasında əkslik əsasdır. Növlərə bölünmə bu əksliyin forma və məzmunu ilə müəyyənləşir. Qütblənən antonimlərdə sözlərin mənaları arasındakı əkslik aydın şəkildə təzahür edir. Məsələn: *isbi* «ağ» – *siyə* «qara»; *xob//xub* «yaxşı» – *bəd* «pis»; *kələ* «böyük» – *kuçək* «kiçik»; *duraz* «uzun» – *qutəh//qutəx* «qısa» və s.

Konversiv ziddiyyəti tamamlayan antonimlər müəyyən hadisə, proses, cəhətlə bağlılığı ilə seçilir. Məsələn: *subay-evli*, *təcavüzkar-sülhsevər* və s.;

Dioxotomik bölünmə nəticəsində yaranan antonimlər, adətən, müəyyən xüsusiyyətin, keyfiyyətin varlığı və yoxluğu əsasında formalaşır. Məsələn: «haqlı» – «haqsız»; «dadlı» – «dadsız»; «qanuni» – «qanunsuz», «yağlı» – «yağsız», «duzlu» – «duzsuz»; «rəngli» – «rəngsiz» və s.

Antonim sözlərin linqvistik təbiəti onların leksik, leksik-

qrammatik və qrammatik mənaları, morfoloji quruluşu, üslubi imkanları ilə dəqiqləşdirilir. Antonimləri təyin edərkən onların bir-birinə qarşı qoyulduğu semantik əlamətlər aydınlaşdırılmalıdır.

Antonimlər, əsasən, kəmiyyət, keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən sözlərdir. Məsələn: *qey* «çox» – *kəm* «az»; *şur* «şor» – *şit* «şit»; *şov*//*şö* «gecə» – *ruz* «gündüz», *zimin* «yer» – *asimon* «göy»; *zəvər* «yuxarı» – *zira*//*ziro* «aşağı» və s.

Antonimləri qruplaşdırarkən leksik-semantik söz qruplarına əsaslanmaq özünü doğrultmur. «Leksik-semantik kateqoriya kimi, antonimlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ziddiyyət, təzad antonim sözlərin daxili semantikasından irəli gəlir» (3, 307). Əsas bölgü kəmiyyət, keyfiyyət, zaman və məkan meyarları üzrə aparıla bildiyindən tat dilinin antonim cütlərinin əsas dörd qrupunu ayırmaq olur: 1) əlamət və keyfiyyətlə bağlı məfhumları ifadə edən antonimlər; 2) kəmiyyətlə bağlı məfhumları ifadə edən antonimlər; 3) zamanla bağlı məfhumları ifadə edən antonimlər; 4) məkanla bağlı məfhumları ifadə edən antonimlər.

1. Əlamət və keyfiyyətlə bağlı məfhumları ifadə edən antonimlər: *xob*//*xub* – *xərab*//*xərob* («yaxşı» – «pis»); *xobi*//*xubi* – *xərabi*//*xərobi* («yaxşılıq» – «pislik»); *xanda*//*xandə* – *giryə* («gülüş» – «göz yaşı»); *xısiran*//*xisirən* – *vaxıştan*//*vaxuştən*//*vogəh birən* («yatmaq» – «oyanmaq»); *gümroh*//*gumrah* – *naxuş*//*noxuş* («gümrah» – «naxoş, xəstə»); *lağər*//*loğər* – *kuk*//*kük* («arıq» – «kök, dolu»); *azad*//*ozod* – *məhkum* («azad» – «məhkum»); *azadi*//*özodi* – *məhkumi* («azadlıq» – «məhkumluq»); *saxt*//*səxt* – *narm*//*nərm* («bərk» – «yumşaq»); *rışini*//*ruşinin* – *taruki*//*torüki* («işıqlı» – «qaranlıq»); *xunik*//*xünük* – *gərm*//*qərm* («soyuq» – «isti»); *xiniki*//*xünükü* – *gərmi*//*qərmi* («soyuqluq» – «istilik»);

isbih//subi – *siyah//siyəh* («ağ» – «qara»); *xişg//xüşq* – *tar* («quru» – «yaş, nəm»); *pur* – *tih* («dolu» – «boş»); *şirin* – *tahl//təhl* («şirin» – «acı»); *suk//sük* – *gurun//qürun* («yüngül» – «ağır») və s.

2. Kəmiyyətlə bağlı antonimlər: *kəm* – *qe//qey* («az» – «çox»); *xeyli* – *ye qoş//ye kəmlə* («xeyli» – «bir az») və s.

3. Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *səbah//səboh* – *şaqum//şəngum* («səhər» – «axşam»); *şo//şov//şö* – *roz//ruz* («gəcə» – «gündüz»); *avval//əvvəl* – *axir//oxir* («əvvəl» – «axır»); *dir* – *zu//zü* («gəc» – «tez»); *ə püşo//ə püşö//ə əvvəli* – *badə//bədə* («əvvəldən, qabaqcadan» – «sonra, sonradan») və s.

4. Məkanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *dur//dür* – *nəzdiq//nəzdük* («uzaq» – «yaxın»); *burun//bürün* – *daron//darun* («çöl» – «iç, içəri»); *pişt//püşt* – *puşo//püşö* («arxa» – «qabaq, qənşər»); *təng//tənq* – *firah//firəh* («dar, darısqal» – «geniş»); *bara//bounca* – *bərə//be incə* («orada» – «burada») və s.

Antonimlik çox vaxt əsas nitq hissələrində, bəzən də köməkçi nitq hissələrində özünü göstərir.

1. İsim antonimlər: *ru//ruy* – *astar//ostor* («üz» – «astar»); *ayalgəri//elgəri* – *kələhgəri//kələqəri* («uşaqlıq» – «böyüklük»); *xubi* – *xərab* («yaxşılıq» – «pislilik»); *səfa//səfo* – *cəfa//cəfo* («səfa» – «cəfa»); *rafti-ama//rafti umo* («gediş-gəliş»); *nərə* – *mora* («erkək» – «dişi»); *hamin//tousdum* – *zumustun* («yay» – «qış»); *mirdə//mürdə* – *zində//zündə* («ölü» – «diri»);

2. Sifət antonimlər: *isbih//subi* – *siyah//siyəh* («ağ» – «qara»); *kələh//kaləh* – *büclə//büjlə* («böyük» – «kiçik»); *sir* – *cisnə//qusnə* («tox» – «ac»); *bilind//bülünd* – *tapun* («hündür» – «alçaq»); *rast//rost* – *duruğ//dürü* («doğru» – «yalan»); *firah//firəh* – *təng//tənq* («geniş» – «dar»); *tar* – *xişg//xüşq*

(«yaş, nəm» – «quru»); *ağılmand//əqülbənd – gic//qıç* («ağıllı» – «gic») və s. Antonimlik sifətlərdə özünü daha yüksək səviyyədə göstərir. Bu nitq hissəsinə aid sözlərin antonimliyi leksik-semantik qarşılaşma yolu ilə daha asanlıqla üzə çıxır: *güclü-zəif; soyuq (sərin) – ilıq (mülayim) – isti* və s.

3. Fel antonimlər: *dərmoran//durmarən – firmarən//furmoran* («çıxmaq, qalxmaq» – «düşmək», «enmək»); *yaftən//yoftən – vir saxtən//vir soxtən* («tapmaq» – «itirmək»); *raftan//rəftən – amaran//umoran* («getmək» – «gəlmək»); *darən//doran – astarən//ustoran* («vermək» – «almaq»); *vokərdən//vodkərdən – bastan//bəstən* («açmaq» – «bağlamaq») və s.

4. Zərf antonimlər: *zəvər – zira//ziro* («yuxarı» – «aşağı»); *püşö//püşö – pişt* («arxa, dalda»); *bə ye gö//bə ye cigə – güroginə//çüra* («bir yerdə» – «ayrılıqda»); *ə bilindi//ə bülündü – ə tapuni* («hündürdən, yüksəkdən» – «alçaqdan»); *ə xobi//ə xubi – ə xərabi* («yaxşılıqdan» – «pislikdən») və s.

5. Say antonimlər: *kəm – qe//qey* («az» – «çox»); *xeyli – ye qoş* («xeyli» – «bir az»).

6. Köməkçi nitq hissələrində antonimlik: *hə (həri) – na//nə* («hə» – «yox»); *püşö – badə* («ön, qabaq» – «sonra»); *ham//həm, ham iş//həm iş – na//na iş//nə, //nə iş* («həm, həm də» – «nə, nə də») və s.

Azərbaycan dilində antonim cütü təşkil edən sözlərdən bəzilərinin maraqlı semantik xüsusiyyətlərindən biri onların zaman keçdikcə tamam əks mənə kəsb etməsidir. Azərbaycan dilinin qədim dövründə müsbət mənəsi olan «dəli», «qoçu» sözləri indi mənfi mənə daşıyır. Vaxtilə «igid» anlamında işlənən həmin sözlərin biri «ruhi xəstə», digəri isə «yolkəsən, qoluzorlu» anlamını ifadə edir. Yaxud vaxtilə natiq, gözəl danışan anlamında işlənən *dilğır* (dilqır) sözü inidi tamam mənfi anlam kəsb etmişdir. Lakin həmin söz (*dilğır*) tuva

dilində ilkin anlamını saxlamışdır. Yaxşı-yaman antonim cütündəki *yaman* bəzən müsbət anlamda işlənir. Eyni xüsusiyyət tat dilində də özünü eyni sözlərdə (məsələn, *yamon*) göstərir.

Antonim cütündəki sözlərdən eyni sözdüzəltmə yolu ilə əmələ gələn yeni sözlər də antonim olur. Məsələn: *xub-xərab* → *xubi* – *xərabi* («yaxşı-pis» → «yaxşılıq-pislik»).

Antonim cütü təşkil edən sözlərin mənşəyindən asılı olaraq onları üç əsas qrupa ayırmaq olar: 1) hər ikisi tat dilinə məxsus olan antonimlər; 2) biri əsl tat sözü, digəri alınma söz olan antonimlər; 3) hər ikisi alınma söz olan antonimlər.

1. Dilin özünə məxsus sözləri əsasında formalaşan antonim cütlər: *isbi* – *siyə* («ağ», «qara»); *xub* – *bəd* («yaxşı», «pis»); *vərmorən* – *firmorən* («qalxmaq», «düşmək»); *təng* – *firə* («dar», «enli») və s.

2. Birı tat, digəri alınma söz olan antonimlər: *avorə* (tat) – *işgüzar* (al.) («avara-işgüzar»); *divonə*, *gic* (tat.) – *əğüllü* (al.) («divanə, gic-ağıllı»); *xisrə* (tat.) – *uyağ* (al.) («yatmış-oyaq»); *nadan* (tat.) – *alim/alim* (al.) («nadan-alim»); *lağar* (tat.) – *kük* (al.) («arıq-kök»); *zu-zu* (tat.) – *yovoş-yovoş* (al.) («tez-tez, yavaş-yavaş»); *şagum/şagum* (tat.) – *səbəh* (al.) («axşam-səhər»); *bəstə* (tat.) – *əçuğ* (al.), *rahə* (tat.) («bağlı, örtülü», «bağlı-açıq»); *baho* (tat.) – *ücuş* (al.) («baha-ucuz»); *niməkar* (tat.) – *bitou/bütöü* (al.) («yarımçıq-bütöv»); *tic* (tat.) – *küt* (al.) («iti-küt») və s.

T.Əhmədov tat dilində fellərin antonim cütlər əmələ gətirməsi prosesində alınma sözün iştirak etməsi ilə bağlı dilin özünə məxsus və alınma sözlərlə dilin öz felləri ilə təmsil olunan antonimləri ayrıca qrupda birləşdirmişdir. Məsələn: *xisrən* – *ayılmış birən* («yatmaq-ayılmaq»); *cirə saxtən/curə saxtən* – *birləşdirmiş saxtən* («ayırmaq-birləşdirmək»); *lağar birən* – *kük birən* («arıqlamaq-kökəlmək»); *xüş küftən* – *baruş*

birən («küsmək-barışmaq») (47, 241); *varastən* – *boşləmiş saxtən*//*boşdəmiş saxtən* («qurtarmaq-başlamaq»). Göründüyü kimi, alınma sözlərlə tat dilinin köməkçi fellərinin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb fellər (antonimlər) də müəyyən qrup təşkil edir: *ağarmış birən* – *qaralmış birən* («ağarmaq-qaralmaq»); *azalmış birən* – *çuxalmış birən*, *artmış birən* («azalmaq-çoxalmaq, artmaq»); *alçalmış birən* – *yüksəlməmiş birən* («alçalmaq-yüksəlmək»); *qazanc saxtən* – *xərc saxtən* («qazanmaq-xərcləmək»); *düzəlməmiş birən* – *puzulmuş birən* («düzəlmək-pozulmaq»); *geyinmiş birən*//*geymiş birən* – *suyummuş birən* («geyinmək-soyunmaq») və s.

3. Ancaq alınma sözlər hesabına yaranan antonimlər: məs.: *əvam-mədəni*; *ağo-nükər*; *alxış-qarğış*; *alici-satici*; *amonat-xəyanət*; *artuğ-əksik*; *arxəlü-kimsəsüz*; *axmağ-əğüllü*; *axir-əvəl*//*əvvəl*; *axirimci-əvvəlimci*; *əciz-dirboş*; *varlü-kosib*; *bitişik-ayrı*; *bul-qıt*; «bol-qıt»; *qurxağ-quççağ*; *dəvo-sülh*//*sülh*; *dayimi*//*daimi-müvəggəti*; *daxili-xarici*; *məğrib-məşriq*; *zulmət-işiğ*; *çalışğan*//*tənbəl*; *yeylağ-qışlağ* «yaylaq-qışlaq» və s.

Tat dilində antonimlik spesifik sözlər, ümumiran mənşəli sözlər və alınmalar hesabına yaranır. Bəzən eyni əksmənalılıq müxtəlif antonim cütlərlə ifadə olunur. Amma yaddan çıxarmaq olmaz ki, ümumiran mənşəli sözlərdə tat dilinin özünə məxsus olan sözdür. Tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan *duşman*//*duşmon* sözü də ümumiran mənşəlidir.

Tat dilində *dost-duşman* antonim cütü ilə ekvivalent olan başqa cüt də qeydə alınır: *kund-duşman*. Abşeron tatlarının dilində «kund birən» söz birləşməsi «yaxın olmaq» mənasında işlənir. Bu cütün birinci elementi olan *künd* sözü tat dilinin spesifik leksik layına aiddir. Bu söz həm də çoxmənalıdır. Onun ifadə etdiyi digər məna «yaxın» mənasıdır. «Dost» mənasının «yaxın» mənası əsasında formalaşması şübhə

doğurmur.

Antonim sözlərdən eyni sözdüzəltmə üsulu ilə əmələ gələn törəmə sözlər də əks mənaları ifadə edir. Məsələn: *dusti* («dostluq») – *duşmani* («düşmənçilik»). Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində belə qarşılaşma zamanı sözdüzəldici vasitələrdə dəyişiklik müşahidə edilir: *dost+luq* – *düşmən+çilik* və s.

Tünük-qəlin «nazik-qalın». Tat dilinin Abşeron şivəsində *tünük* «nazik» mənasında işlənir. Bu söz eyni mənada Azərbaycan dilinin Bakı dialektində də qeydə alınmışdır (131, 195).

Tünük//tünük. Bu antonim cütdəki hər iki söz tat dilinin Abşeron şivəsində qeydə alınır.

G.Vəliyeva *tünük* sözünün *adam* sözü ilə birləşərək, məcazi mənə qazanması və «həssas adam» anlamında istifadə edilməsini qeyd etmişdir (144, 41).

İ.Tahirov «tünük» sözünün tarixi-etimoloji inkişaf yoluna nəzər salmış və belə bir qənaətə gəlmişdir: «Göründüyü kimi, İran və, eləcə də, hind-Avropa dillərinin çox böyük bir arealında işlənən bu sözün hind-Avropa mənşəli olmasına şübhə ola bilməz və (onun) dialektlərimizin leksikasına İran dillərindən keçməsi şübhəsizdir» (137, 70-71).

M.Hacıyev *tünük* sözünün tat dilində həm də «sıyıq (xörək)» mənasında işlənməsini qeyd etmişdir (60, 108).

Antonimlər çoxmənalılıq və sinonimlik hadisələri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, çoxmənalı sözün həm əsas mənası, həm də başqa mənalarının müxtəlif antonimləri olur. Dildə eyni bir sözün müxtəlif antonimləri ola bilər. Bu cəhət sözün çoxmənalılığından irəli gəlir (44, 201). Bu özünü tat dilində də göstərir: *yaxşı-pis*, *yaxşı-yaman*, *qısa-uzun*, *uzun-gödək* və s. Nəticədə dildə eyni bir sözün müxtəlif antonimləri ola bilər. Bu cəhət sözün çoxmənalılığından irəli gəlir və özünü tat

dilində də göstərir: *yaxşı-pis*, *yaxşı-yaman*, *qısa-uzun*, *uzun-gödək*, *incə-kobud*, *qalın-nazik*, *dərin-dayaz* və s.

Antonim cütlərin müxtəlif variantlarının yaranmasında sözlərin sinonimliyi də özünəməxsus rol oynayır. Bu məsələni Azərbaycan və tat dilləri materialları əsasında nəzərdən keçirək. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətində *xoş* sözünün dominant olduğu sinonim cərgədə nə *yaxşı*, nə *qəşəng*, nə də *gözəl* sifətləri işlənməmişdir. *Ağıllı*, *gözəl*, *qəşəng* sifətinin sinonim cərgəsində isə *xoş* sözü qeydə alınmır. Bunun müqabilində *gözəl* sözünün birinci olduğu sinonim cərgədə *göyçək*, *yaraşıqlı* və *mələhətli* sözləri var (104, 242, 392). Onların müvafiq antonim cütlərini quraq: *ağıllı – dəli*; *gözəl – çirkin*; *gözəl – kifir*; *qəşəng – kifir*; *göyçək – çirkin*; *yaraşıqlı – kifir* və s. Azərbaycan dili antonimlər lüğətində «*xoş*» sözünün antonimi verilməmişdir. Lakin bu söz antonim cütləri yaradır və bunu kontekst daxilində hiss etmək olur. *Həmişə məni xoş sözlərlə qarşılayırdı. Acı sözlərindən bezmişəm.* Antonim cütü *xoş-acı* kimi formalaşmış olur. Lakin məsələyə lüğət vahidlərinin qarşılaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, antonim cüt *şirin-acı* olacaqdır. Dildə «*şirin söz*», «*acı söz*» ifadələri də işləkdir.

T.Əfəndiyeva antonimləri quruluşca iki qrupa ayırır. O yazır: «Antonimlər həm sadə, həm də mürəkkəb olur. Sadə antonimlər: *soyuq – isti*, *gözəl – çirkin*, *yaxşı – pis* və s. Mürəkkəb antonimlərin ayrı-ayrı hissələri bir neçə sözün birləşməsindən düzəlir: *qanıacı – qanışirin*, *qaraxəbər – xoşxəbər*, *ağır xasiyyət – xoşxasiyyət*, *başıdolmuş – başıboş*, *ağbəniz – qarabəniz*, *ağzıbütöv – ağziyirtiq* və s. Mürəkkəb antonim sözlər, əsasən, fellərdən ibarət ola bilər: *təşkil etmək – pozğunluq salmaq*, *qulaq asmaq – bənd olmamaq*, *qaça-qaça – yavaş-yavaş*, *tez-tez – asta-asta*, *tez-tez – gec-gec* və s.» (44, 202). Qeyd etmək lazımdır ki, antonimlərin quruluşca

növlərindən danışmaq mübahisə doğurur. Antonimlik semantik hadisədir və bu hadisə antonim münasibətdə olan sözlərin semantikasından doğur. Antonimlik sözlərin quruluşu ilə tənzimlənmişdir. Antonim cütü təşkil edən sözlər quruluşuna görə müəyyən bir növə aid ola bilər və bu, antonimlərin quruluşca növünü fərqləndirməyə əsas vermir. Antonim cütü təşkil edən sözlər quruluşlarına görə fərqlənə bilər. Məsələn: *yabançı – doğma, yavan-yağlı, işcil – tənbal* və s. Bu cəhət başqa dillərə, o cümlədən, tat dilinə də xasdır. Tat dilində analitik fel formaları çoxluq təşkil edir. Onların antonimliyi quruluşca mürəkkəb antonimlər kimi qələmə verilə bilməz. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində mürəkkəb fel mübahisəli məsələlərdən biridir.

Antonimlik lüğət vahidləri səviyyəsində antonim olmayan *qardaş-bacı, oğlan-qız, ar-arvad* kimi sözlərini, eləcə də, inkar şəkilçili eyniköklü sözləri (*get-getmə, yaz-yazma*) də əhatə edir. Bu cəhətlər əşya və hadisələr arasındakı daxili və xarici ziddiyyətlər əsasında yaranır. Eyniköklü antonimlərin müxtəlifköklü antonimlər qədər ifadəli olmaması, üslubi cəhətdən də zəif olması fikri şübhə doğurmur. Eyniköklü antonimlikdə konkretlik, dəqiqlik daha güclüdür.

Sinonim və omonim sözlər cərgələr yaradır və belə cərgələrdə üzvlərin sayı iki və daha artıq olur. Bu cəhət antonimliyə xas deyil. Antonimlik cüt əsaslıdır, yəni antonimlik münasibəti iki sözün qarşılaşdırılması ilə meydana çıxır. Çoxmənalı sözün bir mənasını ifadə edən variantı sinonim cərgənin üzvü olduğu kimi, antonim cüt də çoxmənalı sözün bir mənası üzrə formalaşır. Eyni sözün müxtəlif antonimləri ola bilər. Aşağıdakı nümunələr qeyd olunanları təsdiq etmək üçün kifayət qədər material verir. Məsələn: *isbi* «ağ»-*siyə* «qara»; *girəstən//girestən* «ağlamaq»-*xəndüstən* «gülmək»; *guru//gürün* «ağır»-*sohuk//souk* «yüngül»; *kəm*

«az»-*ambar//abar* «çox»; *ustarən* «almaq»-*dərən* «vermək»; *sər* «üst»-*zir* «alt»; *bülünd* «hündür»-*sorə* «alçaq»; *pişə//puşə* «qabaq, ön»-*pusə* «dal, arxa»; *sir* «tox»-*güsnə//cisnə* «ac»; *sər* «baş»-*poy* «ayaq»; *xob//xub* «yaxşı»-*bed* «pis»; *vərmorən* «qalxmaq, çıxmaq»-*firmorən//firmarən* «düşmək»; *pur* «dolu»-*tihi* «boş»; *kələ* «böyük»-*kuçək* «kiçik»; *tar* «yaş»-*xüşk//xişk* «quru»; *təng* «dar»-*firə* «enli, geniş»; *duraz* «uzun»-*kudek* «gödək, qısa»; *gərm* «isti»-*xünük//xinik* «soyuq»; *şöü* «gecə»-*ruz* «gündüz»; *zündə* «diri, canlı»-*mürdə* «ölü»; *nüştən* «oturmaq»-*vəxüştən//vəxiştən* «durmaq»; *küftən* «tutmaq»-*hərzə dərən* «buraxmaq»; *zəvərə* «yuxarı»-*ziravo* «aşağı» və s.

Tat dilində sözlərin struktur xüsusiyyətləri.

Tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin quruluşca üç növü var: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

Sadə sözlər.

Sadə sözlər heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməyən və ya tərkib komponentlərinə ayrılması mümkün olmayan kök sözlərdir. Məs.: *ataş* «od», *afto* «günəş», *bisg* «(kabab) şişi», *bələ* «cücü», *vəlg* «yarpaq», *vərd* «arğac», *vij* «tut çırpmaq üçün (çadır)», *dizd* «oğru», *duğ* «ayran», *düş* «çiyin», *əng* «arı», *əngişt* «barmaq», *ərsi* «toy», *zuvol* «kömür», *id* «bayram», *kər* «gön», *kirsin* «kətil», *kük* «oğul», *girg* «canavar», *gom* «qaynaq növü», *güş* «qulaq», *ləhə* «palçıq», *məbrəd* «yeyə», *mö* «ana», *mücinə* «qarışqa», *nimik* «duz», *nolin* «döşək», *nüne* «arı yuvası şanı», *orda* «un», *ostin* «paltar qolu», *öginə* «güzgü», *pəlü* «yamaq», *pərdi* «tir paya», *piyə* «ata», *pilpilək* «kəpənək», *poşna* «corabın dabanı», *pür* «arğac», *pürinə* «yarpız», *rış* «saqqal», *ruğan* «yağ», *ruru*

«bağıracaq», *rusmun* «sap», *saqot* «dəhrə», *sər* «baş», *si* «alma», *silim* «nərdivan», *təli* «tikan», *tülə* «yunu qırılmış dəri», *xırş* «ağuz», *xırs* «ayı», *xiz* «motal», *xilil* «mil» (toxuculda), *xiyəh* «kürək», *xun* «qan», *həvü* «günü», *həlisə* «ətli hədik», *homin* «yay», *çix* «öskürək», *çim* «göz», *çü* «odun», *cixis* «qızılgül», *cisband* «qoyun», *şey* «köynək», *şir* «süd» və s.

Düzəltmə sözlər.

Düzəltmə sözlər kök və sözdüzəldici ünsürlərdən təşkil olunur. Tat dilində sözdüzəltmə həm önşəkilçilər, həm də son şəkilçilər vasitəsi ilə olduğundan, fərqli yollarla əmələ gələn sözləri və bu sözləri əmələ gətirən şəkilçiləri ayırmaq lazım gəlir. Tat dilində aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə düzəltmə sözlər yaradılır.

-a// -ə. Bu şəkilçi müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq, düzəltmə isim əmələ gətirir. Məs.: *şoxa* «budaq», *ruza* «orucluq», *qədəmə* «pilləkən», *xanda* «gülüş», *giryə* «göz yaşı», *mirdə* «ölü», *dəstə* «yeniyetmə uşaq», *danduna* «dişşəkilli alət», *vəlgə* «yarpaq», *suza* «gicişmə», *lərzə* «titrəmə», *zində* «diri», *zərdə* «yerkökü», *qirçə* «diş sürtünməsi», *korda* «bıçaq», *qiçə* «dişdəm», *riştə* «ip, kəndir», *mora* «dişi», *nərə* «erkək», *xırda* «kiçik», *gərmə* «balaca» və s.

-ak// -ək. İsimdən isim əmələ gətirir. Qədim tarixə malik olub, hind-Avropa dillərinin əksəriyyətində kiçiklik, nəvaziş və s. mənaları bildirmişdir. Məs.: *dəstək* «qulp», *paristək* «qaranquş», *çəşmək* «eynək», *xurak* «xörək», *asbandak* «üzəngi» və s. Talış dilində də sözyaratmada istifadə olunur.

L.Peysikov *-ak* şəkilçisinin fars dilində kiçiltmə, nəvaziş və alçaltma mənaları ilə yanaşı, fəal terminoloji funksiya daşmasını qeyd etmişdir (251, 38).

-*ava*//*-avo*. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq, xörək adlarının yaranmasına xidmət edir. Məs.: *duğavo* «dovğa», *şiravo* «südlü sıyıq», *ardava* «xəşil» və s.

Tat dilinin Qonaqkənd (59, 119), Lahıç (72, 67) və Abşeron ləhcələrində bu şəkilçi *-ava* formasında işlənir. O, Azərbaycan dilində işlənən bəzi sözlərdə müşahidə olunur: *paxlava*, *qaysava*, *şoraba*//*şorava* və s. (114, 101).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *ava* şəkilçisi geniş işlənir. Məs.: *ardava* «sıyıq» (un xörəyi), *əngilava* (< əngür «üzüm») «üzüm mürəbbəsi» (Dərbənd) (12, 174), *xəkav* «susuz qalmış əkin yeri» (12, 240), *qorava* «həddindən artıq duzlu», «heyva mürəbbəsi» (12, 341), *qaysava* «yağda qovrulmuş qaysı və ya kişmiş» (12, 318), *lartava* «əriştə, lobyə və sarımsaqlı qatıqdan hazırlanan xörək» (12, 356).

K.N.İmanquliyeva Azərbaycan dialekt və şivələrində *-ov* tərkibi sözlərdə bu morfemin «su», «maye» anlamında işlədiyini qeyd edir. Məs.: *xakov* «torpaq suyu» (birinci suvarma), *təzov* «ikinci suvarma», *sərap* «üçüncü suvarma» (83, s. 103).

-*bənd*//*-mənd*. İsimlərə qoşularaq, kökün ifadə etdiyi təsəvvürlə motivlənən sözlər əmələ gətirir. Məs.: *sinəbənd* «boyunbağı», *ağılmand* «ağıllı», *asulbənd* «əsilli, nəcabətli», *dövlətbənd* «dövlətli», *döndərbənd* «araba ləvazimatı», *bozibənd* «qolbaq» «bazubənd», *kəmərbənd* «qayış», *əngülbənd* «boxça», *nəalbənd* «nalbənd» və s.

Bu şəkilçinin tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində isimlərə qoşularaq, düzəltmə sifət əmələ gətirdiyi qeyd olunur: *əqülbənd* «ağıllı» və s. Əslində bu halda *bənd* və *mənd* formalarının qarışdırılması göz qabağındadır.

-*mand*. Keyfiyyət bildirən düzəltmə sifət əmələ gətirir. Məs.: *ağılmand* «ağıllı». Bu şəkilçi digər tat ləhcələrində «-bənd» formasında isimlərə qoşulub, düzəltmə sifət əmələ

gətirir. Məs: *əqlübənd* «ağıllı» (59, 118).

-in, -in, -ün. Bu şəkilçilər isimdən sifət əmələ gətirir. Məs: *alatün* «paltarlı», *arağın* «tərli», *ardeyin* «unlu», *bihin* «heyvalı», *birincin* «düyülü», *çəhin* «kirli», *dimbeyin* «quyruqlu», *əvvəlin* «əvvəlki», *zəvərin* «yuxarıdakı», *rışın* «işıqlı», *pasın* «paslı», *nunun* «çörəkli», *sanqın* «daşlı», *ləheyin* «palçıqlı», *qəhreyin* «açıqlı», *qərsqun//qartqun* «borclu», *guştun* «ətli», *löübün* «həlimli», *ruğanın* «yağlı» və s.

Bu şəkilçi talış dilində *-in, -əynə* kimi işlənərək, konkret isimdən keyfiyyət bildirən sifət yaradır. Məs.: Umuna piyərmun *nunun* soxtə – «Atamız bizi çörəkli edib», («Atamız bizi çörək sahibi edib»); Qunağın bə *zəvərin* məhəllə iş raftund – «Qonaqlar *yuxarıdakı* məhəlləyə də getdilər»; *Əvvəlin* ruz xəbər usto ki, tı əcə umore? – «*Əvvəlki* gün xəbər aldı ki, sən haradan gəlmisən?» və s.

-i. Məhsuldar şəkilçi olub, isim, sifət və zərflərə qoşularaq, konkret və mücərrəd mənalı isimlər düzəldir. Məs.: *peyğəmbəri* «qarğıdalı növü», *tərsi* «qorxu», *dizdi* «oğruluq», *mərdi* «kişilik», *zərđi* «yumurta sarısı», *düsti* «dostluq», *xərabi* «xarabçılıq», «pislik», *dulusi* «dulusçuluq», *düri* «uzaqlıq», *nəzdiki* «yaxınlıq», *əssəli* (yonca növü), *məqbuli* «gözəllik», *rəncbəri* «rəncbərlilik», «əkinçilik», *təngdili* «təngnəfəslik», *ulduzi* «ulduzşəkilli naxış», *duxturı* «həkimlik», *aqrənomi//əqrənomi* «aqrənomluq», *bikari//bikori* «bekarçılıq», *xakistəri* «külrengi», *piyozi* «çəhrayı», *hinəyi* «xınalı», *şaqumi//şəngümi* «axşamkı».

Misallar: Ə Loyic umorəni be mun *əssəli* miyorni – «Lahıcdan gələndə bizə *yonca* gətirərsən (Lah.); Kamran bə boy ye ta *dəhteyi* da – «Kamran ona bir dənə *onluq (qızıl)* verdi» (Ab.) və s.

-i,-yi,-ic. Məkan bildirən adlara qoşularaq, həmin yerə

mənsub olan şəxsləri bildirir. Məs.: *löyiji* «lahıclı», *zəroti* «zaratlı», *ximrani* «ximranlı», *əhəni* «əhənli», *mişgəmiri* «mişgəmirli», *boxuyic* «bakılı», *surxunic* «suraxanlı» və s.

Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində bu şəkilçiyə *-ic* formasında rast gəlik: *gümüric* «gümlü» və s. (59, 116).

A.L.Orünberq səhv olaraq bu şəkilçinin tat mənşəli olduğunu və müasir fars dilində paraleli olmadığını qeyd edir (181, 109).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçi digər İran dillərindən talış dilində *-c//y*, *-voc* (230, 149), *-z/-vz* (254, 171), əfq. *-iz-ic* (*imariz* «günəşli») (199, 79), orta fars. *-ğık*, *-ki*, (fars. *-ği/-ci*) formasında rast gəlinir və s.

-in-in,-ün. Bu şəkilçi isimlərdən düzəltmə sifət əmələ gətirir. Məs: *nunun* «çörəkli», *sanqın* «daşlı», *ləheyin* «palçıqlı», *qəhreyin* «acıqlı», *qərsqun* «borclu», *güştün* «ətli», *löübün* «həlimli», *ruğanın* «yağlı», *əvvəlin* «əvvəlki», *pasın* «paslı», *dimbeyin* «quyruqlu» və s.

Bu şəkilçi zərflərə qoşularaq, düzəltmə sifət əmələ gətirir. Məs: *zəvərin* «yuxarıdakı», *piştin* «arxadakı», *porin* «inişilki», *deydinin* «dünənki» və s. (205, 362).

Man bə tükun *qərsqun* na mundun – «Mən dükana *borclu* qalmadım»; Bə *zəvərin* məhəllə umuna küəmümun Əhəd əmi yaşamış bire. – «Yuxarıki məhəllədə bizim əmioğlu Əhəd əmi yaşayırdı».

-az/-əz. Bu şəkilçisi, əsasən, tat dilinin Quba, Qonaqkənd, Xaçmaz ləhcələrində qeydə alınmışdır. İsim və zərflərdən zərf və birgəlik məzmunlu sözlər yaradır. Məs: *öürəz* «su ilə», *zurəz* «zorla, güclə», *xıştənaz* «özü ilə» və s.

-inə. Bu şəkilçi, əsasən, isimlərə qoşularaq, kiçiltmə mənası bildiren isimlər əmələ gətirir. Məs.: *qitinə* «yun qırığı», *lavəşinə* «lavaşana», *ruzinə* «baca», *qiçinə* «çimdik», *morinə* «dişi», *nərinə* «erkək», *sorinə* «cümə» və s. Misallar:

Bərə *ruzinə* porhrə birə birund. – «İşiq düşmək üçün bura baca qoymuşdular»; Ə meyvəhon *ənginə*, *lavaşinə* xışk bısoxtənim be vumuşon. – «Qış üçün meyvələrdən qax, lavaşana quruduruq».

Azərbaycan dialekt və şivələrində bu şəkilçiyə *-ana* formasında rast gəlinir: *lavaşana* «alça, zoğal və s. meyvələrdən bişirilib qurudulmuş turşu» (11, 357).

-inə şəkilçisi sifət və zərflərə qoşularaq, sifətlər əmələ gətirir: *qədiminə* «qədimi», *pürineyinə* «yarpızlı», *heziminə//hözümünə* «indiki», *futoliyinə* «əvəlikli», *öürinə* «buludlu» və s.

Yaqnob dilində *-ina* variantında işlənir (*dovuna* «ağacdən hazırlanmış») (300, 674).

-una. İsimlərə qoşularaq, aidyyə, mənsubiyyə bildirir. Məs.: *iduna* «bayramlıq», *eluna* «uşağa aid olan», *zanuna* «qadına aid olan», *ərusuna* «gəlinə aid olan». Misallar: Məməman *mərduna*, *zanuna* cürüb boqtan. – «Anam kişi və qadın corab, toxuyur». Bə id Nöyrüz be *ərusuna* xunça giriftənim. – «Novruz bayramında gəlin xonçası tuturuq» və s.

-na. İsim və sifətlərin əvvəlinə əlavə olunaraq, müəyyən bir əlaməti, keyfiyyəti inkar edən düzəltmə sifətlər əmələ gətirir. Məs.: *nahəq//nohəq* «nahaq»; *napak//napok* «natəmiz», «napak»; *naimid//noimid* «naümid», «ümitsiz» «Qoca noimid-noimid bə rah ufto» «Qoca naümid-naümid yola düşdü» və s.

-nə. İsimdən isim əmələ gətirir. Məs.: *nərinə* «kişi cinsi», *morinə* «qadın cinsi». Bu şəkilçiyə talış dilində də təsadüf edilir. Məs: *sipinə* «yumurtanın ağı», *zərdinə* «yumurtanın sarısı».

-ni. Bu şəkilçi zaman məzmunlu sözlərə qoşularaq, sifət əmələ gətirir. Məs: *deydini* «dünənki», *porini* «inişilki», *püşöyini* «qabaqkı», *hezimini//hözümünü* «indiki», *nügoni* «təzə təmir olunmuş». Misallar: *Püşöyini* məhəl nisti. «Qabaqkı vaxt

deyil» və s.

-*xor*. Bu şəkilçi *xarde//xorde* «yemək», «içmək» feli ilə bağlıdır. İsimlərə qoşularaq, keyfiyyət bildiren sifətlər əmələ gətirir: *çərəxor* «dəriyeyən», *çayxor* «çayxor», *məməxor* «südəmər», *xunxor* «qanıçən» və s. Misallar: Taxtavəyun çərəxorduymən; Kamon və düş kəkoliman – «Yunu telləndirən dəriyeyənlərim; Kamanı çiyində *kəkalıtarım*» və s.

-*xor* şəkilçisi fars dilindən alınma sözlər hesabına Azərbaycan dilində də işlənir. Amma tat dilinə aid misalların tərcüməsindən bəlli olur ki, bu dillərə məxsus sözlər arasında heç də həmişə müvafiqlik görünür.

-*vər*. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq, mənsubiyyət bildirir. Məs.: *xunavər* «ev adamı», *ərsivər* «toy sahibi», *qunşivər* «qonşuluqdakılar». -*vər* şəkilçisi Lahic ləhcəsi üçün xarakterikdir. Misallar: Ye ruz püşo *ərsivərün* kürə vərmorəbund bə ye gö. «Bir gün əvvəl toy sahibləri bir yerə toplaşmışdılar» (251, 188).

L.Peysikov -*vər* şəkilçisini orta fars dili dövrünə aid edir (251, 188).

-*mun/-vun*. Bu şəkilçi əşyanı, şəxsi, canlıları və s. mühafizə edən, onlara yiyə olan şəxsləri bildirir. Məs.: *boğmun* «bağban», *maləvun* «malabaxan», «maldar», *durozmun* «əriş». Misallar: Ye *ta* bağmun ye bağı doştəbi. «Bir bağbanın bağı var imiş» və s.

Digər İran dilləri və dialektlərində də bu şəkilçiyə müxtəlif fonetik tərkibdə rast gəlmək olur. Kürd dilində -*wan* (*mesewan* «məşəbəyi») (261, 28), işkaşim dilində -*bon bonbon* («bağban») (215, 299), kaşan dialektinin müxtəlif ləhcələrində -*vun*, -*bun*, -*von*, -*vo*, -*un*, -*pun*, -*po* (*çapo* «çoban», *soreun* «başçı») (202, 69; 261, 142).

Şiraz dialektində -*un* (*daştun* «səhra gözətçisi»), İsfahan

dialektində *-un* (*bəqun* «bağban») (202, 69; 142) formalarında rast gəlinir. Bu şəkilçi gebrlərin (dabri) və Qafqaz yəhudilərinin şivəsində müşahidə olunur (234, 48). Vs. Miller şəkilçini törəmə saymış, onun keçmiş zaman feli sifətindən törədiyini söyləmişdir. Bundan başqa, *-mun* şəkilçisinin İranın mərkəzi ərazilərinin şivələrində işlənməsini V.A. Jukovski qeyd etmişdir (202, 235).

-cil. Bu şəkilçi digər tat ləhcələrində olduğu kimi, isimlərə qoşularaq, məşğuliyət bildirən sözlər düzəldir. Məs.: *əscil* «atbaz», *səcil* «itbaz», *qumorcil* «qumarbaz», *quhumcil* «qohumpərəst» və s. Misallar: *İ mærd qələbə əscilü*. «Bu kişi çox atbazdır». Umuna nəsilmun un qədər *quhumcilund* ki, hə həmişə bixoştənun də həmin rafti-umo sözünd. «Bizim nəsil o qədər *qohumcanlıdır* ki, həmişə bir-birinin evinə get-gəl etmək istəyirlər» və s.

-ça, -çə. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq, kiçiltmə mənalı isimlər yaradır. Məs.: *nolinça* «döşəkçə», *ləifçə* «yorğança», *xolinça* «xalça», *qazança* «qazança», *qulonça* «qulun», «dayça».

Orta fars dilində bu şəkilçi əzizləmə və kiçiltmə mənasında *-icak/-cak* formasında işlənmişdir. Məs.: *kanik* «qız» – *kanicak* «qızcığaz»; *sang* «daş» – *sangcak* «kiçik daş», *xok* «donuz» – *xokcak* «çoşqa» və s. (265, 30).

Azərbaycan və türk dillərində də *-ça, -çə* şəkilçisi işləkdir (67, 40). Mahmud Kaşğarının lüğətində bu şəkilçiyə *-ç, -çuk* formasında əzizləmə və kiçiltmə məqamında rast gəlinir: *anaç* «özünü böyük göstərən qız uşağı», *bakacuk* «balaca qurbağa» və s. (86, 483).

-lı, -li, -lu, lü. Azərbaycan dilindən alınma olan bu şəkilçi isimlərə qoşularaq, sifət əmələ gətirir. Məs.: *lövəli* «budaqlı», *xunalı* «evli», *elli* «uşaqlı», *rulu/rulu* «üzlü», *dimli* «quyruqlu», *numlı* «adlı-sanlı».

Talış dilində də bu şəkilçi işlənir: *ozolü* «xəsb» və s. (107, 19).

-don, -dun. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq, yer, qab, alət adları və onların saxlandığı yer mənalarını yaradır. Məs.: *nimikdon* «duzqabı», *qənddan* «qənddan», *gilabdun* «gülab qabı», *ahəşdun* «əhəng qabı», *ciməxotun* «paltar yığılan yer» və s.

-dən şəkilçisi zərf düzəldir. O, Azərbaycan dili mənşəlidir. Məs.: *zudən* «tezdən», *püşödən* «əvvəldən». Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan dilində bu şəkilçi məhsuldar şəkilçilər sırasına aiddir.

le-. İsimlərə qoşularaq, əzizləmə və kiçiltmə mənası bildirən sözlər yaradır. Məs.: *xuvarile* «bacıcan», *burorle* «qardaşcan», *piyərlə* «atacan», *məmələ* «anacan», *ellə* «uşaqçığaz», *aruslə* «gəlinciyəz» və s.

Yəhudi tatlarının dilində bu şəkilçi *-la/-le* şəklində qeydə alınmışdır (234, 47).

Bu şəkilçi İran dillərində, o cümlədən, talış və kürd dillərində *-le, -ile, -ule, -lə* formasında işlənərək, eyni semantikalı sözlər yaratmağa xidmət edir.

-gil. Bu şəkilçi qohumluq bildirən sözlərə qoşularaq, mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirir. Məs.: *xuvargil* «bacılıq», *burorgil* «qardaşlıq» və s.

İran dillərinin bəzilərində də *-gili* şəkilçi qohumluq bildirən sözlərə artırıldıqda mücərrəd mənalı isim yaradır: *birargili* «qardaşlıq», *xuvargili* «bacılıq».

-saz. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq, sənət, peşə, məşğuliyyət bildirir. Məs.: *karsaz* «işçi», *səhətsiz* «saatsaz», *dürvənsaz* «biçinçi», *silahsaz* «silahqayıran». Misallar: Bə muzeymun *silahsozhan* iş numi hişti. «Muzeyimizdə silahqayıranların da işi var».

-çi, -çi. Bu şəkilçi Azərbaycan dilinə məxsus olub, tat

dilinin özünə məxsus sözlərinə də qoşularaq sənət, peşə, məşğuliyyət sahibinin adını bildirir. Məs.: *qaleyçi* «qalayçı», *izimçi* «odunçu», *dürüçi* «yalançı», *tükünçi* «dükançı», *nimərçi* «keçəçi» və s. Misallar: Ye ta birey, ye ta nə birey, ye ta *duruğçi* birey, «Biri var idi, biri yox idi, bir *yalançı* var idi» və s.

Tat dilində işlənən Azərbaycan mənşəli *-çi*, *-çı*, *-luq*, *-lük*, *-lü*, *-süz*, *-ki*, *-də* sözdüzəldici şəkilçiləri məhsuldar şəkilçilər olub, dilin özünə məxsus sözlərlə də işlənir, yeni məfhumlar yaratmağa xidmət edir. Məs: *dürvənçi* «biçinçi», *xiyoçi* «dəyirmançı», *duruğçi* «yalançı», *biluğ* «heyvalıq», *sərlü* «başlı», *nümüksüz* «duzsuz», *uruzki* «ogünkü» və s. (155, 19)

Türk dillərinə məxsus *-çi* şəkilçisinin fars dilində geniş valentlik daşması, müxtəlif quruluşlu və mənşəli sözlərə artırılaraq, yeni sözlər yaratmasını L.Peysikov da qeyd etmişdir (251, 77).

Müasir fars dilində *-çi* şəkilçisi ərəb, rus və Avropa dillərindən olan alınmalara qoşularaq, düzəltmə sözlər əmələ gətirir (119, 83-84).

-gər. Bu şəkilçi də isimlərə qoşularaq, sənət, peşə və məşğuliyyət bildiren sözlər əmələ gətirir. Məs.: *ləşgər* «işçi arı», *kargər* «işçi», *ahəngər* «dəmirçi». Misallar: İn əng *ləşgəri* «Bu işçi arıdır».

Bu şəkilçi orta fars. *gar*, erkən fars. *kar* variantlarında işlənir (119, 83-84); əfqan. *-gar* (<* – *kara*) məs.: *lawqar* «biçinçi», *parigar* «ovsunçu» (180, 142), şuqnan. – *gar* *axawcgar* «alaqıvuran» (312, 344), orta fars. – *gar/kar* *hamarkar* «maliyyə məmurunu» (266, 71-72).

Müasir fars dilində *-gər* şəkilçisi nisbətən az məhsuldar şəkilçisidir və yalnız bir neçə fel kökü və əsaslarına əlavə edilib, onlardan iş gören, sənət, peşə və sahiblik məzmununu

ifadə edən isimlər yaradır. Məs.: *aşubgər* «təhrikçi, fitnəkar», *asofgər* «narahatlıq salan», «şuluqlu», *cuzgər* «lehimçi» və s. (68, 16).

T.Cahangirov –*gər* şəkilçisinin sinomorfemi hesab edir (191, 13).

-*gəri*. Bu şəkilçi sadə isimlərə qoşularaq, konkret və mücərrəd anlayışlı isimlər əmələ gətirir. Məs: *elgəri* «uşaqlıq», *razigəri* «razılıq», *misgəri* «misgərlik», *düçürəgəri* «sağıcılıq», *kükgəri* «oğulluq», *dürügəri* «yalançılıq» və s.

Misal: Sələməyə sənəti ə əvvəli *düçürəgəri* birə «Sələmənin sənəti elə əvvəldən *sağıcılıq* olub» və s.

-*dar*. İsimlərə qoşularaq, yiyəlik, malikiyyət və mənsubiyyət məfhumunu yaradır: *əngdar* «arıçı», *binədar* «sahibkar», *xunadar* «evdar» və s.

Misal: Bə Loyic ən qe inkişaf birə sənəthona yeki iş *əngdori* birə. «Lahıcdə ən çox inkişaf etmiş sənətlərdən biri də arıçılıq olub.

-*keş*, -*kəş*. İsimlərə qoşularaq, məşğuliyyət, aidiyyət məfhumu yaradır: *zuvolkəş* «kömürçü», *mıxkəş* «mıxçıxaran (alət)», *ziyankəş* «ziyançəkən», *dəmkeş* «qazan, samovar və s. ağzına qoyulan qapaq», *qəməkeş* «ət doğrayan balta» və s.

Misal: Nəzər ə biyori dərmə ki, *mıxkəşə* bicə nohre. «Nəzərin yadından çıxdı ki, *mıxçıxaranı* hara qoyub».

-*keş*, -*kəş* şəkilçisi mənşəcə İran dillərində olan *kəsiran/kesidən* felləri ilə bağlıdır. Əfqan dilində -*kas*, fars. *kas*. Məs.: *çilimkas* «qəlyankeş» (180, 142).

-*əti*. Sadə isimlərə qoşularaq, mücərrəd mənalı isimlər yaradır. Məs.: *qohuməti* «qohumluq», *ziyankarəti* «ziyankarlıq», *bərabərəti* «bərabərlik» və s. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçi olub, yalnız Lahic ləhcəsi üçün xarakterikdir. Misal: Uşuna nəzdikə *qohuməti* uşun birə «Onların yaxın qohumluqları olub».

-sız, -siz. Azərbaycan dilindən keçən bu şəkilçi isim və sifətlərə qoşularaq, inkar məzmunlu sifətlər əmələ gətirir. Məs: *dandunsız* «dişsiz», *kələhsiz* «böyüksüz», *nunsız* «çörəksiz», *piyərsiz* «atasız», *aftosız* «günəşsiz», *elsiz* «uşaqsız» (155, 20; 219, 443). Məsəl: Bə xudosız gö biniş, bə *kələhsiz* gö məniş (Atalar sözü) «Allahsız yerdə otur, böyüksüz yerdə oturma».

Digər tat ləhcələrində bu şəkilçinin -süz variantı işlənir: *nümüksüz* «duzsuz», *əyalsüz* «uşaqsız» və s.

-una. Bu şəkilçi vasitəsilə isim və sifətlərdən tərzihərəkət zərfləri düzəlir. Məs.: *buroruna* «qardaşyana», *xuvaruna* «bacıkimi», *kasıbuna* «kasıbyana» və s.

-una şəkilçisi Azərbaycan dilində zərf düzəldən -casına şəkilçisinə uyğun gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, -una şəkilçisi omonim şəkilçisidir. Bu şəkilçi adlardan ad düzəldir. Məs.: *eluna* «uşağa aid olan», *ərüsuna* «gəlinə aid olan», *zanuna* «qadına aid olan», *mərduna* «kişiyə aid olan» və s. (həmçinin yuxarı bax).

-çi+gəri şəkilçisi. Əsasən, alınma sözlərə əlavə olunaraq, peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən sözlər əmələ gətirir. Məsələn: *alverçigəri* «alverçilik», *başçigəri* «başçılıq», *bustunçigəri* «bostançılıq», *bühtunçigəri* «böhtançılıq», *dəbboğçigəri* «dabbaqçılıq».

Bu şəkilçi Azərbaycan dilində olan -çılıq şəkilçisinə uyğun gəlir.

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi. Bu şəkilçi Azərbaycan dilindən alınma olub, olduqca müxtəlif mənəli sözlərin gəlməsi ilə müşayiət olunur. Tat dilində bunların yalnız bəzilərini görürük. Məsələn: ataşluq «nəyi isə yandırmaq üçün yer», *dədəliy* «ögey ata», *dəndəlik* «fıstıqlıq».

-ən şəkilçisi. Qeyri məhsuldar şəkilçi olub, adlar düzəldir. Məs: dərzən «iynə» (*dərz* «tikiş» sözündən); *zanən*

«qadın».

Bu şəkilçi digər İran dillərində müxtəlif fonetik variantlarda: ir. – *ana*, əfqan. *-an*, *-ən* (*azən* «tikanlı», *buyən* «iyli») (180, 149), osetin. – *æn* (*bændæn* «ip») (203, 636), orta fars. *-an* (*Ohrmazdan* «Urmuzdlu») (266, 73), soq. *-an* (*arfzangan* «çoxsaylı») (219, 436) şəklində işlənir.

-stun şəkilçisi. Bu şəkilçi isimlərə əlavə olunaraq, məkan məzmunlu sözlər əmələ gətirir: *Gülüstun* «Gülüstan», *qəbristun* «qəbiristan», *Qırqızistun* «Qırğızıstan».

Digər İran dillərindən qədim fars dili və Avestada *-stana*, parf. *-stan*, *-estan* şəklində işlənir (*-stan*, *-ustun*) və s. (282, 77).

-ca/-cə şəkilçisi vasitəsilə işarə əvəzlilərindən yer zərfləri düzəlir. Məs.: *incə* «bura», *unca* «ora» və s.

İran dillərində sözdüzəltmədə iştirak edən sözdüzəldici sonşəkilçilərin müəyyən qismi müstəqil mənalı sözlərin tədricən sözdüzəltmə formantına çevrilməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Tat dilində düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsində prefikslərdən (önşəkilçilər) də istifadə olunur. Prefiks və ya önqoşmalarının artırılması yolu ilə yaranan sözləri nəzərdən keçirək.

ə önqoşması vasitəsilə yaranan sözlər. Məs.: *ə dürü* «yalandan», *ə bici* «biclikdən», *ə bilindi* «hündürlükdən», *ə pişinə* «günortadan», *ə xubi* «yaxşılıqdan» və s.

bə önqoşması vasitəsilə yaranan sözlər. Məs.: *bə püşö* «irəlidə, qabaqda», *bə pişt* «arxada», *bə homin* «yayda», *bə poriz* «payızda», *bə xiniki* «soyuqda» və s.

ve önqoşması vasitəsilə yaranan sözlər. Məs.: *ve xubi* «yaxşıqla», *ve züyi* «tezliklə», *ve həloli* «halallıqla», *ve qəhrəmoni* «qəhrəmanlıqla», *ve nəzdiki* «yaxınlıqla», *ve qohuməti* «qohumluqla», *ve zihri* «zorla, güclə», *ve zərofəti*

«zarafatla» və s.

-*va/-ve/-və/-vo* önqoşması vasitəsilə əmələ gələn sözlər. Məs.: *vaçarxıstan* «fırlanmaq», *vədoran* «itələmək», *vəçiran* «yığmaq», *vərmoran* «qalxmaq», *vəşmərdan* «söymək», *vobərdan* «yaymaq, açmaq», *vomundan* «yorulmaq», *vəşundan* «yamamaq, qaytarmaq», *vodoştan* «götürmək» və s.

-*da/-də/-dü* önqoşması ilə əmələ gələn sözlər. Məs.: *dabastan* «yapmaq», *damundan* «basmaq», *daraftan* «daxil olmaq», *daxsundan* «islatmaq», *dənohran* «salmaq», *dəhiştan* «girişmək», «bünövrəsini qoymaq», *düşundan* «qaynatmaq».

fin-/fu- prefiksi ilə əmələ gələn sözlər. Məs.: *fidoştan* «işlətmək», *firmoran* «enmək, düşmək», *firmundan* «aldatmaq», *fiqərundan* «dağıtmaq», *furuxtan* «satmaq» və s.

bi- Bu önşəkilçi isimlərə qoşularaq, əlamət və keyfiyyətin yoxluğunu bildiren sifət əmələ gətirir. Məs.: *binəhrə* «ayaqyalın», *bisavad* «savadsız», *bihisab* «bihesab».

Qədim İran dillərinə aid edilən önşəkilçilərindən *a-*, *an-*, *hu-*, *duş-*, yeni İran dilləri dövründə feli önşəkilçilərdən *a-*, *fra-*, *gü-*, *vi-*, *pati-*, orta İran dilləri dövrünün əvvəllərində artıq istifadə edilməmişdir (305, 74). Bu fikri V.S.Rastorquyeva da qeyd etmişdir (265, 67).

Tat dilində alınma şəkilçilər də sözdüzəltmədə iştirak edir və yeni sözlər əmələ gətirir. Azərbaycan dilindən tat dilinə daxil olan morphem və leksemlər də dilin özünə məxsus qrammatik vahidlərlə yanaşı söz yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Tat dilində onlardan həm morfoloji (alınma morfemlərdən), həm də sintaktik (alınma leksemlərdən) yolla sözlərin yaradılmasında geniş istifadə olunur.

«Aydınır ki, şəkilçilər öz-özlüyündə abstrakt bir mahiyyət daşıyan ünsürlərdən ibarət olduğu üçün, söz vahidləri kimi bir dildən başqa dilə sərbəst bir şəkildə keçə bilməz. Sözlərlə birlikdə keçən şəkilçilərin bəziləri isə yad dilə

məxsus sözlərə bitişərək, yeni sözlər yaradır, daha doğrusu, keçdiyi dilin söz yaradıcılığında mühüm rol oynayır» (181, 127).

A.L.Qrünberq müxtəlif sözlər vasitəsilə Azərbaycan dilindən isim və sifət əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçilərdən yalnız *-çi; -lik, -lük, -lük, liq; -li, -li, -lü; -siz, -süz, -suz* şəkilçilərinin tat dilinə keçdiyini göstərmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu şəkilçilər vasitəsi ilə tat dilində daha çox düzəlmə sözlər əmələ gəlmişdir. Məsələn, *-lu/-li/-lu/-lü* şəkilçisi isimlərdən isim və sifət məzmunlu sözlər əmələ gətirməklə, məhsuldardır.

Mürəkkəb sözlər.

Tat dilində mürəkkəb sözlərin iki növü mövcuddur: kopulyativ tip; determinativ tip.

1. Kopulyativ tip. Bu qrupa mənsub olan sözyaratma tabesizlik əlaqəsi əsasında formalaşır. Məs.: *may-piyər* «ata-ana»; *virt-virt* «deyinmə», *xorum-bərüm* «yeyib-içmək», *gəvənd-gəndir* «ot əvəzinə heyvana verilən kol növü», *kor-bor* «iş-güc», *laif-cocə//laif-cöcə* «yorğan-döşək», *çulo-dərə* «dəlmə-deşik», *şö-ruz* «gecə-gündüz» (236, 63) və s.

2. Determinativ tip. Digər İran dillərində olduğu kimi, bu tipdən olan sözyaratma tat dilində geniş yayılmışdır. Bura tabelilik əsasında formalaşan sözlər daxildir.

Bu növ mürəkkəbləşməni xarakterizə edən birinci tərkib hissəsi qrammatik əlamətlərinə görə iki qrupa ayrılır (320, 137).

a) I tip – Birinci tərkib hissəsi ilə ikinci arasında sintaktik əlaqə yaradan ünsür yoxdur. Məs.: *nun puli//nun püli* «çörək pulu», *xunə piyar//xunu piyar* «ata evi», *sanq rukərə* «çay daşı».

Tat dilində determinativ tipli mürəkkəb sözlərin aşağıdakı modelləri mövcuddur:

1) isim+isim modeli.

Xüsursan «qayınana», *xusurmərd//xüsürmərd* «qayınata», *payqabi//pöqobi* «ayaqqabı», *çərpuş* «qazan qapağı», *gilabpuş//gilobpuş* «gilabqabı», *bağalaxırsi* «ayı moruğu», *burorzərə//burvarzərə* «qardaş uşağı», *xuvarzərə* «bacıuşağı», *qaqalaxırdı* «dəvədabanı», *qolamix* «mıx düzəldən alət», *nunqatığı* «çörək qatığı», «maya», «xəmrə», *sərəpay//sərəpö* «baş-ayaq», *təliqətqəli* «çaytikanı», *xayəkərg//xoyəkərg* «yumurta», *xinəçü* «hana», *binəquşi//binəquşi* «şillə», «qulaqburması», *çiraqqürg* «qurd gözünə bənzəyən pis qoxulu gül» (hərfən: «qurd çırağı»), *palannəvar* «yəhər ləvazimatı», «palan ləvazimatı», *şirəpust* «şirələmək üçün dəri», *zuhunbəbəy* «turşəng», *divorçü* «çətir» (evin möhkəmliyi üçün hər metrədən bir hörülən bari), *əməyaruz* «əməkgünü», *sanqbəndi* «küçə, həyət döşəməsi», *sərvar* «yüküstü», *şalgərdən* «şərf», *çirəxak* «doşab şirəsi» və s.

2) sifət + isim modeli

Kələmay//kələmə «böyük ana, nənə», *kələpiyar//kələpiyə* «baba», *kələmi//kələmu* «böyük əmi», *çöyrəsim//cöyrəcüm* «göygöz», *siyə(h)çüm* «qaragöz», *isbiriş//çubiriş(g)* «ağsaqqal», *siyə(h)tüm//siyə(h)tum* «qara toxum», *çolanun* «mayasız çörək», *kələsər* «başçı, erkək arı», *zərdəçulə//zərdəkülə* «sarıkək», *isbimijə* «çobanyastığı» (*isbi* «ağ» + *mijə* «kiprik»), *korsünimpur* «yarıdolmuş çəkiç», *kələkərsü* «böyük çəkiç», *nuqbəhər//nüqbəhər* «nübar» (təzə bar), *ruğannanun* «yağlı çörək, fəsəli», *xoraduhun* «çəkiç növü», *pirzan//pirzən* «qoca qarı, ağbirçək», *pirmərd* «ağsaqqal», *zərdəov//zərdəö* «sarısu» (kəsilmiş pendirdən axan su) və s.

3) Say+isim modeli. Bu növ mürəkkəb sözlərin birinci

tərkib hissəsi saylardan ibarət olur. Məs: *çarpa//çorpö* «dördayaq» (lavaş yaymaqdan ötrü istifadə olunan taxta alət), *çorsundum* «dördzindanlı», *haf(t)moha//həf(t)maha* «yeddiaylıq» (uşaq), *paysola* «beşillik», *saruza//səruza* «üçgünlük», *çəşənbə* «çərşənbə», *çobəgird* «dörd tərəf, hər tərəf, hər yan», *dühəm* «ikilikdə», «birlikdə», *səlungə* «üçayaqlı» və s.

4) Əvəzlik+isim modeli. Bu növ mürəkkəb sözlərin yaranmasında birinci tərkib hissəsi əvəzlilərdən ibarət olur. Məs.: *imşö//imşov* «bu gecə», *unruz//uruz* «o gün», *unca* «ora» *unyekin//uyetkin* «o birisi» və s.

5) isim+fel modeli. Bura aşağıdakı sözləri aid etmək olar: *işqəməburi//şagaməburi* «qarınağrısı», *ruzavokin* «orucaqdı», *aşpəlo//oşpələ* «aşsüzən», *qeytonbof* «qaytantoxuyan (dəzgah)», *duhungır* «xalçanın ağzını bağlayan alət» (*duhun* «ağız» + *gir* «tutma»), *sinəgiri* «nəfəstutulma», *taxtavəy* «yunu telləndirən alət», *hinərəbun* «xınayaxdı» (*hinə* «xına», *bun buriran* «yaxmaq» felindən), *gülləbur* «gülləkəsən (alət)», *gödüş* «ikiqulplu sərnici», *anquşdərin//əngiş(t)dərin* «üzük», *dəstgir* «əl tutan, tutacaq», *duhunvər* «əkinin ortasından biçilmiş zolaq», *əssuvar* «atlı, atlanmış», *giyozən* «otçalan alət», «oraq», *qilinkoş* «kartofəkən», *qılınfürüş* «kartofsatan», *leşzan* «dəri təmizləyən alət», «dəryaz», *məmə-daraqar//məmədoraqor* «südverən», *məməxar* «südəmər», *mıxkeş* «mıx çıxaran (çəkən) alət», *nundarəqar//nundoraqor* «çörəkverən», *anqurvəçin//əngürvəçin* «üzümdərən», *nağıldun//nağıldust* «nağılbaz» və s.

6) «isim+zərf» modeli. *sərbənüşvə//çərzimi* «üzüaşağı, eniş», *sərvaz//sərvoz* «başıaçıq» və s.

7) «zərf+fel» modeli. *püşogir* «önlük», «döşlük», *qedunum* «çoxbilmiş» və s.

8) «zərf+isim» modeli. *şirşe(y)* «alt köynəyi»,

zirşalvar//zirşalvor «alt şalvarı», *zirşir* «südün alt hissəsi», «üzü yığılmış süd» *piştəsər//püştəsər* «başın arxa hissəsi», *püştötuği* «alınqabağı» (toxunuş növü), *kundahar* «dağətəyi», *şöçırağı* «gecə işıq verən böcək», «gecəsırağı» və s.

9) «fel+fel» modeli. *zanburo* «vurgetsin (yerisin)» (silah növü), *paypursavum//pöpursovum* «dayandoldurum», *zərəbəstən* «çağırtdırmaq», *vərdivord* «aparıb-gətirmə» (hanada olan çubuğun hərəkətə gətirilməsi) və s.

10) İki əksmənalı feldən yaranan mürəkkəb isimlər: *rafti-umo* «get-gəl» (gediş-gəliş), *vaxışt-nişt* «oturuş-duruş» və s.

11) Yaxınmənalı sözlərdən yaranan mürəkkəb isimlər. *may//piyə* (*mö-piyə*) «ana-ata», *buror* (*burvar*)-*xuvar* «qardaş-bacı», *quhum-əqrəvo* «qohum-əqrəba», *mirdə-zində* «ölü-dirri», *çül-biyobon* «çöl-biyaban», *xoru-havo* «yer-göy» və s.

12) «isim + *bə* önqoşması + isim» modeli. *səri bə qoğa* «başı qovğalı», *biz bə göydun* «keçisi tövlədə olan», *çumoq bə dəst* «əliçomaqlı», *kamun bə düş* «çiyini kamanlı» və s.

13) əvəzlik + düzəltmə sifətdən yaranan mürəkkəb sözlər. *harruzin* «hərgüncü», *un solin* «o ilki», *inşain* «bu gecəki».

14) «şəxs əvəzliyi + feli bağlama» modeli. *manguftirə* «məndeyən», *tü nöyştə* «sən yazdığın», *ü kor fidoşta* «o işlədən» və s.

15) «işarə əvəzliyi + zərf» modeli. *ben qulin* «bu tərəfki», *ey tarafin* «o tərəfki» və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, tat dilində mürəkkəb zərflər üç yolla yaranır: a) Sadə sözlərin təkrarı ilə; Eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər sadə zərflərin arasına *-bə* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məs.: *zübəzü* «tez-tez», *rubaru* «üzbəüz», *ə dərbədür* «uzaqdan-uzağa», *dəstbədəst* «əl-ələ», *ruzbaruz* «günbəgün». Misal: Naxuş *ruzbaruz* bə püşö umoran «Naxuş *günbəgün* qabağa gəlir». Uşuna *ə dərbədür*

qohumətişun histi «Onların *uzaqdan-uzağa* qohumluğu var» və s.

b) Eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Məs.: *kəm-kəm* «az-az», *qe-qe* «çox-çox», *zü-zü* «tez-tez». Misallar: *Kəm-kəm* xor, *həmişə xor*. «*Az-az* ye, *həmişə ye*». Əzmun *qe-qe* salom-dua *gü*. «*Bizdən çox-çox* salam-dua de» və s.

c) Antonim və yaxud yaxınmənalı sözlərin yanaşı işlənməsi ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Məs.: *dir-zü* «gec-tez», *ə əvvəl ta bə axir* «əvvəldən-axıra», *bara-bərə* «ordaburda», *kəm-qe* «az-çox» və s. İn kora *dir-züyi* histi. «*Bu işin geci-tezi* var». *Bara-bərə* hər sxanirə məgü. «*Orda-burda* hər sözü danışma» və s.

d) Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Əzun səri «o başdan», *sərbənüşvə* «üzüaşağı», *a zun qul* «o tərəfdən», *dəstbətih* «əliboş», «əli ətəyində», *təngdil* «təngnəfəs», *pöbinəhrə* «ayaqyalın», *çobəgird* «hər tərəf, dörd tərəf», *pənsəböh* «birisigün», *yesər* «birbaşa», *un sol* «o il» və s. Misal: *Yesər* mirem bə bir Zəvəro «*Birbaş gedərik Zəvəraya*»; *Çobəgird* öyi «*Dördtərəf sudur*» və s.

Tat dilinin lüğət tərkibində analitik fellər də müəyyən sistem təşkil edir. Bu fellərin quruluşca mürəkkəbliyi məsələsinə toxunmadan onları dilin leksik vahidləri kimi təqdim etmək vacibdir. Analitik üsulla əmələ gələn fellərin yaranmasında aşağıdakı köməkçi fellər iştirak edir:

biran «olmaq» köməkçi feli: *azod biran* «azad olmaq», *vir biran* «itmək», *sir biran* «tox olmaq», *ə sər biran* «başdan olmaq», *ə kor biran* «işdən qalmaq», *qəleyçi biran* «qalayçı olmaq», *xub biran* «yaxşılaşmaq», *suvor biran* «minmək», «süvar olmaq» (köhn.), *xuna biran* «ev olmaq (ailə)», *xuta biran* «öyrəşmək», *fidoşta biran* «işlətmək», *kələh biran* «böyümək» və s.

doran «vermək» köməkçi feli: *düş doran* «qaynaqlamaq», *mum doran* «mumlamaq», *ruşun doran* «göstərmək», *pöydö doran* «peyda olmaq», «görünmək», *qəror doran* «qərar vermək», *qələə doran* «qalaylamaq», *dəst doran* «əl vermək», *tumor doran* «tumar vermək», «tumarlamaq», *naxış doran* «naxışlamaq», *tərif doran* «tərifləmək», «tərif etmək» və s.

soxtan «etmək» köməkçi feli: *vir soxtan* «itirmək», *kor soxtan* «işləmək», *pulol soxtan* «şişirtmək, üfürmək», *saxt soxtan* «bağlamaq», «bərkitmək», *hirsin soxtan* «hirsələndirmək», *kələhi soxtan* «böyüklük etmək», *elgəri soxtan* «uşaqlıq etmək», *ərsi soxtan* «açıqlandırmaq», *id soxtan* «bayram etmək» və s.

zəran «vurmaq» köməkçi feli: *qiyə zəran* «çağırmaq», *qeyçi zəran* «qayçılamaq», *dəst zəran* «əl çalmaq, əl vurmaq», *ilmə zəran* «ilmə vurmaq», *ərsi zəran* «toy çaldırmaq», *tütəy zəran* «tütək çalmaq», *sər zəran* «baş vurmaq, baş vurdurmaq», *pəli zəran* «yamamaq», *şünə zəran* «daramaq», *mum zəran* «mumlamaq», *ələül zəran* «banlamaq» və s.

umoran «gəlmək» köməkçi feli: *bə rah umoran* «yola gəlmək, razılığa gəlmək», *bə çim umoran* «gözə gəlmək», *ba cun umoran* «cana gəlmək», *bə püşö umoran* «qabağa gəlmək» («yaxşılaşmaq» mənasında), *zəhleyi umoran* «zəhləsi getmək», *bə insaf umoran* «insafa gəlmək» və s.

uvordan «gətirmək» köməkçi feli: *salavat uvordan* «salavat gətirmək», *bə çim uvordan* «gözə gətirmək», *ə çim uvordan* «gözündən gətirmək», *mohna uvordan* «bəhanə gətirmək» müq. et: azərb. dan. *mahnə gətirmək*, *ruzi uvordan* «ruzu gətirmək» və s.

uftoran «düşmək» köməkçi feli: *bə kor uftoran* «işə düşmək», *ə çim uftoran* «gözdən düşmək», *bə rah uftoran* «yola düşmək», *bə pişt uftoran* «geri düşmək», *bə püşö uftoran*

«irəli düşmək» və s.

III FƏSİL

TAT DİLİNİN XÜSUSİ LEKSİKASI

Tat dilində leksik-semantik söz qrupları.

Məlumdur ki, «Dilin leksik sistemində lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözlərin mövqeyi, mahiyyəti, mənşəyi, söz qrupları, sözün istifadə dairəsi və üslubi xüsusiyyətləri, leksik tərkibin həcmi və inkişaf prosesi və s. öz əksini tapır» (213, 24). Dildə olan və ya dilin daşıyıcılarının nitq prosesində istifadə etdikləri sözlər qeyd olunmuş cəhətlər əsasında öyrənilir, təsnif edilir, qruplaşdırılır.

Dilin lüğət tərkibi müəyyən sayda sözlərdən təşkil olunur. Zaman keçdikcə sözlərin miqdarı dəyişir, lüğət tərkibində artım baş verir. Dilə yeni sözlər daxil olur. Yeni sözlərin yaranması yeni anlayışlarla bağlı olaraq meydana çıxır. Müasir dövrdə isə yeni anlayışlar daha çox elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar meydana çıxır. Aydınır ki, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər bütün dillərin lüğət tərkibinə təsir göstərir. Bu barədə Azərbaycan tatlarının dili də istisna təşkil etmir. Bu dilin də lüğət tərkibi daim dəyişilir, zənginləşir. Lüğət tərkibinin həcmi artdıqca, bura daxil olan sözlərin müəyyən qruplar üzrə bölgüsünə ehtiyac yaranır.

A.Qurbanov yazır: «Yer üzündə mövcud olan dillərin leksik sisteminin ümumi mənzərəsini iki böyük tərkib hissəsinə ayırmaq olar: a) appelyativ leksika; b) onomastik leksika» (92, 392). Eyni bölgünü Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibinə də tətbiq etmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onomastik vahidlər yalnız onomastik lüğətlərdə yer alır. Bu sözlər dilin adi lüğətlərinə daxil edilmir. Appelyativ leksika isə müxtəlif qruplarda birləşdirilə bilər.

Burada ilkin tədqiqat üçün iki qrupu fərqləndirmək özünü doğruldur: ümumişlək leksika, terminoloji leksika.

Ümumişlək leksik fonda daxil olan sözlər dilin bütün funksional sahələrində işlənən sözləri əhatə edir. Terminoloji leksika isə ayrı-ayrı sahələrin terminlərini özündə birləşdirir. Azərbaycan tatlarının elmi dili Azərbaycan dilidir. Ona görə də bu dildə əksini tapan terminlər Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmış sözlərdən ibarətdir. Azərbaycan dilinin terminologiyası həm ümumi planda, həm də ayrı-ayrı sahə terminologiyaları üzrə tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan tatlarının dilində işlənən terminləri ayrı-ayrı elm sahələri üzrə qruplaşdırıb öyrənmək elmi əhəmiyyət kəsb etmir. Burada məsələnin başqa bir cəhətini ön plana çəkmək elmi-nəzəri maraq doğurur. Azərbaycan tatlarının dilinə keçən terminlər hansı sahələrə mənsubdur, hansı terminlər tat dilinə keçir və bu keçidi doğuran səbəblər hansılardır? Bu leksikanı müəyyən elm sahələri üzrə qruplaşdırmaq mümkündürmü, yaxud tat dilində işlənən terminlər müştərək terminlərdir? Terminlər ümumi dünyagörüşlə bağlıdır, yaxud spesifik sahəyə mənsubluqla seçilir. Məlumdur ki, terminlərin müəyyən qismi ümumişlək sözlərə doğru inkişaf keçir. Yəni sahə termini dildə yüksək işləklilik qazanaraq, ümumişlək leksik layın vahidinə çevrilir. Tat dilinə bu zəmində keçən terminlər əslində ümumişlək leksik vahidlər kimi səciyyələndirilməlidir.

Dil özü sistem təşkil etdiyi üçün onun şöbə və bölmələri də sistem təşkil edir və sistem münasibətlərinə malik olur. Leksikada sistem münasibətləri «semantik sahələr» nəzəriyyəsində əksini tapmışdır.

«Leksikanın sistemliliyi bir sıra ekstralingvistik və lingvistik amillərlə bağlıdır. Bunlardan birincisi obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrinin bir-biri ilə əlaqədar

olmasıdır. İkinci amil insan təfəkkürünün sistemləşdirici fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu fəaliyyətin əsasını qavrama və dərk etmədə eyniyyət və fərqlərə əsaslanmaq, məchulu məlumata görə tanımaq üsulu təşkil edir» (31, 3).

Tat dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində semantik söz qruplarının xüsusi mövqeyi var. «Semantik söz qrupları fikrin söz çeşidini artıran əlvan rəng çalarları yaradan vahidlərdir. Məna yükünü dərinləşdirən, söz təkrarından yayındıran sinonimlər, ziddiyyətli dünyanın söz cildi olan antonimlər, bir kökdən, bir qəbildən şaxələnən bir neçə məna əks etdirən omonimlər bütün dövrlərdə ədəbi dilin bədiilik-emosionallıq yaradan üslubi vahidləri olmuşdur» (127, 204).

Y.S.Stepanov göstərir ki, hər bir dilin lüğət tərkibində sintaksisin subyektlərinə və predikatlara aid olan söz qrupları var. Subyekt və predikata aidlik universal mahiyyətli dil hadisəsidir (286, 6). Dillər üçün müştərək olan bu aidlik əsasında predmet və əlamət terminləri daxili formasına görə subyekt və predikatı qarşılaşdırmanın məntiqiliyinə daha çox uyğun gəlir.

Sözün ilkin mənası onun əşyavi mənasıdır. Əşyavi məna termini «real məna», «maddi məna», «leksik məna», «əsas məna», lüğəvi məna anlayışları ilə eyniyyət təşkil edir. «Əşyavi məna» nominasiya ilə bağlıdır. Adlarda bu məna aşkar hiss olunur. Məsələn, isimlər konkret olaraq əşyanın adını bildirir. Nominativ məna birbaşa predmetə, hadisəyə, hərəkətə istiqamətlənir. Bu mənadan başqa, sözün okkazional, kombinativ, ekstensional, intensional, uzual və s. mənaları ola bilər. Belə mənaların əksəriyyəti nitq prosesində sözdən istifadə zamanı meydana çıxır. Nominativ mənalarına görə də sözlər müəyyən bir sistem daxilində qruplaşa bilər. Bu halda onların hansı sahə, hansı tematika ilə bağlılığı əsas götürülür. Dilçilikdə bu məsələ uzun müddət sözlərin tematik bölgüsü

kimi ifadəsini tapmışdır. Tematik bölgü anlayışına münasibətdə fərqli cəhətlər müxtəlif müəlliflərin bölgü zamanı seçdikləri və ya təyin etdikləri qrupların adlarında və bu qruplara daxil edilən sözlərdə özünü göstərmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar dildə sözləri müəyyən meyarlar üzrə kateqoriyalara bölmüşlər. Məsələn, N.A.Slüsareva keyfiyyət, xassə, əlamət və bəzi münasibətləri keyfiyyət kateqoriyasına aid edir. Onun fikrincə, keyfiyyət kateqoriyasının bütün dillərdə külli miqdarda ifadə vasitələri var ki, onlar dilin koqnitiv funksiyalarının komponentlərini aydınlaşdırmağa xidmət göstərir (281, 176).

V.Z.Panfilov belə hesab edir ki, bütün inikas kateqoriyaları qarşılıqlı əlaqədə olub, əşya-xassə-münasibət, keyfiyyət-kəmiyyət-ölçü, məkan-zaman və s. yuvalarda qruplaşır (249, 131). Əslində söz kateqoriyalarını leksik-semantik planda fərqləndirmək üçün sözün ümumi mənasına əsaslanmaq lazım gəlir.

Dil vahidlərinin ümumi semantik əlamətə görə qruplaşdırılan toplusu semantik sahə yaradır. Semantik sahəyə daxil olan sözlər müəyyən ümumi məna tərkib hissəsinə malik olur. Semantik sahənin əsas xassələri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) semantik sahə dilin daşıyıcısı üçün intuiativ olaraq başa düşülən olur və onun üçün psixoloji reallıqdır; 2) semantik sahə muxtar dil hadisəsidir (avtonomdur) və dilin alt sistemi kimi fərqləndirilir; 3) semantik sahənin vahidləri bir-biri ilə sistemli semantik münasibətlərə malikdir; 4) dilin hər bir semantik sahəsi, digər semantik sahələrlə əlaqəli olub, onlarla bir yerdə dil sistemini yaradır.

Məsələn, ev və onun hissələri ilə məişət əşyaları arasında, kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar sözlərlə heyvan və bitkilərə aid söz qrupları arasında əlaqələr var.

Semantik sahə nəzəriyyəsinin əsasında dildə müəyyən

semantik qrupların mövcudluğu, dil vahidlərinin bir və ya bir neçə belə qrupa daxil olması təsəvvürü durur. Xüsusi halda dilin lüğət tərkibi (leksika) müxtəlif münasibətlər əsasında birləşən (sinonim, antonim və s.) söz qrupları kimi təsəvvür oluna bilər.

Ayrıca semantik sahənin üsürləri müntəzəm və sistemli münasibətlərə malikdir. Ona görə də bütün sahələr qarşılıqlı şəkildə bir-birinə qarşı qoyula bilər. Semantik sahəyə daxil olan hər bir sözün mənası tam şəkildə o zaman aydınlaşır. Həmin sahəyə daxil olan başqa sözlərin mənaları məlum olduqda semantik sahələr bir-biri ilə kəşifə, yaxud bir sahə digərinə daxil ola bilər. Bütün bunlar göstərir ki, dildəki leksik-semantik qrupların təyin olunması üçün müəyyən meyarlardan istifadə edilməlidir və, fikrimizcə, belə leksik-semantik söz qrupları və ya tematik söz qrupları bütün dillər üçün ümumi plana malik olacaqdır. Yuxarıda münasibət bildirdiyimiz təsnifat prinsiplərində ümumi cəhət vardır.

«Sözlər və onların mənalı bir-birindən ayrılıqda yaşamır, onlar, bizim istədiyimizdən asılı olmayaraq, müxtəlif qruplar təşkil edir, bu qruplaşma isə sözlərin ilkin mənalının bənzərliyinə və ya bir-birinə əks olmasına (ziddiyyətliyinə) əsaslanır» (257, 82). Sözlərin leksik və məfhum sahələri fərqləndirilir. Leksik sahə hər söz və «söz ailəsi» ilə düzəlir. Məfhum sahə isə bir mərkəzi element ətrafında formalaşır. Tematik bölgülərdə əsas semantik sahələr kimi insan, yer, kainat, atmosfer daha çox nəzərə alınır. Bitkilər, canlılar, insanla bağlı olan tematik qrupların özlərinin də leksik-semantik yarımqruplara bölünməsi müşahidə olunur. Məsələn, canlılar aləmi semantik sahəsini quşlar, heyvanlar, həşarət və böcəklər yarımqruplarına bölmək olar. Ümumiyyətlə, tematik bölgülərin müxtəlif variantlarına rast gəlmək olur. Məsələn, İ.Tahirov dialekt leksikasındakı alınma sözləri aşağıdakı

tematik qruplara bölmüşdür: 1) bədən üzvlərinin adları; 2) zaman məfhumu bildirən sözlər; 3) təbiət hadisələrini bildirən sözlər; 4) heyvan adları; 5) cücü və həşərat adları; 6) ağac adları; 7) bostançılıqla bağlı sözlər; 8) quş adları; 9) balıqçılıqla bağlı sözlər; 10) gəmiçiliklə bağlı sözlər; 11) geyim adları; 12) zinət əşyalarının adları; 13) meyvə adları; 14) bitki adları; 15) yemək, içki, ağartı və s. ilə bağlı sözlər; 16) xəstəlik adları; 17) kənd təsərrüfatında istifadə olunan alətlər və onların hissələrinin adları; 18) ev, digər tikililər və onların hissələrinin adlarını bildirən sözlər; 19) məişətdə işlədilən əşyaların adları; 20) toy adətləri ilə bağlı sözlər; 21) əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər; 22) toponimlər (137, 83-84). Göründüyü kimi, bu qruplar sözlərin bölünə biləcəyi tematik qrupların hamısını əhatə edə bilməz. Deyək ki, toponimlər ayrıca bir qrup kimi verilsə, onda hidronimlər, antroponimlər və s. də müəyyən qrupda birləşdirilməlidir. Əlbəttə, İ.Tahirovun tədqiqatında bölgülər dialektlərdən toplanmış alınma sözlər əsasında aparılmışdır. Ola bilsin ki, qeyd edilən tematik bölgülər toplanmış materialın miqdarı ilə bağlıdır.

Q.Cəfərov Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi ilə bağlı tədqiqatında üç əsas semantik sistemi nəzərdən keçirmişdir: 1) şəxs, fərd və rəng bildirən sözlərin semantik sistemi; 2) cism (varlıq), məkan, zaman və kəmiyyət adlarının semantik sistemi; 3) prosessualıq bildirən sözlərin semantik sistemi. Müəllif birinci sistemdə şəxs əvəzlərinin, qohumluq terminlərinin, yaş-cins bildirən sözlərin, rəng bildirən sözlərin, ikinci sistemdə bədən üzvlərinin, məkan adlarının, zaman adlarının, sayların semantik sistemlərini təhlil və tədqiq süzgəcindən keçirmişdir (31, 88) ki, bunların hər biri müstəqil mikrosistemlərdir.

Semantik sahələr dilçiliyin həm bu və ya digər dərəcədə

öyrənilmiş, həm də kifayət qədər tədqiq edilməmiş sahələrindəndir. Z.Verdiyevanın qeyd etdiyi kimi, ən çox insanla əlaqədar olan leksik tərkib öyrənilmişdir. Bu mövzuya aid 40 bölmədən 24-ü öyrənilmişdir (140, 321-323).

Nəzərə almaq lazımdır ki, dilin lüğət tərkibinə daxil olan vahidlər qeydə alındığı kimi, nizama da salınır. Hər bir dilin orfoqrafiya, izahlı və digər lüğətləri leksik sistemin elementlərinin toplanması ilə yanaşı, nizama salınmasına da xidmət göstərir. Yazısız dillər və lüğəti olmayan dillərdə sözlərin toplanılıb qruplaşdırılması xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu mərhələdən sonra toplanmış sözlərin tematik bölgüsü aparılır. Bölgü toplanmış materiallar əsasında aparıldığından bir sıra tematik qruplar diqqətdən kənar qala bilər.

Azərbaycan tatlarının dilindəki sözləri müxtəlif leksik-semantik qruplar üzrə qruplaşdırmaq vacibdir. Məsələn, bədən üzvlərinin adları, təbiət hadisələri, coğrafi obyektləri bildirən sözlər, qohumluq terminləri, məişət sözləri, ayrı-ayrı sənət sahələri üzrə sözlər və s. Bizim verəcəyimiz tematik bölgü və ya sözlərin leksik-semantik söz qrupları onlara daxil olan sözlərin həm sayı, həm də cəlb edilən yeni qruplarla əvvəlkilərdən fərqlənir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, bu bölgüdə ayrıca sənət sahələri və terminoloji qruplarda birləşdirilən sözlərin bir qisminə aid tematik bölgü həmin sözlərin ayrıca təhlil obyektini olmasını istisna etməmişdir. Tat dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin aşağıdakı leksik-semantik söz qrupları var:

1. Ev əşyaları və qab-qacaq adları: *bilmə* «boşqab», *bəsti* «güyüm», *satıl* «mis su qabı», *qaqala* «saxsı banka» *ləif* «yorğan», *nolin* «döşək», *abgərdun* «abgərdən», *nəəlbəki* «nəlbəki», *məştəfə* «aftafa», *aşpələ* «aşsüzən», *ərsin* «ərsin» (xəmiri kəsmək üçün alət), *istikon* «stəkan», *qəməti* «ət baltası», müq. et. azərb. dial. *qəməlti* «iri bıçaq», *korda*

«bıçaq», müq. et: azərb. dial. *gorda* «ikiiağzılı iri bıçaq» (ADDL, I, 202), *qeyçi* «qayçı», *qaşuğ* «qaşığı», *qacqun* «qazan», *bolış* «balış, yastıq», *xolinçə* «xalça», *miz* «stol», *ustul* «stul», *qəndob* «qənddan», *qəfədön* «çaynik», *dəmkeş* «dəmkeş», *bisg* «kabab şiši», *kirsin* «kətil» və s.

2. Yemək və xörək adları: *nun* «çörək», *nimik* «duz» öü «su», *şir* «süd», *şirəvo* «südlü sıyıq», *vürü* «umac», *qurqut* «qovrulmuş yarma», *tüvəlos* «quymaq», *siyə həlva* «qara halva» (səmənidən hazırlanır), *tara həlva* «un halvası», *duğ* «ayran», *duvavo* «dovğa», *həsi* «əriştə», *kolanun* «göyertidən hazırlanmış çörək», *darunkərgi* «zoğal qurusundan hazırlanmış qiymə», *ruğanənun* «fəsəli», *xoyəkərg* «yumurta», *xoyəginə* «şirin qayğanaq», *sərəpö* «xaş» (baş-ayaq), *aş futolı* «əvəlik aşı», *qilinpiyoz* «kartof-soğan çığırtması», *nun tari* «kartof şiləsi», *həlisə* «ətli hədik», *mixləmə* «qayğanaq» və s.

3. Paltar, parça və ayaqqabı adları: *şe* «köynək», *ru şey* «üst köynəyi», *zir şey* «alt köynəyi», *zir şalvar* «alt şalvarı», *ostin* «köynəyin qolu», *püstün* «şuba», *kisə* «cib», *çarşö* «çarşab», *çaxşür* «corab», *olat* «paltar», *ləçəy* «ləçək», *şalvor* «şalvar», *çit* «çit», *gülməxmər* «gülməxmər», *qeyiş* «qayış, toqqa», *paltok* «palto», *yəyliğ* «yaylıq», *dəsmol* «dəsmal», *sədəf* «düymə», *ipəy* «ipək» və s.

4. Sənət və peşə adları: *qələyçi* «qalayçı», *qərəvülçi* «qarəvülçü», «gözətçi», *övçi* «ovçu», *məşəbəyi* «məşəbəyi» və s.

5. Köhnə həyat tərzi ilə bağlı leksika: *xərroc* (vergi, hərrac), *qazamot* «qazamat», *tocir* «tacir», *əmlök* «əmlak», *karvonsura* «karvansara», *vəzir* «vəzir», *vəkil* «vəkil», *tobi* «tabe», *podşoh* «padşah», *şohzoda* «şahzadə», *nükər* «nökər» və s.

6. Yeni məişət, siyasət və mədəniyyətlə bağlı sözlər: *iqtidor* «iqtidar», *müxolifət* «müxalifət», *partiya* «partiya»,

icra hokimiyyəti «icra hakimiyyəti», *nozir* «nazir», *direktur* «direktor», *aşkori* «aşkarlıq», *nəçənniy* «rəis», *telfun* «telefon», *qəmpüter* «kompyuter», *axt* «akt», *təşkilot* «təşkilat», *istiqloliyət* «istiqlaliyyət», *müsovot* «müsavat» və s.

7. Coğrafi obyekt və ətraf mühitlə bağlı sözlər: *küh* «dağ», *dih* «kənd», *rükərə* «çay», *küləxır* «bulud», *zəvərə* «yuxarı» (məhəllə), *dərə Lülö* «Lülə dərəsi», *dəryo* «dəniz», *vərəzə* «yoxuş», *yeyloğ* «yaylaq», *qışloğ* «qışlaq» və s.

8. Bəzək və zinət əşyalarının adları: *qilində* «boyunbağı», *əngişdərin* «üzük», *quşvərə sırqa* «sırğa», *sep* «həmayil», *səhat* «saat», *bozibənd* «qolbaq», «bazubənd», *püşötuği* «qızıl başlıq», *silsilə* «enli boyunbağı» və s.

9. Mərəsimlərlə bağlı söz və terminlər: a) Toy mərasimi ilə bağlı sözlər: *ərsi* «toy», *ərsivər* «toy sahibi», *ərüs* «gəlin», *varaşist* «toy xərçi», *ərsixuna* «toyxana», *hinə* «xına», *hinərəbun* «xınayaxdı», *çalqu* «çalğı», *xune kilə* «qız evi», *xune gedə* «oğlan evi», *vozi* «rəqs», *sazəndə* «çalğıçı»; b) Yas mərasimi ilə bağlı sözlər: *mirdə* «ölü», *daxorustan* «basdırmaq», «dəfn etmək», *saruza* «üçgünlük», *haftruza* «yeddigünlük», *çilruza* «qırx», *siyə id* «qara bayram», *əhson* «ehsan»; v) Novruz, ramazan, qurban və s. bayramları ilə bağlı sözlər: *şəmələ* «şam», *kürmüri* «novruz bayramında yandırılan kol növü», «gəvən», *aş şirəvo* «südlü aş», *şürqaqol* «şorqoğal», *ruza* «orucluq», *ruza moh* «orucluq ayı», *ruza vogərdan* «oruc açmaq», *həlvo vüri* «umac halvası», *siyə həlvo* «qara halva» (səmənidən hazırlanır), *id* «Novruz (bayramı)», *id Noyriz Qurbun* «Qurban bayramı», *zəhvürun* «zəfəran», *zərdəkülə* «sarıkək», *dorçın* «darçın», *hinə* «həna», *firni* «düyü unundan bişirilmiş südlü aş», (Orucluq bayramında bişirilir), *qurbuni* «qurbanlıq (heyvan)» və s.

10. İnsanın bədən üzvləri ilə əlaqədar söz və terminlər: *sər* «baş», *mü* «saç», *çim* «göz», *micə//mijə* «kirpik», *günə*

«yanaq» *lö* «dodaq», *dandun* «diş», *birc* «qaş», *zuhun* «dil», *düş* «çiyin», *bozi* «qol», *dəst* «əl», *əngişt* «barmaq», *pö* «ayaq» *işqəm* «qarın», *ruru* «bağırmaq», *dil* «ürək», *nof* «göbək», *zuni* «diz», *güş* «qulaq», *tuğ* «alın», *vini* «burun», *xun* «qan», *gərdən* «boyun», *siyə cigər* «qara ciyər», *qurt* «boğaz», *ərs* «göz yaşı», *şənə* «kürək», *pö* «ayaq» və s.

11. Xəstəlik və dərman adları: *sərədər* «başağrısı», *işqəmaburi* «qarınağrısı», *vor* «yel xəstəliyi», *hinoğ* «inaq», *çilk* «irin, çirk», *qısır* «sonsuz, qısır», *ruğanmü* «vazelin», *sinəgiri* «astma», *çix* «öskürək», *qənçür* «sətəlcəm» və s.

12. Təbiət hadisələri, astronomik və coğrafi terminlər: *xok* «torpaq», *xori* «yer», *afto* «günəş», *küləxır* «bulud», *moh* «ay», *rukərə* «çay», *vor xəzri* «şimal küləyi», *giləvor* «qərb küləyi», *vorış* «yağış», *vərf* «qar», *nuhur* «göl», *küh* «dağ», *dih* «kənd», *zəvərə* «yoxuş», *sərbənüşvə* «eniş», *pişin* «günorta», *ruz* «gün», *şö* «gecə», *şəngüm* «axşam», *rah* «yol», *zumustun* «qış», *homin* «yay», *poriz* «payız», *vassol* «yaz», *dişənbi* «bazar ertəsi», *səşənbi* «çərşənbə axşamı», *çorşənbi* «çərşənbə», *şorinə* «cümə axşamı», *orinə* «cümə», *şənbi* «şənbə», *yekşənbi* «bazar günü», *səhət* «saat», *daqqa* «dəqiqə», *səboh* «səhər», *havo* «hava», *batdoğ* «bataqlıq», *vor* «yel», *zilincin* «zəlzələ», *birəq* «şimşək», *aftovərmo* «günçıxan», *avtoniş* «günbatan» və s.

13. Heyvan, quş və həşərat adlarını bildirən sözlər: *səg* «it», *pişig* «pişik», *yəvər* «düyə», *lari* «xoruz», *gomiş* «camış», *quç* «qoç», *həştərxon* «dan. həştərxan, hind toyuğu, hinduşka», *vələnd* «hörümçək», *qulonça* «kuruq», «qaban», *xug* «donuz», *girg* «qurd», «canavar», *xər* «eşşək», *xərgüş* «dövşan», *mor* «ilan», *girgira* «çöl göyərçini», *xırs* «ayı», *pişgiri* «cırırama», *pişpilək* «kəpənək», *cüci* «kirpi», *işic* «bit», *çır* «qurd», *mərəgö* «inək», *cısbənd* «qoyun», *mücinə* «qarışqa», *boğ* «qurbağa», *porsuğ* «porsuq», *əqrəb*, *pələng*, *siçoili* «siçovul», *şir* «şir,

aslan», *ceyran*, *maral*, *as* «at», *biz* «keçi», *qacələ* «sağsağan», *pərəndə* «qaranquş», *gərg* «toyuq» və s.

14. Bitki, meyvə-tərəvəz və onlarla bağlı söz və terminlər: *buroni* «lobya», *güvo* «ot», *dor* «ağac», *vəlg* «yarpaq», *əli* «alça», *zərdə əli* «ərik», *təli* «tikan», *çılxis* «qızılgül», *çılxisdor* «qızılgül kolu», *bağala* «böyürtkən», *müri* «moruq», *futolı* «əvəlik», *taşənyəği* «həvəcüvə», *siyə tum* «qara tum», «çörəkotu», *təhləsir* «sarımsaq», *qilin* «kartof», *piyoz* «soğan», *əssəli* «qara yonca», *tara* «tərə», *qamış* «qamış», *gezinə* «gicirtkan», *ziris* «zirinc», *təli qətqəli* «çaytikanı», *bağala xirsi* «qırmızı moruq», «ayı moruğu», *bihdor* «heyva ağacı», *si* «alma», *məşməşür* «şaftalı», *qaqalaxırdi* «dəvədabanı», *ənginə* «qax, meyvə qurusu», *lavaşinə* «lavaşa» (qurudulmuş alça, zoğal turşusu), *isbi micə* «çobanyastığı», *bənövşə pəşmuna qafar* «bənövşə gülü», *çimnüri* «alma növü», *çimxil* «itburnu» *kürmüri* «ardıc, gəvən», *pürinə* «yarpız», *xoçəməz* «qoz», *əmrü* «armud», *kəndim* «arpa», *pənbə* «pambıq», *peyğəmbəri* «qarğıdalı», *bəli* «gilas», *dəmbül* «gavalı», *xəmzə* «yemiş», *zumustuni* «qarpız», *zərdə* «kök», *ənor* «nar», *vic* «tut çırpmaq üçün çadır» və s.

15. Ev və onun hissələri ilə bağlı sözlər: *xuna* «ev», *bun* «dam», *dər* «qapı», *düşdər* «qapıarxası», *ciməxotun* «yorğandöşək saxlanılan yer», *övərə* «evdə çimmək üçün yer», *ruzinə* «baca», *qədəmə* «pilləkən».

16. Keyfiyyət bildirən sözlər: *xub* «yaxşı», *xərob* «pis», *gərm* «isti», *xinik* «soyuq», *şor* «şad, şən», *torik* «qaranlıq», *rışın* «işıqlı», *şür* «duzlu, şor», *siyəh* «qara», *gərmə* «balaca, xırda», *isbih* «ağ», *zərd* «sarı», *çör* «göy», *çör-bənövş* «bənövşəyi», *mixəyin* «mixəyi», «qəhvəyi», *havorangi* «mavi, havarəngi», *duroz* «uzun», *qutəh* «qısa», *pur* «dolmuş», *tih* «boş», *gird* «girdə, yumru», *nərm* «yumşaq», *saxt* «bərk» və s.

17. Mücərrəd anlayışları bildirən sözlər: *sənət* «sənət»,

suvol «sual», *salqa* «səliqə», *xeir* «xeyir», *hodisə* «hadisə», *müqovilə* «müqavilə», *səlomət* «salamat», *məqsəd* «məqsəd», *surat* «surət», *zolım* «zalım», *taxsır* «təqsir», *hirs* «əsəb», «hirs», *döylət* «dövlət», *istifoda* «istifadə», *ihtibor* «etibar» *ihtiraz* «etiraz», *təsərrüfot* «təsərrüfat», *təhsil* «təhsil», *tərbiyə* «tərbiyə», *əziyyət* «əziyyət», *zəhmət* «zəhmət», *ilm* «elm».

Tat dilinin terminoloji leksikası.

Dilin istifadə dairəsindən asılı olaraq, bu dilin terminlər sistemi dəyişir. Bu baxımdan ayrı-ayrı dillərdə işlənən terminlərin sayı və terminlərdən istifadə xüsusiyyətləri müxtəlif olur. Bəzi dillərdə terminlər böyük çoxluq təşkil edirsə, bir sıra dillərdə terminoloji mahiyyət daşıyan sözlər kifayət qədər deyil. Dilin terminologiyası bu dildə elmin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Əgər dildə elmi üslub formalaşmayıbsa və ya, ümumiyyətlə, yoxdursa, onda bu dildə terminlərdən istifadə başqa amillərlə bağlıdır. Məlumdur ki, tat dili məişət səviyyəsində istifadə olunur. Bu dildə elmi kitablar yoxdur. Bu onu göstərir ki, tat dilində xüsusi terminoloji sistemə ehtiyac olmamışdır. Bununla belə, tat dilində də terminlərdən istifadə olunur. Məişət səviyyəsində istifadə olunan dillərdə terminlərin işlənməsi bir sıra amillərlə bağlıdır. Birincisi, bu dilin daşıyıcıları müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olduqlarından sənət-peşə leksikası müəyyən sistem təşkil edir. İkincisi, iqtisadi şərait və bir sıra iqtisadi sahələrin inkişafı (məsələn, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və s.) həmin sahələrə aid terminlərdən istifadə zərurəti yaradır. Üçüncüsü, etnik birliyin üzvləri arasındakı əlaqələrlə bağlı terminlər, eləcə də, onların məişətdə istifadə etdikləri vasitələr spesifik sahəyə aid olduğundan, bu sahələrə aid terminlər dildə işlənir (məsələn, qohumluq terminləri, bitkiçiliyə aid terminlər,

coğrafi terminlər, dini, hərbi terminlər və s.). Qeyd olunan cəhətlərin hamısı tat dilinin leksikasında özünü göstərir. Tat dilinin lüğət tərkibində bu qəbildən olan terminlərin işləkliyi olduqca yüksəkdir. Ona görə də tat dilinin leksikasına aid tədqiqat işində terminlərin ayrıca araşdırılması lazım gəlir. Konkret bir dilin leksikasını öyrənmək prosesində ən etibarlı metod həmin leksikanı, o cümlədən, terminoloji leksikanı tematik qruplar üzrə tədqiq etməyin vacibliyi elmi ədəbiyyatda göstərilir (34, 80; 67, 186). Tat dilində işlənən terminlərin tematik qruplar üzrə tədqiqi məqsədəuyğundur. Tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan terminləri aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) müxtəlif sənət sahələrinə aid terminlər; 2) qohumluq terminlər; 3) dini terminlər; 4) tibb terminləri; 5) iqtisadiyyatla bağlı terminlər; 6) bitkiçiliyə aid terminlər; 7) heyvandarlığa aid terminlər; 8) coğrafi terminlər; 9) astronomiyaya aid terminlər; 10) etnoqrafiyaya aid terminlər; 11) elmi-texniki tərəqqi, mədəniyyətin inkişafı ilə birlikdə dilin lüğət fondunun ümumişlək leksik layına keçmiş müxtəlif sahə terminləri. Bu qruplardan bəzilərini yarımqruplara ayırmaq mümkündür. Qeyd olunan qrupları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

H.Həsənov peşə-sənət leksikasını belə təyin edir: «Peşəsi, işi, sənəti, istehsalat fəaliyyəti, ixtisası ilə əlaqədar birləşən kollektivin nitqində işlədilən sözlərə peşə-sənət leksikası deyilir. Bunlar xüsusi məfhum, əmək aləti və ya məhsulunu, istehsalın əmək prosesini ifadə edir. Ona görə də onları bəzən xüsusi sözlər və ya terminlər adlandırırlar». O, peşə-sənət leksikasına aid olan sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır (çörəkçilik, meyvəçilik, üzümçülük, tərəvəzçilik, quşçuluq, balıqçılıq, atçılıq, əkinçilik) və bu leksikanın terminlərdən fərqi açmağa çalışır. Müəllif belə hesab edir ki, peşə-sənət leksikası öz tərkibinə görə, əsasən, köhnə peşə və xüsusi məşğuliyyətlə əlaqədar olan arxaik sözlərdir (məsələn,

dənizçilikdə, dülgərlikdə və s.). «Peşə-sənət leksikası öz məzmununa və işlənmə dairəsinə görə məhduddur. Onun işlənmə dairəsi yeni istehsal proseslərinin yaranması, elm və texnikanın yeni nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqi ilə əlaqədar olaraq daralır» (67, 186-187).

Sənət ayrılıqda götürülmüş bir xalqa məxsus deyil. Bütün xalqlar müəyyən sənət sahələri ilə məşğul olmuş və hazırda da məşğul olurlar. Ona görə də müxtəlif sənət və peşəyə aid sözlər bütün xalqların dilində işlənir. Bu baxımdan, Azərbaycan tatlarının dilində də sənət leksikası geniş yer tutur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tat dilinin ayrı-ayrı ləhcələrində müxtəlif sənət sahələrinə məxsus sözlərdən istifadə olunur. Bu, ondan irəli gəlir ki, sənət sahələrinin ərazi üzrə yayılmasındakı fərqlər dilin leksik sistemində öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, Lahıç ləhcəsində misgərlik, zərgərlik, eləcə də, dəmirçiliklə bağlı sözlər böyük toplu təşkil edirsə, Quba və Qonaqkənd ləhcələrində, Məlhəm, Xızı şivələrində toxuculuq, dabbaqlıq, Abşeron ləhcəsində zərgərlik sənətlərinə məxsus terminlər çoxdur. Əlbəttə, belə bir cəhət hər hansı ləhcədə başqa sənət sahələrinə aid terminlərin olmadığını göstərmir. Məsələn, toxuculuq terminləri Lahıç ləhcəsində də az deyil. Qeyd olunan cəhət odan irəli gəlir ki, müxtəlif ərazilərdə yaşayan adamlar ayrı-ayrı sənət növləri ilə məşğul olmuşlar. Sadəcə bu sənət növlərindən biri və ya bir neçəsi müəyyən ərazidə daha geniş yayıldığından, həmin sahəyə aid terminlər bu ərazidə çoxluğu ilə seçilir. Tədqiqat işində tat dilinin ümumi terminoloji mənzərəsi öyrənildiyindən sənət-peşə leksikasını ayrı-ayrı ləhcələr üzrə bölməyə deyil, terminoloji vahidləri vahid bir sistemdə birləşdirməyə ehtiyac yaranır.

Tat dilində işlənən müxtəlif sənət sahələrinə aid terminləri, aşağıdakı sahələrlə bağlı aid olan yarımqruplara

ayırmaq olar: 1) misgərlik; 2) dəmirçilik; 3) toxuculuq; 4) zərgərlik; 5) dabbaqlıq; 6) dulusçuluq. Tat dili ilə bağlı aparılmış təhlil və araşdırmalar, toplanmış materiallardan aydın olur ki, misgərlik və toxuculuğa aid terminlərin sayı daha çoxdur. Ona görə də bu iki yarımqrupa aid terminləri ayrıca, digər yarımqrupa aid terminləri isə bir yerdə araşdırmaq məqsədəuyğundur. Onu da qeyd edək ki, misgərlik və dəmirçilik bir-birindən istifadə olunan materialın növünə görə fərqlənən sənət növləridir. İnsanlar, şübhəsiz ki, müəyyən metallardan daha tez istifadə etmişlər. Ümumiyyətlə, metal emalı ilə bağlı əsas sənət sahələri dəmirçilik, misgərlik, tənəkçilik və zərgərlikdir. Mis ilk istifadə olunmuş metaldir. Qalay, qurğuşun və başqa metalların mislə qarışığından tunc alınmışdır. Tunc dəmirdən əvvəl istifadə edilmişdir. Sonralar sənətkarlar dəmir əşyalar düzəltməyə üstünlük vermişlər. *Dəmir* sözü V əsrə aid yazılı abidələrdə qeydə alınmışdır: «Təmir kapıgka təki sülədim» (118, 71). Lakin bəzək əşyalarının, eləcə də, ərzaq saxlanması və yeməklə bağlı əşyaların dəmirdən hazırlanmasına üstünlük verilməmişdir. Bu, suyun təsiri ilə dəmirin paslanması ilə əlaqədardır.

Azərbaycanda dəmir e.ə. ikinci minilliyin axırları birinci minilliyin əvvəllərindən istifadə edilmişdir. Ölkədə arxeoloji qazıntılar nəticəsində Dəmir dövrünə aid çoxlu abidə aşkara çıxarılmışdır (22, 400-401).

Misgərlik və dəmirçilik sənətləri ilə məşğul olanlar hər iki sənət növünə aid məmulatları hazırlaya bilirlər. Dəmirçilikdə kənd təsərrüfatında istifadə olunan alətlərin hazırlanması əsas yeri tutursa, misgərlikdə evdə istifadə olunan əşyalar, silahlar və s. daha çox düzəldilir. Bu sənət növləri ilə məşğul olan ustaların istifadə etdiyi alətlər də, əsasən eynidir. Məlumdur ki, sənət sahələrinin diferensiasiyası onlara aid sözlərin müxtəlif sahələrə aid terminlər sisteminə

daxil olmasına səbəb olmuşdur. Dəmirçilik və misgərlik terminlərinin mühüm bir qisminin eyniliyi də bununla bağlıdır. Sənət növlərinin bir-birindən ayrılması tarixin müəyyən dövründə baş vermişdir. Sənətlərin ayrılması həm bir sıra köhnə terminlərin, həm də yeni yaranan sənət leksikasına aid vahidlərin semantikasına təsir göstərmişdir. Çünki bir sıra sahələrdə adlandırma həmin sahə ilə məşğul olanlar tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Lakin müxtəlif materialların, alətlərin xalqın etnik-mədəni dəyərlər sisteminin, dünyabaxışı və adət-ənənələrindən bəhrələnən ornament və naxışların müştərək istifadə edilməsi, nəhayət, fərqli materiallardan hazırlanan eyni məmulatların adları sahə leksikalarına daxil olan müəyyən sözlərin həm formaca, həm də semantikaya görə üst-üstə düşməsinə zəmin yaratmışdır. Misgərlik və dəmirçilik sənətlərinin leksikasında bu cəhət özünü aydın büruzə verir. Ona görə də bu iki sənət növünə aid terminlərin tat dili üçün bir yerdə öyrənilməsi daha düzgündür.

Misgərlik və dəmirçilik terminləri.

Bu sənət sahələri Lahıcdə geniş inkişaf etmişdir. Lahıcların həyat və məişətində misgərliyin öz yeri var. Lahıç misgərlərinin işləri təkcə Azərbaycanda deyil, dünya miqyasında ad qazanmışdır. Azərbaycanın bu ərazisində qeyd olunan sənət növünün təşəkkül tapması, formalaşması və inkişafı tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Aydındır ki, misgərlik sənəti insanın öz məişəti üçün əşyalar hazırlaması ilə təşəkkül tapmışdır. Tədricən hazırlanan əşyaların, həmçinin onların hazırlanmasında istifadə olunan alətlərin çeşidi artmış və, beləliklə, bu məmulatların hazırlanması sənət səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bütün xalqların istifadə etdiyi məişət əşyaları forma və funksiyalarına görə, əsasən, oxşardır. Onların

hazırlanması proseslərində də oxşarlıq aydın hiss olunur. Bunun səbəbi odur ki, misgərliklə məşğul olanların hazırladıqları məmulatlara olan ehtiyac, onları hazırlamaq üçün istifadə olunan materiallar və alətlər, demək olar ki, eyni olmuşdur. Misgərlik, eləcə də, başqa sənət növləri ilə bağlı olan xüsusi leksika, əsasən ümumişlək sözlərdir. Bu da sənətin ilk növbədə məişətlə bağlılığının nəticəsidir. İnsanlar məişətdə işlədilmək üçün hazırlanmış əşyalara ad vermiş və öz nitqlərində onlardan istifadə etmişlər. Sənət sahəsinin əhatə dairəsi genişləndikcə müvafiq sənət-peşəyə aid leksik vahidlərinin, deməli, terminlərin sayı da artmışdır. «Dilin inkişafının ilk dövrlərində sözlər ümumi leksik funksiya daşıyaraq, müəyyən məqamlarda, xüsusi məqsədlərlə termin vəzifəsi də yerinə yetirmişdir. Abidələrdə işlənən termin səciyyəli sözlər ümumxalq danışığı dilinin leksik vahidləri olmuşdur» (126, 5). Azərbaycan tatlının dilində işlənən və misgərlik terminləri sırasında yer tutan *noy* «ling», *məbrəd* «yeyə», *sərdəf* «samovar lüləyinin dib hissəsi», *satıl* «mis su qabı», *lüləyin* «lüləyin», *öküşü* «tayqulp mis suqabı», *baxtəvər* «iki qulplu sərnic», *ohun* «dəmir», *aşpələ* «aşsüzən», *ərsin* «ərsin», *mis* «mis» və s. terminlər, əslində ümumişlək leksik qatdan terminoloji laya keçmişdir.

Misgərlik sənəti inkişaf etdikcə, bu sahəyə aid alətlər də artmışdır. Təbii ki, hər bir alətin öz adı olmuşdur. Məsələn, *sundum* «zindan», *simbə* «metalda mıx yeri açmaq üçün alət» (<sümbə), *zınqavod* «mıxın baş tərəfini girdələmək üçün alət», *mıxkəş* «kəlbətin», *qalamıx* «mıx düzəltmək üçün alət», *kəlbəti icoğ* «masa», *ödrang* «ocağı qarışdırmaq üçün alət» və s.

Sənətdə eyni alətin müxtəlif növləri tətbiq edilir. Məsələn, *sundum* sözünü götürək. O, alətin ümumi adıdır: *İN sunduma çan soli kor bəfidoştənim*. «Bu zindanı neçə ildir işlədirik». Amma *sundumun* müxtəlif növləri var. *Çiloğ* bir

tərəfi til şəklində olan zindanın adıdır. *Çiloğ dan* silindrik məmulatların hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. İn *çiloğa* çan soli kor bəfidoştənim. «Bu zindanı («çiloğu») neçə ildir işlədirik». *Qıblasundum* əsas zindandır, ona «ana zindan» deyirlər. *Bə misgəri bütün korhon bə sər qıblasundum dirə bəbiran*. «Misgərlikdə bütün işlər ana zindanın üzərində görülür». *Korsundum* misin spesifik formaya salınması məqsədilə istifadə edilən zindan növüdür.

Tat dilinin misgərlik və dəmirçilik terminologiyasında istifadə edilən çəkiclərin də çoxlu sayda novləri var və bu növlərin hər birinin məxsusi adı var. Məsələn: *korsü* «ağzi dördbucaqlı şəklində olan çəkil»: *Nəzər korsürə nayoft*. «Nəzər çəkici tapmadı»; *kələ korsü* «iri çəkil», *lözani* (lö «dodaq» və *zərən* «vurmaq» felindən). Metal məmulatın dar hissəsində iş görmək üçün olan aləti bildirir. *Bəstirə gərdənirə ve lözani rost bisoxtəund*. «Güyümün boğaz hissəsini bu alətlə düzəldirlər».

Mis sözünün etimologiyası da maraqlıdır. Bu söz tat dili və bir sıra İran dillərində işlənir. Türk dillərinin bəzilərində *bakır* sözü həmin mənada işlənir. *Bakır* türk dillərinin qədim yazılı abidələrində qeydə alınmışdır. H.Əsgərovun fikrincə, Azərbaycan dilində *mis* sözü işləndiyindən, *bakır* mühafizə edilməmişdir (57, 90-95). Türk dilləri üçün «mis» anlamında işlənmiş ilkin kökün *cez* (qaz), *des* (alt), *çes* (tuv), *ciz* (tat), *ces* (başq; çuv.) variantlarından biri olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Qədim türk lüğətində *cez* «sarı mis» mənasında verilmişdir (DTS, 260). Müəyyən fonetik əvəzlənmələrə istinadla *mis* sözünün bu kökdən yarandığını ehtimal etmək olar.

Tat dilində, xüsusən də, onun Lahıc ləhcəsində misgərlik və dəmirçilik sənətinə aid kifayət qədər çox termin var. *Nəri* «qalın metalı dartıb uzatmaq üçün alət», *lözani* «metal

məmulatın dar hissəsində iş görmək üçün alət», *coz* «qayçı növü», *daranoıy* «ling növü», *noylülə* «ling növü», *damdamundan* «körük basmaq», *mola doran* «lehımləmək», *abiyə* «lehımləmə növü», *nö* «ısti metalı soyutmaq üçün su doldurulmuş hovuz və ya qab», *nügonı* «təmirolunma», *tö* «mısgərlikdə metalın qızdırılıb soyudulması prosesi», *tənəkə* «mısın lay forması», *xəzinəliyə qeyçi* «xəzinəli qayçı», *bəsti* «güyüm», *vəri* «güyümün boğaza qədərki hissəsi», *bin*, *kəəb* «güyümün alt hissəsi», *dənduna* «metalı cilalamaq məqsədilə tutmaq üçün dişli alət», «*məşə*», *düş doran* «qaynaq etmək», *gom* «qaynaq növü», *pəstöyi* «yarımfabrikat» və s. belə terminlərdir.

Ayrı-ayrı xalqlar arasında iqtisadi, ictimai-siyasi və digər əlaqələrdə dil əhəmiyyətli rol oynamışdır. İqtisadi əlaqələr bir xalqa məxsus əşya və məmulatların başqa xalqın məişətində yer almasına şərait yaratmışdırsa, dil əlaqələri prosesində sənətlə bağlı terminlərin bir dildən digərinə keçməsi hadisəsi baş vermişdir. Ona görə də tat dilində işlənən misgərlik terminlərinin bir qismi alınma terminlərdir. Bu terminlər Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmışdır. Ümumiyyətlə, tat dilinin terminoloji leksikasını üç qrupa ayırmaq olar: 1) mənşəcə tat dilinə məxsus terminlər; 2) ümumiran mənşəli terminlər; 3) alınma terminlər. Belə bölgü bütün sənət növlərinə aid terminologiya üçün eyni olduğundan başqa sahələrə aid terminlərdən bahs edərkən terminlərin mənşəcə növlərə bölgüsünü təkrar aparmağa ehtiyac qalmır və terminlərin mənşəcə növləri haqqında sonda qısa məlumat verməklə kifayətlənirik.

Misgərlik terminləri tat dilində işlənən terminlərin bir hissəsidir. Məlumdur ki, terminlərlə ümumişlək sözlər arasında əsas fərqlərdən biri leksik vahidin dildə işləkliyidir. Terminlərin bəziləri dildə, daha doğrusu, ünsiyyət prosesində

az işlənirsə, digərlərinə nitqdə tez-tez rast gəlmək olur. Bu da daha çox bu və ya digər əşyanı bildirən adla bağlı olur. Məsələn, misgərlərin hazırladıqları əşyaların müəyyən hissəsi əhalinin məişətində istifadə olunduğundan, onların adları danışqda çox işləkdir. Lakin misgərlik alətləri haqqında məlumat daha çox bu sahə ilə məşğul olanlara aid olduğundan bu sözlər onların dilində və ya nitqində üzə çıxır. «Linqvistik təhlil və araşdırma prosesində mühüm funksionallıq kəsb edən terminoloji leksikanın işlənmə və mənimsənilmə texnikasının öyrənilməsi gündəlik tələbat və zəruri ehtiyacdən doğur. Özü də bu, terminlərin hamısına aid məsələ deyildir. Məlumdur ki, terminlərin, o cümlədən dilçilik terminlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi ümumişlək xarakterə malik olduğundan, onlar sintaqmatik mövqe etibarını ilə sərbəst funksiya daşıyırlar» (30, 233). Ə.Cavadovun bu fikri müxtəlif sənət sahələrinə aid leksikanın işlədilməsində də özünü doğruldur. Bu cəhət misgərlik terminlərinin işlənməsində də müşahidə olunur. Azərbaycan tatlarının dilində işlənen misgərlik terminlərinin başqa bir qisminə aid nümunələri nəzərdən keçirək. Onu da qeyd edək ki, misgərliklə bağlı söz və terminlər, əsasən, Lahıç ləhcəsinə aiddir. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, misgərliyin Lahıçda daha çox inkişaf etməsi və yayılması ilə bağlıdır.

Misgərlikdə istifadə olunan terminləri üç əsas qrupda birləşdirmək olar: 1) misgərlikdə istifadə olunan alət və vasitələrin adları; 2) misgərlikdə istifadə olunan texnoloji proseslərin və üsulların adları; 3) misgərlik məmulatlarının adları; 4) misgərliklə bağlı digər söz və terminlər.

Misgərlikdə istifadə olunan alət və vasitələrin adları.

Bu sənət sahəsində bir sıra alət və avadanlıqlardan istifadə olunur. Qeyd olunduğu kimi, onlardan bəzilərinin müxtəlif növləri var. Aşağıda misgərlikdə istifadə olunan alətlərin

adları, onların istifadə məqsədləri və bu terminlərin cümlədə işlənməsinə aid misallar verilmişdir:

Lahic *misgərləri* iri çəkiclərə «tapun» deyirlər. İri çəkiclərdən metalı döymək üçün istifadə olunur, onlarla misgərlikdə ən ağır işləri görürlər. Müq. et: Azərb. dial. *tapun* keçmişdə üstü torpaqla örtülmüş damların yağışdan qabaq döyülüb bərkidilməsi üçün ağac alət.

Korsü «ağzı dördbucaqlı şəklində çəkic». Nəzər *korsürə* nayoft. «Nəzər çəkici tapmadı» və s.

Xoraduhun – «çəkic növü». İn *xoraduhun* an Hacı Nağıyi. «Bu çəkic Hacı Nağınınındır» və s.

Nəri – «qalın metalı dartıb uzatmaq üçün alət». Ve *nəri* materiala bəkəşirəni duroz bısoxtəni. «Nəri ilə materialı çəkib uzadırsan» və s.

Lözani – (*lö* «dodaq», *zərən* «vurmaq» felindən). «Metal məmulatın ensiz hissəsində iş görmək üçün alət». Bəstirə gərdəniyə və *lözani* rost bısoxtənund. «Güyümün boğaz hissəsini bu alətlə düzəldirlər».

Daranoy – «ling növü». Bə misgəri ən qe kor fidoşta bira oləthon yeki iş *daranoyi*. «Misgərlikdə ən çox işlədilən alətlərdən biri də *daranoydur*»« və s.

Qolamıx – «mıx düzəltmək üçün alət». Be *mismor* rost soxtan *qolamıx* istifadə bısoxtənim. «Mismar düzəltməkdən ötrü *qolamıxdan* istifadə edirik» və s.

Mıxkəş – «kəlbətin». Fəzail *mıxkəşə* vəyift ki, kihnə *mıxhona* vakanı ə divor. «Fəzail kəlbətini götürdü ki, köhnə mıxları divardan çıxarsın». *Mıxkəş* sözü iki tərkib hissəsindən ibarətdir: *mıx+kəş* «çəkmək». Bu sözdüzələtmə modeli İran dillərində geniş yayılmışdır.

Zınqavod – «mıxın başını girdələmək üçün alət». Bərə *zınqavod* lozim na san boşı. «Burada *zınqavod* lazım olmayacaq».

Ödrang – «ocağı qarışdırmaq üçün alət». Əvvəli icoğa və *ödrang* qarışqını. «Əvvəlcə ocağı *ödrangla* qarışdırarsan».

Nö – «nov, isti metalı soyutmaq üçün qab». Misgər bə bürün *nö* nohrabı. «Misgər novu bayıra qoymuşdu».

Qırsa – «bərpa olunmuş, lazımı qəlibə salınmış mis».

Ökişi – «tayqulp mis suqabı». Bə löyic biraftəni ye misgəri bə man *ökişi* baxş soxtabı. «Lahıca gedəndə bir misgər mənə *ökişi* bağışlamışdı». Bu qabdan həm misgərlikdə, həm də məişətdə istifadə olunur.

Danduna – «maşa». Vər, kəəbə, gərdan *danduna* vəşunda bədə düş dora bəbiran. «Boğaz, alt, boyun hissələr maşa ilə cilalandıqdan sonra qaynaq edilir».

Gülləbur – «gülləkəsən alət». Bə muzeymun ə tufəng, tapançö, xənşol, qılınc bağır ə tərəf silohsozhon rost soxta birə *gülləbur* iş histi. «Muzeyimizdə tufəng, tapança, xənçəl, qılıncdan başqa, silahsazlar tərəfindən düzəldilmiş gülləkəsən alət də var» və s.

Məbrəd – «yeyə».

Rezbavokun «yivaçan». *Rezbavokuna* vəyi biyor. «*Vintaçanı* götür gəl». Bu, yarımkalka üsulu ilə düzəlmiş sözdür. Onun birinci tərkib hissəsi rus dilində olduğu kimi alınmışdır, ikinci tərkib hissəsi isə *açan* feli sifətindən kalka edilmişdir. Azərbaycan dilində «yivaçan» sözü olsa da, danışq dilində rezbaaçan işləkdir. Söz tat dilinə Azərbaycan danışq dilindən keçmişdir.

Qeyd olunan terminlər misgərlikdə istifadə olunan alət və avadanlığın hamısını əhatə etmir. Bəzi terminlər bu paraqrafın əvvəlində qeyd olunmuşdur.

Misgərlikdə istifadə istifadə olunan texnoloji proseslər və üsulların adları.

Misgərlik məmulatlarının hazırlanmasında müxtəlif texnoloji proses və üsullardan istifadə olunur. Həmin

üsullardan bəzilərini bildirən terminləri nəzərdən keçirək.

Qəllə doran «qalaylamaq». «Qəllə» sözü Azərbaycan dilində işlənən *qalay* sözünün müqavilidir, mis qab-qacağın üzərinə təbəqə qalay çəkmək (qalaylamaq) prosesini bildirir. Bu prosesdə qalaydan istifadə olunduğundan söz birləşməsində *qalay* tərkib hissəsindən istifadə olunmuşdur. *Qalay* həm də kimya terminidir. *Doran* tat dilində köməkçi fel olub, «vermək» deməkdir.

Mola doran «lehimləmək». Bu proses məmulat hissələrini bir-birinə bərkitmək, birləşdirməklə əlaqədardır.

Obiyə «lehimləmə». Yuxarıdakı terminin ifadə etdiyi prosesin adıdır. Lakin prosesdə istifadə olunan vasitələrə görə bunlar bir-birindən fərqlənir. Prosesin nəticəsi isə eynidir. Yəni, bu proses zamanı da məmulatın hissələri bir-birinə birləşdirilir.

Düş doran «qaynaq etmək». Əzinhon bədə alınmış birə in duto hissə bə həmin *düş dora* bəbiran. «Bundan sonra alınmış bu iki hissə bir-birinə qaynaq edilir». «Düş doran» lehimləmə ilə müqayisədə daha böyük ölçülü hissələrin bir-birinə birləşdirilməsi prosesidir. Proses qızdırma və döymə ilə həyata keçirilir.

Traqka – təqlidi sözdən əmələ gəlib, çəkiclə son işləmə üsuludur.

Tö – misgərlikdə metalın qızdırılaraq, dartılması prosesini bildirir. Bədə bəstirə şürə bızərənund və *tö* bıdərənund. «Bundan sonra güyümə kimyəvi tərkib vurulur və dartılır».

Nügoni – təmir olunma. İn qablın *nügoni* san boşı. «Bu qablar təmir olunmalıdır». Bu, korlanmış və ya müəyyən hissəsi sınımış məmulatın bərpa edilməsi prosesinin, işinin adını bildirir.

Misgərlik məmulatlarının adları.

Məcməyi – Əsasən, də sini kimi işlənir; aşı dəmə qoyarkən qazanın ağzını örtmək üçün də istifadə edilir.

Baxtəvər – iki qulplu sərnici, *öküşü* «tayqulp suqabı», *sərdəf* «samovarin lüləyinin dib hissəsi», *bəsti* «güyüm, səhəng», *vər* «güyümün boğaza qədərki hissəsi», *gərdan* «güyümün boğaz hissəsi», *kəəb* «güyümün alt hissəsi», kiləstun «ərsin» və s. Bəsti rost soxtan gərəyisə bəstirə vəri, bini, gərdəni, kəəbi ə həmin cürə bəbiran. «Güyüm düzəltmək gərəksə, güyümün boğazı, dibi, boynu, altlığı bir-birindən ayrılır» və s.

Yuxarıda göstərilən məmulat adlarından bəziləri müasir Azərbaycan dilində etnoqrafik termin kimi işlənir.

Bəsti «kiçik küpə» – Bəzi dialektlərdə, məsələn, Qarabağ, Cəbrayıl, Füzuli zonasında işlənmişdir. Qədimdə soyuqdəymə zamanı xalq arasında kürəyə küpə döşəmişlər. Hazırda yaşlı nəsil bu üsuldan istifadə edir.

Satıl – «Armudu formada ağzıgen mis qab». Satıldan su, süd və s. maddələri saxlamaq üçün istifadə olunur.

Lüleyin – «Məişətdə işlədilən kiçik ölçülü mis qab». Azərbaycan dilində bu söz eyni şəkildə işlənərək, «əl-üz yümaq, dəstəmaz almaq üçün istifadə olunan «kiçik ölçülü lüləkli və qulplu gil-saxsı su qabı» mənasında işlənir (129, 88).

Misgərliklə bağlı digər söz və terminlər. Bu terminoloji qrupda misgərlikdə istifadə olunan materialların adını bildirən sözlər daha çoxdur. *Tənəkə* zay şəklində «mis məmulat»: Mis həm *tənəkə*, həm iş qırsa formeyi bəbiran. «Mis həm tənəkə, həm də əzik-üzük formada olur»; *qırşa* «misin bərpa olunmuş forması», *şürə* «kimyəvi maddə», *tənə* «misgərlikdə istifadə olunan duz», *pəstöyi* «yarımfabrikat» deməkdir.

Toxuculuq terminləri.

Tat məişətində toxuculuq xüsusi yer tutur. Tatlar əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olurlar. Qoyunçuluğun inkişafı yundan istifadəyə geniş imkanlar açmış, nəticədə toxuculuq, eləcə də, xalçaçılıq tatların məişətində geniş yer tutmuşdur. Tat dilində toxuculuq, xalçaçılıq sənəti ilə bağlı terminlər müəyyən bir leksik lay təşkil edir. *Xinəçü* «xalça dəzğahı», «hana», *gilimi* «saçaq», *vərd* «dəzğahda ağac (çubuq) hissə», *həvə* «xovlu və xovsuz xalçalarda arğacları və çinləri bir-birinin üzərində oturtmaq üçün istifadə edilən alət», *xilil* «mil», *rıştarusmun* «əyirilmiş ip», *çəşni* «naxış», «çeşni», *loça* «naxış növü», *dəhiştan* «başlanğıc qoymaq», *rusmunriştan* «əyricilik», *şünə* «daraq», *şalabandbof* «tumanbağı toxuyan dəzğah», *qeytonbof* «qaytantoxuyan dəzğah», *taxtavəy* «yunu tel-tel edən alət», *həllac* «yun, pambıq darayan», «həllac», *nimərçi* «keçəçi», *duhungir* «xalçaçılıq aləti», *arğac* «bir qayçı toxunuş», *əriş* «xalça sarınan ip», *durozmun* «əriş», *çarxala*, *kələfsə*, *furoun* «hananın detalları», *gəndumi* hərfən: «buğdayı», «buğda şəklində naxış», *gilimi* «kilimi», *hərəmi* «naxış növü», *kilimbof* «kilim toxuyan, kilimçi», *vərdivord* «xalçada olan çubuğun hərəkətə gətirilməsi», *isbigül* «ağgül (naxış adı)», «ispigül» və s. terminlər bu laya daxildir. Qeyd olunan terminlərin əksəriyyəti xalçaçılığa aiddir.

Tat dilində toxumaq prosesinin müxtəlif cəhətlərini *bofte* sözü və onun derivatları ifadə edir. Toxuculuqda istifadə olunan terminlərdən biri də «*bafta*»dır. Şübhə yoxdur ki, termin *boftan* felindəndir. *Bafta* «güləbətın və ya ipək saplardan toxunan qaytan» deməkdir. *Bafta* sözünün müxtəlif derivatları vardır. Bu da paltara naxış salmaqla bağlı sənətin yayılması ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində *baftalamaq*, *baftalı*, *baftaçı*, *baftaçılıq* kimi sözlərin əsasında bu söz durur.

Respublikamızın müxtəlif bölgələrində yayılmış «şərbaflıq» sənəti də bilavasitə bafta ilə bağlıdır. Azərbaycan tatlari şərbaflıq sənəti ilə də məşğul olurlar. Bu sənət sahəsi ayrıca monoqrafik tədqiqat obyektı olmuştur (112, 192).

Palaz – «Yundan ya pambıqdan toxunma enli, uzun, qalın, xovsuz xalça növüdür» (ADİL 3, 476). Türk dilində *palas* fonetik variantında işlənib, «keçi qılından toxunmuş qaba kilim» kimi izah olunur. Türk dilinin dialektlərində *palaz* «köhnəlmiş kilim, keçə, çul, çuval» mənalarında qeydə alınmışdır (325, 322). Tat, fars və talış dillərində *pəlos* kimi işlənir.

Xalça və kilimlərə salınan naxışlar təbiət və məişətdən götürülmüşdür. Onların adlarının əsas hissəsi ümumişlək leksik qata məxsusdur. Bu cəhət həm tat, həm də Azərbaycan dilində özünü göstərir. «Xalça toxuyanlar əhatə olunduqları təbiəti, əşyaları xalça üzərinə köçürdükləri üçün toxuduqları çeşni adlarını adi ümumişlək sözlərdən yaratmışlar: *aşuq, qayıq, pişikqıynağı, dəvəgözü, qoç, tülkü, göl, gül, quş, tovuş, quşu, şirpəncəsi, ay, ulduz*, çeşni adları bədən üzvləri, heyvan, quş, gül, bitki, səma cisimləri və başqa predmetlərin adları əsasında əmələ gəlmişdir» (2, 79). Bu cəhət tat dilində də özünü göstərir. *Tuğ, tuğbaşı, həmənkömənci* naxış adları tat dilinin toxuculuq terminologiyasında işlənir.

Bununla yanaşı, bir sıra naxış adları tat dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilində «qəcələ» adlı naxış növü var (2, 122). Tat şivələrində bu söz *qəcələ//qəcələ* şəklində «sağsağan» mənasında işlənir. Azərbaycan dilində xalçaçılıq termini kimi işlənən *müçələr* sözü tat dilindən alınmadır. *Micə//müçə//micə* fonetik tərkiblərində tat şivələrində işlənən bu söz bir çox İran dillərində «kirpik» mənasında işlənir. *-lər* isə Azərbaycan dilinə məxsus cəmlik bildirən şəkilçidir. Azərbaycan dilində

«taxtamücə» naxış adı işlənir ki, bu sözün 2-ci komponenti ümumiran mənşəlidir (2, 124).

Qeyd: Bu söz mənşəcə fars. *müjgan*, *müje* sözləri ilə bağlıdır. *Müjə* sözü qeyri-terminoloji məqamda hələ M.Füzulinin dilində işlənmişdir: *Müjəm* sərçəşmələr mənzil qılan aşuftə məcnundur».

Manca «ip». Kilvar yaşayış məntəqəsində qeydə alınmış bu sözə İran dillərində, eləcə də, tat dilinin digər ləhcələrində təsadüf edilməmişdir. Misal: *Mancara* bastand ə qeşi, güllü saxtənd vərva. «İpi kəməmindən bağlayıb, aşağı buraxdılar» və s.

Dəğar//dəğər – Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz aşağıdakı mənada işlənir: 1) qaramal dərisindən hazırlanan torba; 2) keçmişdə üzərində qaytan toxumaq üçün içi əski-üskü və ya yunlə bərk doldurulub bağlanmış meşin yastıq. İkinci mənə toxuculuq leksikası ilə bağlıdır (13, 237).

Şalabandbof – «Tumanbağı toxuyan dəzgah». Lahic ləhcəsində qeydə alınmışdır. Misal: Zeynalabdin be man bə muzey *şalabandbofa* ruşun do. «Zeynalabdin mənə muzeydə tumanbağı toxuyan dəzgahı göstərdi» və s.

Göründüyü kimi, bu mürəkkəb söz iki tərkib hissəsindən ibarətdir. Birinci tərəf *şalaband* «ip» mənəsində olub, başqa İran dillərində cüzi səs fərqi ilə həmin mənada işlənir. Məsələn, talış dilində *şəlbend* «bağlamaq üçün alt paltarın bel hissəsinə keçirilən ip» mənəsində qeydə alınmışdır (225, 431). Sözün ikinci tərəfi *bof* «toxumaq», əksər İran dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənir.

Çıqrığ. «çarx» (cəhrədə). Tat ləhcələrində eyni mənada *çıqrığ*//*çığreiğ* fonetik variantlarında qeydə alınmışdır.

Vara «bir tikişlik sap»; tat dilindəki *var dərən* «əyirmək» sözündən olması ehtimal olunur.

Şubənd «eni bir santimetrə qədər olan, yundan toxunmuş

uzun çarıqbağı». (*Şa/şah* «şah, əsas», *band/bənd* «bağ») və s.

Çoşni/çəşni. Dialekt və şivələrdə bu söz «şəkil, surət» (Qızın *çəşnisi* onun yadında qalmadı – Sabirabad), «naxış» (Bu gəvənin *çəşnisi* yaxşıdı – Qazax), «nümünə» (Bizzə Nabur xəlçələrinin *çəşnisi* var – Şamaxı) mənalarında işlənir (ADL, 95). Tat ləhcələrində bu söz *çəşni/çoşni* fonetik variantlarında işlənərək, «naxış» mənasını bildirir və toxuculuqda termin kimi qeydə alınır.

Xalçaçılıqda ümumiran mənşəli sözlər çoxdur. Həmin sözlərin böyük bir qismi tat dilinin xalçaçılıq terminologiyasında işləkliyi ilə seçilir. *Simar, bədrəng, kivan, dəhnə, bazıbənd, zinət, aftafa, xəkəndaz, güləbdan, güləbgülü, gül, kasa, fincan, nəlbəki, nəlbəkiçülü, şana, noxud, kətan, dəst, çəngəl, çıraç, sərandaz, muceha* və bu kimi sözlər xalçalarda işlənən naxış adlarıdır (2, 96). Belə naxış adları ümumişlək leksik qatdan götürülmüşdür və onlar daha çox məişət əşyalarının adlarıdır. Bu da təbiidir. Xalçaya salınan naxışların bir qismi məişətdə istifadə olunan əşyalarla bağlı olmuşdur. Bu cür naxışlar ya məişət əşyasının xalça üzərində təsvirini verməyə, ya da məişət əşyasına oxşar bəzək elementinin yaradılmasına xidmət etmişdir.

Zərgərlik terminləri.

Zərgərlik Azərbaycanda qədim dövrlərdə təşəkkül tapmış və geniş yayılmış sənət növlərindən biridir. Bu sənətlə məşğul olanlar qiymətli metallardan (qızıl, gümüş və s.) bəzək məmulatları, müxtəlif əşyalar hazırlamışlar. Zərgərlik məmulatları çox vaxt qiymətli və ya yarımqiymətli daşlar (mirvari, kəhrəba, sədəf və s.) həmçinin şüşə, sümük və s.-lə bəzədilir. Ən qədim zərgərlik nümunələri eramızdan əvvəl III minilliyə aiddir. Azərbaycan tatlari da bu sənətə aid nümunələr

yaratmışlar. Tatların işlətdikləri bəzək, zinət əşyalarının adları tat dilinin zərgərlik leksikasının əsasında durur. Zərgərlikdə istifadə olunan alətlərsə başqa sənət sahələrində də istifadə olunduğundan, onların adlarındakı eynilik qorunub saxlanmışdır.

Tat dilinin zərgərlik leksikasına daxil olan sözlər, əsasən, ümumiran mənşəlidir. Eyni zamanda bu dilə Azərbaycan dilindən keçmiş zərgərlik terminləri də çoxluq təşkil edir. Eyni ərazidə yaşamaq eyni və oxşar zinət əşyalarından istifadə etməyə zəmin yaratmışdır. Nəticədə başqa xalqa aid olan əşya ilə birlikdə onun adı da alınıb, istifadə edilmişdir.

Tat dilinin zərgərlik leksikasında *bilərzik*, *bazubənd*, *qolbənd*, *dəstinə*//*dasinə* sözləri sinonim cərgə təşkil edir. *Qolbənd* sözü türk və tat dilindən olan sadə sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmiş hibrid mürəkkəb termindir. Tat dilində işlənən və ümumiran mənşəli olan *dəstinə*/*dasinə* sözləri yalnız fonetik fərqə görə seçilir. Bunların eyni məmulatı bildirməsi və eyni söz olması şübhə doğurmur.

Bazubənd//**bozibənd** ümumiran mənşəli mürəkkəb sözdür. Azərbaycan dilində alınma söz kimi işlənən *qolbənd* sözü ilə eyni sözdüzəltmə modelinə malikdir (*bazu* «qol» + *bənd*). *Bazabənd* qola tanılan qadın bəzək əşyasını bildirir. Bundan başqa, *bazubənd* qədimdə döyüşçülərin qollarına taxdıqları «qolçaq» mənasında da işlənmişdir (13, 182).

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, aşıq yaradıcılığında *bazubənd* sözü qeydə alınmışdır:

«*Xadimələr durar sağı solunda, Cəvahir buzubənd iki qolunda*» (*Nəbati*). «*Qızıl bazubəndlər qola yaraşır*» (Aşıq Ələsgər) və s.

Qilində tat dilində «boyunbağı» mənasındadır. Bu söz Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində *qilindənə* (Bakı) – «boyunbağı» şəklində işlənir: – *Qızım, qilindənə almışam*

sə:nçün. Tat dilində o, qilində şəklində işlənir. (Yəqin ki, in qədimiyə qilində ə nənəti munde. «Yəqin ki, bu qədimi boyunbağı nənəndən qalıb»). Azərbaycan dilinin başqa dialektlərində işlənən *dıxa, gəlgəl, boğazaltı, həmayil, çəçix* (17, 226) sözlərinin «boyunbağı», «bilərzik» mənalarında işlənməsi qeydə alınmışdır. (Dıxa (Qax.) – «boyunbağı». – *Baqudan köççək, dıxalar getirip qardaşı*). Ola bilsin ki, *gəlgəl, çəçix* boyun bəzəyinin müxtəlif dialektlərdə işlənən adlarıdır. Naxçıvan dailektinə aid olan *çəçix* sözünün ikinci mənası «muncuq»dur. *Muncuq* məlum olduğu kimi, boyunda da gəzdirilir. Qeyd edilmiş sözlərdən *həmail* və *muncuq* tat dilində geniş işlənir.

Azərbaycan dilində zərgərlik əşyası adı kimi *sırğa, tana, küpə* sözləri sinonim kimi istifadə edilir. Bu terminlərdən *tana* tat dilində işləkdir.

Tana. Bir çox tat ləhcələrində, eləcə də, Azərbaycan dilinin Qazax-Gəncə şivələrində «sırğa» mənasında işlənir.

Əridib qəlbində qızıl eşqini

Könül qulağının yaparkən *tana*

Şair yeni-yeni sözlər bulacaq,

Kainat olduqca, şer olacaq (M.Müşfiq).

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında «sırğa» mənasında üç söz qeydə alınmışdır: «Guşumda *sırğadı*, sinəmdə dağdı», «Guşunda *güşvarə, qızıl tanası*».

Güş (quş) «qulaq» mənasındadır, «Cüşvarə» qulağa taxılan bəzək əşyasının adıdır («sırğa»). Talış dilində bu söz *quşovə* kimi işlənir.

Digər sənət sahələrinə aid terminlər.

Dabbaqlıq, dulusçuluq, zərgərlik, boyaqçılıq və s. sənət sahələri də tatların məişətində müəyyən yer tutur. Ona görə də

bu sahələrə aid terminlər də tat dilində gen-bol təmsil olunmuşdur. Tat dilində bu sahələrdən hər birinə aid terminlərə rast gəlmək olur. Məsələn: *püst* «qoyun dərisi», *kər* «mal dərisi», *ləysən* «dəryaz», *ahəşdun* «əhəng qabı», *vəlcə* «yarpaq», *leşzan* «leş təmizləyən alət», *tülə* «yunu tökülmüş dəri» *xiyəh* «kürk» kimi sözlər tat dilində dabbaqlıq sənəti ilə bağlı işlənən terminlərdir. Dəri emalı və dəridən istifadə ilə bağlı bəzi sənət sahələri yaranmışdır. Bu sahələrlə məşğul olanların peşəsini bildiren sözlər də sənət leksikasına daxildir. Məsələn: *çəkmədüz* «çəkməçi». *çəkmə* + *düz* (*duxtən//duxdən* «tikmək» felindən). Tat dilində *palandüz* «palançı», «palantikən» sözü də geniş işlənir.

Azərbaycan tatlarının məişətində dulusçuluq mühüm yer tutmuşdur. Dulusçuluq məmulatı rəngarəng olub, tatların məişətində geniş istifadə olunur. Tat dilində işlənən dulusçuluq leksikasını aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq olar: 1) dulusçuluq sənəti növlərini bildirənlər; 2) dulusçuluqda istifadə olunan materialların adları; 3) dulusçuluqda istifadə olunan texnoloji prosesləri bildirənlər; 4) dulusçuluqda istifadə olunan alətlə və onların hissələrinin adları; 5) dulusçuluq məmulatlarının adları; 6) dulusçuluqda tətbiq edilən bəzək və naxışların adları və s.

Sənətin, bu sənətlə məşğul olan şəxsin adını bildirən *dulusçu*, *dulusçuluq* terminlərinin tat dilinə Azərbaycan dilindən keçməsi ehtimal olunur. Bu sözlərə artırılan *çu-çu+luq* şəkilçilərinin Azərbaycan dilindən olması da bu faktı təsdiqləyir. Dulusçuluq məmulatlarına tələbat artdıqca, onların müxtəlif növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşma getmişdir. Nəticədə, bu sahənin qollarını təşkil edən sənət növləri formalaşmışdır. Bu növlərdən biri «lüləçilik» adlanır. Həmin sənətlə məşğul olan şəxsi, sənətkarı «lüləçi» adlandırmışlar. *Lülə* tat dilində «boru» mənasındadır. Dialektlərdə «lülə» sözü

işlənir. *Beş dənə arşının x lülə aldım; Dağdan suyu lüləynən gətirdilər* – (Şəki). Bakı və Salyan dialektində lül sözü üç mənada işlənir. Bunlardan ikisinin *lülə* ilə bağlılığı aşkardır. *Lül* – «dar». Paltar əynində çox *lül* görünür – (Salyan). *Lül* – «boru şəklində». İki püt lül qəley aldım – (Bakı) (11, s. 373). Talış dilində uşaq beşiyində sidiyin axıb getməsi üçün istifadə olunan xüsusi boru şəkilli əşya «lülə» adlanır. Lülə saxsıdan və ağacdan düzəldilir. Əvvəllər daha çox saxsıdan hazırlanmışdır. Ümumiyyətlə, *lül* sözünün boru şəkilli olmanı ifadə etməsi özünü başqa sözdə də göstərir. Məsələn, bu ünsürə *lüleyin* – «aftafa» sözündə də rast gəlirik. Əsasən, Culfa, İsmayılı şivələrində qeydə alınmışdır. Lahıc tatlarının dilində bu söz eyni fonetik tərkibdə, eyni mənada işlənməkdədir. Məs.: İn lüleyin ə tərəf Hacı Nağı rost soxta bire. «Bu aftafa Hacı Nağı tərəfindən düzəldilmişdir» və s.

Dulus məmulatına aşağıdakı təsərrüfat və məişət əşyaları daxildir. Su qabları: səhəng, bardaq, cürdək, şəhrəng, kuzə, küp, dolça, qurqur, sürəhi, tayqulp, parç, lüləyin, fəşir, aftafa; mətbəx qabları: qazança, küvəc, çölmək, piti dopusu, aşışüzən, həlimdan; çörək və çörəkbişirmə vasitələri: təndir, kirənə-kiyə, manqal, sac, kürə (xörək kürəsi, zəfəran, zərgər kürələri); təsərrüfat küpləri (küp, ləh, küpə, qalğa, ximrə, bəqqə, bəsti, yağ küpəsi və s. (129, 54)

Dulusçuluq ən qədim tat xalq sənətlərindən biridir. Bu sənət gil-saxsı məmulatı istehsalı ilə əlaqədardır. Bu sənətlə bağlı söz və terminlər, əsasən, İsmayılı və Quba rayonunda yaşayan tatlardan qeydə alınmışdır. Tat dilində aşağıdakı dulusçuluq terminlərini göstərmək olar: *isbiyə xak//sübiyə xak//isbiyə xok* «ağ gil», *kəbutəriyə xak//kəbutəriyə xok* «göyümtül-yaşıl gil», hərfən: («göyərçini gil») *sırxaxok//sırxaxak* «qırmızı torpaq», *suvenirsaz//süvenirsoz* «suvenir düzəldən usta», *kuzəsaz//kuzəsoz* «kuzə düzəldən

usta» (tac. *küzaqar* şəklində işlənir) (164, 8), *girə* «dulusçuluq üçün nəzərdə tutulan gil». Bu söz digər İran dillərindən olan şuqnan dilində *jiray*, ruşan dilində *ziray* şəklində işlənir (312, 236, 251).

Dulusçuların istifadə etdiyi material, əsasən, xüsusi palçıq növü olmuşdur. Bu palçığa qum və sair də qatılmışdır. İran dillərində palçıq mənasında «tül» sözündən istifadə olunur. Dulusçuluqda palçıq hazırlamaqla məşğul olan şəxsə *tülçi* demişlər.

Dulusçuluqda istifadə olunan istehsal-texnoloji proseslər. Mahiyyətə bu proseslər artıq xammalın hazırlanması ilə deyil, məhz dulusçuluq məmulatının hazırlanması ilə əlaqədardır. Məmulatın ilkin hazırlanması zamanı «ataş» – ataş vənoran «ocaq qalamaq» bir çox qaynaqlarda fars dilindən alınma hesab edilsə də, əslində, nostratik söz köklərindən biridir (98, 219). *Piçənə üsulu*, *bad üsulu*, *piyə*, *loğana* kimi proseslərdən istifadə edilmişdir.

Dulusçuluqda istifadə olunan əmək alətləri sırasına *dulus çərxı*, *qəlib*, *çərx/çəx*, *maha*, *çəxu* (*bıçaq*), *şonə* (*daraq*), *karkar*, *tranc*, *jinə kündə*, (*alt kündə*), *penə kündə* (*üst kündə*), *ğəlbir*, *kisə*, *zola*, *lok* və s. daxildir. Dulus çərxları öz forma və iş prinsiplərinə görə mürəkkəb olduğundan, avadanlıq səciyyəsi daşıyır və bu avadanlığın öz hissələri də var.

Dulusçuluq məmulatları və onların hissələrinin adları çoxluğu ilə seçilir. S.Ağamaliyeva dulusçuluq məmulatlarını onların funksional təyinatına görə altı qrupa bölmüşdür: 1) su qabları; 2) yeməyin hazırlanması və saxlanması üçün qablar; 3) süd qabları; 4) isitmə və işıqlandırma əşyaları; 5) digər məişət əşyaları; 6) su təchizatı üçün məmulatlar.

Bölgü dulusçuluqda hazırlanan məmulatların istifadə sahələri üzrə aparılmışdır. Dulusçuluqda hazırlanan qablar – *səhəng*, *səhəngçə*, *bardaq*, *qurqur*, *surahı*, *kuzə*, *faşır*, *duvaq*,

qapaq, qazan, dopu, aşısüzən, piti qabı, təndir, sərpuş, küp, bəqqa, kasa, saxsı stəkan, qəndqabı, aftafa, nimçə, nehrə, çalğa, badya, xeyrə, mətrət, çıraq, silbinc, oxana, lülə, çolə qəv, çolə qınq/künq/kınq tatların məişətində işlədilən əşyalardır. Onların adlarının bir qismi ümumiran mənşəli sözlərdir. Bəzi adlar isə Azərbaycan dilindən alınmadır. Bəzi dulusçuluq terminləri ilə bağlı təhlil verməyə çalışaq.

Dığır-dığır – «nahamar», «kələkötür» mənasında dialektlərdə işlənir. Tat ləhcəsində bu söz *dığır-dığır//düyür-düyür* variantlarında geniş işlənir. Məs.: Parçarə *dığır-dığır* məni – «Parçanı *dığır-dığır* etmə» (Xaç.) Dulusçuluqda bəzi hallarda qabların səthinin nahamar şəkildə tələb olunmuşdur. Bəzi qabların spesifikasiyasına uyğun olaraq, onların daxilində nahamarlıq yaradılmışdır. Məsələn, yağ çalmaq üçün istifadə olunan nehrənin daxilindən xüsusi düyünlər qoyulurdu ki, bu da yağalma prosesini sürətləndirmək məqsədi daşıyırdı. Nehrənin içi kələ-kötür olur.

Bilmə//bülmə – «nəlbəki» mənasında. Məs.: *Bülmə* xurd bü. «Nəlbəki sındı». (Ab.).

Şirəng «(səhəngdən balaca, kuzədən böyük) suqabı».

Qağla «suqabı, balaca küpə». Burada qağ qədəli «kiçik» sözü ilə bağlıdır.

Ləçə «sərnice». Tat dilində *lə* «küp», deməkdir, *-çə* kiçiltmə bildirən şəkilçidir.

Bəqqə – «süd sağmaq üçün saxsı qab» (Q.).

Qohumluq terminləri.

Qohumluq terminləri ailənin inkişaf tarixi və nikah münasibətlərinin formalaşması prosesi ilə bağlıdır (256, 11; 301, 127). Şübhəsiz ki, qohumluq terminləri müxtəlif xalqların etnik mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Dilin qədim leksik

laylarından birini təşkil edən və əsas lüğət fonduna daxil olan qohumluq terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi bütövlükdə müəyyən dilin daşığıı olan bu və ya digər xalqın inkişaf tarixinin ayrı-ayrı cəhətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Habelə, konkret bir dilin qohumluq terminləri üzərində aparılan tarixi-etimoloji araşdırmalar həmin dilin və eləcə də, onun aid olduğu dil qrupunun ən qədim leksik qatlarına nüfuz etməyə, nəzəri ümumiləşdirmələr aparmağa şərait yaradır. Bu mənada tat dilində qohumluq terminlərinin inkişafı və formalaşmasının araşdırılması təkcə İran dilləri konteksti ilə məhdudlaşmır. Tarix boyunca tatlının türkdilli azərbayanlıların əhatəsində və bilavasitə qonşuluğunda yaşaması onların dilindəki qohumluq terminlərinin müxtəlif təsirlərə məruz qalmasına və hibrid qohumluq terminlərinin işlənməsinə yol açmışdır.

Qohumluq terminlərinin əksəriyyəti ümumiran mənşəlidir. Mö «ana», piyə «ata», *kük* «oğul», *kilə* «qız», *buror* «qardaş», *xuvar* «bacı», *el* «uşaq», *zan* «arvad», *zan buror* «qardşarvadı», *şöxuvar* «baldız», *şöburar* «qayın», *xüsür* «qayınana», *xüsürmərd* «qayınata», *dumbor* «kürəkən», *xuvargil* «bacılıq», *bocanaq* «bacanaq», *yezne* «yezne», *həvü* «günü», *şüvər* «ər» *arus//ərüs* «gəlin hambocun «elti»« və s.

Tat dilində qohumluq terminləri xarakterinə görə iki qrupa ayrılır: a) qan qohumluğu ilə bağlı terminlər; b) nikah qohumluğu ilə bağlı terminlər.

Həmin qruplara aid bir neçə termini nəzərdən keçirək.

a) Qan qohumluğu ilə bağlı terminlər. Bu tipli terminlərin əsas qismi İran dilləri ilə ümumilik təşkil edən sözlərdən ibarətdir. Müəyyən hallarda tat dilinin fonetik quruluşuna uyğun olaraq, səs əvəzlənmələri müşahidə edilir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

May//moy//mö «ana». Bu söz əksər İran dillərində

madər/modər (<matar) şəklindədir. Intervokal pozisiyada t/d və sonrakı sonor r samitlərinin düşməsi talış, tat və digər İran dillərində də geniş yayılmışdır: tal. moe, semn. me və s.

Piyar/piyə «ata». Müqayisə et: fars. pedər, tal. piə, tac. dial. padar, semn. pia (<*pitar). Bu sözdə də intervokal pozisiyada t/d ~ y əvəzlənməsi özünü göstərir. Burada postpozisiya mövqeyində r sonor samiti qorunmuşdur. Ümumiyyətlə, tat dilində, talış dilindən fərqli olaraq, söz sonunda r samitinin düşməsinə az rast gəlinir.

Birar//buror//burvar «qardaş». Müq. et: fars. bəradər, tal. boə, tac. barodar, semn. bere (<*bratar).

Xuvar//xuvər «bacı». Müq. et: fars. xahər, tal. hova, tac. xohar, semn. xuakar (<*xvākar). Sözdə a ~ u əvəzlənməsi tat dilinin Lahic ləhcəsi üçün xüsusilə xarakterikdir (73, 9).

Söz ortasında k samitinin zəifləməsi q/g-yə keçməsi və yerini diftonq səsə verməsi nəticəsində v samiti törəmişdir: xvakar > xukar > xuğar > xuar > xuvar//xuvər və s.

Tat dilindəki formaya tacik dialektlərində də rast gəlmək olur (270, 210).

Duxtər «qız» (Q., Qon. k.). Müq. et: fars. doxtər, tal. kinə, semn. dot(a). kürd, tac. duxtar və s.

Bundan əlavə, tat dilində «qız» anlayışını bildirmək üçün lahic ləhcəsində *kilə* sözündən də istifadə olunur. Məs.: Ye siyə sim kilə, isbi ru kilə, Bıbərdan avozgə bə Dəxər mənə. «Bir qara göz, ağ üzlü qız, Aparır yenə də Daxara məni» və s.

Kuk//kük «oğul» (əksər şivələrdə). Həmin leksem onunla əlamətdardır ki, başqa İran dillərində onun analoquna rast gəlmirik.

Həmin terminlərdən bir sıra mürəkkəb terminlər yaranmışdır. Şaquli istiqamətdə sıralanan qohumluq terminlərində kələ «böyük» sözündən istifadə olunur: kələmay//kələmoy//kələmө «nənə»; hərfən: böyük ana;

kələbaba//kələbab «baba», hərfən: böyük baba, kələ buror//kələ burvar «böyük qardaş»; kələmi «böyük əmi» (valideynlərin əmisi); kələ dayı//kələ doyi «valideynlərin dayısı» və s.

Maraqlıdır ki, türk dilində də bu sistem özünü göstərir: böyük anne «nənə», böyük baba «baba». Bir sıra başqa dillərdə müşahidə edilən bu halı, görünür, tipoloji oxşarlıq kimi qəbul etmək lazım gəlir.

Digər sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb qohumluq terminləri: ku əmi//kü əmi «əmioğlu», kile əmi «əmiqızı», ku bibi//kü bibi «bibioğlu», kile bibi «bibiqızı», kile xalə//kile xola «xalaqızı», ku dayı//kü doyi «dayioğlu», kile dayı//doyi «dayıqızı» və s.

Qan qohumluğu ilə bağlı düzəltmə terminlərə çox az təsadüf edilir: xuvarle//xuvarlə, xuvargil «bacılıq», duxtərlə «qızçıqaz», duxtərgəri «ögey qız» və s.

Qan qohumluğu ilə bağlı terminlərin içərisində ərəb və türk mənşəli sözlər də müəyyən yer tutur. Türk (Azərbaycan) mənşəli terminlər: dayı//doyi «dayı», bibi «bibi», qədəş (Dəv.) «qohum» və s.

Qədəş sözü *kadaş* şəklində «qan qohumu» və «qardaş» mənalarında qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmışdır (193, 401-402).

Bu sözlər daha çox mürəkkəb qohumluq terminlərinin tərkibində işlədilir. Qeyd edək ki, həmin terminlər türk dilləri ilə tarixi əlaqəsi olan bir sıra İran dillərində də keçmişdir. Tacik ədəbi dilində və dialektlərində oca «ana», tağo//tağoyi «dayı», apa «böyük bacı», aka «böyük qardaş», qaysanqul//qayınsingil//qaysangəl «baldız», yanga//yana (yıngə) «ərin qardaşı», «qardaşarvadı» və s. türkiizmlər geniş şəkildə yayılmışdır (270, 210; 285, 106).

R.Şükürov Azərbaycan kürdlərinin dilində bütöv şəkildə

Azərbaycan dilindən alınmış əmioğlu, dayıoğlu, xalaqızı, mamaoğlu, bibioğlu mürəkkəb qohumluq terminlərinin geniş işlənmə tezliyinə malik olduğunu qeyd edir (135, 96).

Tat dilində dayı//doyi terminləri ilə yanaşı, xolu «dayı» termini də işlənməkdədir.

Qan qohumluğu bildirən terminlər içərisində bir neçə ərəb mənşəli terminə rast gəlinir: əmu //əmi «əmi», xalə //xola «xala» və s.

Son dövrlərdə, xüsusilə də, gənc nəslin şifahi nitqində rus dilindən alınma ata və anaya müraciət formaları olan *papa* və *mama* terminləri də işlənməkdədir.

b) Nikah qohumluğu ilə bağlı terminlər. Bu tipli terminlər nikaha girdikdən sonra ər və arvadın müvafiq surətdə yaxın qan qohumları ilə münasibətlərini ifadə edir. Həmin terminlərin içərisində İran mənşəli sadə terminlər üstünlük təşkil edir: *dumar//dumbar//dumbor* «kürəkən». Müq. et: fars. *damad*, tal. *zomə*, İran tat. *zoma*, semn. *zoma*; *şoxuvar//şöxuvar* «baldız», *şöbirar//şöburor//şöburvar* «qayın», *xüsur//xüşür* «qayınana» (tac. *xusur*) və s.

Fars dilində olduğu kimi, tat dilində də «gəlin» anlayışı ərəb mənşəli *arus//ərüs* termini ilə ifadə edilir.

Müəyyən hallarda nikah qohumluğu təsviri yolla, mürəkkəb sözlər vasitəsilə ifadə edilir. *xusurmərd//xüsürmərd* «qayınata», *zanbirar//zanburor//zənburvar* «qardaşarvadı», *zan əmi//zən əmi//zamu* «əmiarvadı», *zan dayı//zan doyi* «dayıarvadı» və s.

Nigah qohumluğu bildirən terminlər arasında həvü «günü» sözü xüsusi maraq doğurur. Bu söz talış dilində *əvisue* şəklində işlənir. Fars dilində *havu*, kürd dilində *hevi*, *heviye* terminləri daha çox işləkdir.

Qeyd olunanlardan əlavə, tat dilində bilavasitə qohumluq terminlərinə aid olmayan, lakin «insan» anlayışı ilə bağlı olan

pirzən «qarı», *pirmərd* «qoca kişi», *ayal//el* «övlad», *elgəri* «oğulluq, oğulluğa götürülmüş uşaq», *ayallü//elli* «uşaqlı», *ayalgəri* «övladlığa götürülmüş uşaq» və s. ifadə formalarına da rast gəlirik.

Qohumluq terminlərinin dildə işlənməsi müxtəlif müraciət formalarının yaranmasına şərait yaradır. Müraciət forması kimi bəzən tat dilində mövcud olan qohumluq terminlərindən, bəzən fərqli sözlərdən istifadə edilir. Bu cəhət qohumluq terminlərini kommunikativ vəzifəsindən irəli gəlir. Buna görə də qohumluq terminləri dildə iki formada özünü göstərir: vokativ (bilavasitə qohuma müraciət forması kimi) və qohum barəsində bəhs edərkən (ümumi şəkildə). Tat dilində vokativ məqamda qohumlara müraciət olunduqda kişi və qadınlar üçün fərqli sözlərdən istifadə olunur. Müəyən hallarda kişilərə və qadınlara müraciət formalarında mürəkkəb sözlərin ilk komponenti (səciyyələndirir söz) eyni olur. Məsələn: əssəl «bal», kələ «böyük», bircə «bircə», disti «dostu» və s. sözlər ünsiyyət prosesinə əzizləmə, nəvaziş çaları verir.

Tat dilində kişilərə və qadınlara məxsus aşağıdakı müraciət formaları geniş yayılmışdır. Kişilərə aid: *kələmi* «böyük əmi», *kələ dayi//doyi* «böyük dayı», *əssəl əmi* «bal əmi», *kələ baba//babo* «böyük baba».

Qadınlara aid: *cılxıs* «qızılığıl», *əssəl bibi* «bal bibi», *bircə xola* «bircə xala», *bircə bibi* «bircə bibi», *hildisti* («hil + dostu»), *xondisti//dosti* («xandostu»), *lumidisti* («lumu» dostu), *ətirdisti* («ətirdostu»), *bircəbodom* («bircəbadam») və s. (73, 53).

Göründüyü kimi, tat dilində qadınlara müraciətlə zamanı istifadə edilən vokativ formalarda ətir, rayihə, dad və s. -lə assosiasiya yaradan adlarından istifadə edilir, kişilərə aid müraciət formalarında isə, hörmət, nəzakət, ailədə böyük-küçlük münasibətlərinin nəzərə alınması əsas yer tutur.

Qohumluq terminlərinin əksəriyyəti ümumxalq dilinin leksikasını təşkil edən sözlərdir. Bəzi hallarda Azərbaycan, ərəb və rus dillərindən alınmış söz və terminlərə də təsadüf olunur. Mö «ana», piyər «ata», nənə «nənə», baba «baba», kük «oğul», kilə «qız», xuvar «bacı», buror «qardaş», el «uşaq», zan «arvad», zan buror «qardşarvadı», şoxuvar «baldız», şöburar «qayın», xüsür «qayınana», xüsürmərd «qayınata», dumbor «kürəkən», əmi, dayı, xala, bibi, xuvargil «bacılıq», bocanaq «bacanaq», yeznə «yezənə», küdoyı «dayıoğlu», küəmi «əmioğlu», kile dayı «dayıqızı», kübibi «bibioğlu», nəvəəmi «əminəvəsi», nəvedoyı «dayı nəvəsi», həvü «günü», şüvər «ər» və s.

Tat dilinin Lahıç ləhcəsində uşaq leksikonunda «dayı» mənasında *dodo* sözü işlənir. Məs.: Mehdi dodo hər sol və Loyic umoranbi. «Mehdi dayı hər il Lahıca gəlirdi».

Digər İran dillərindən talış dilində bu söz daha geniş işlənir. Talış dilində *dodo* sözü «böyük bacı» əsas mənasından əlavə anaya, analığa və s. müraciət zamanı işlədilən söz kimi də qeyd olunur (225, 235).

Digər tat ləhcələrində *dodo* sözünə rast gəlinir. Bu söz tacik dilində müəyyən fonetik dəyişikliklə mürəkkəb qohumluq terminlərinin yaranmasına xidmət edir. Məs: *dodarran* «qayın» (arvadın qardaşı), *darsur* «qayın» (ərin qardaşı) və s. (270, 209).

Tat dilinin Lahıç ləhcəsində *xuvargil* «bacılıq» mənasında işlənir. İran dillərində bu söz *xorxənda* şəklində qeyd alınmışdır (227, 391-392). Əfqan dilində «bacı» mənasında *xor* işlənir (180, 53).

Tat dilində qohumluq terminlərinin bir qismi ərəb mənşəlidir: *ami//amu//əmi* «əmi», *xalə//xolla* «xala», *arus//ərüs* «gəlin», *aruslə//ərüslə* gəlinə əzizləmə mənasında müraciət, *arusəmi//ərüsəmi* «əmiarvadı» (əsasən Abşeron

tatlarının dilində). Məs.: Arusəmi medsestrə kar bə saxtən «Əmim arvadı tıbb bacısı işləyir» və s.

Bacanağ//bacanəğ «bacanaq». Bütün tat ləhcələri üçün xarakterikdir. Bu söz, Azərbaycan dilində olduğu kimi, bacıların ərlərinin bir-birinə müraciət formasıdır. Müasir Azərbaycan dilində *bacanaq* (dial. *bacanax//bacanağ*) «bacı» sözüə uyğun gəlir. Ə.Dəmirçizadə *-anaq* və ya *-naq* şəkilçilərini müqayisə edir (38, 44-45). Türk dilində bu sözə *bacınak* şəklində rast gəlinir (259, 152).

Dadaşi «ata», «dadaş» mənasında tat dilinin Lahıç ləhcəsində qeydə alınmışdır. Məs: *Dadaşiman* hər sol in yərərə koştə bısoxtanbi. «Atam (dadaşım) hər il buraları əkdirirdi» və s.

Dadaş – Bu söz dialektlərdə, o cümlədən, Ordubad dialektində «böyük qardaş», Yardımlı şivəsində «dayı» mənasında geniş işlənir. Tat dilində bu söz «ata» anlamında işlənir. Tat dilinin Lahıç ləhcəsində «dadaşi» forması da qeydə alınmışdır. Talış dilində «böyük qardaş» mənasında işlənir. Bu mənada Azərbaycan dilində də qeydə alınır. C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» əsərində Nazlı qardaşı İsgəndərə «dadaş» deyər müraciət edir və s.

Dadaş termini Azərbaycan dilində kiçik bacı və qardaşın böyük qardaşa müraciəti kimi də işlənir (190, 17).

Damad – (Ab., Q., Xaç., Lah.) / *dömöd* «kürəkən». Umruz damad və xuneyni amarabü. «Bu gün kürəkən evimizə gəlmişdi» (Ab.). *Damad* sözü fars mənşəlidir.

Bu söz Qazı Bürhanəddinin dilində (29, 472), Quba rayonu şivəsində (12, 119), müasir türk dilində (89, 126) eyni mənada qeydə alınmışdır.

Tat dilində müxtəlif sahələrə aid terminlər.

Tat dilində tatların məişəti, yaşayışı, həyat tərzi, məşğuliyyət, eləcə də, onların ətraf aləmlə təması ilə bağlı olaraq müxtəlif sahələrə aid terminlər yaranmış və bu terminlər bu gün də işlənir. Təbabət, hərb, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, zoologiya, botanika, iqtisadiyyat, astronomiya və s. bu terminlərin mənbəyini və mövzusunı təşkil edir. Qeyd olunan sahələrə aid terminoloji leksika sistem səciyyəsi daşmır və onların müəyyən bir sistemə salınması çətindir. Çünki bu terminlər tat danışığı dilində işlənən ümumişlək leksik qatda yer almış terminləri əhatə edir.

Tat dilinin terminoloji leksikasında təbabət terminləri (məs.: *sərədər* «başağrısı», *işqəməburi* «qarınağrısı», *vor* «yel xəstəliyi», *hinoğ* «inaq», *çilk* «irin, çirk», *qısır* (ib.), *ruğanmü* «vazelin», *sinəgiri* «astma», *çix* «öskürək», *qənçür* «sətəlcəm» və s.), astronomiya və coğrafiya terminləri (məs.: *xok* «torpaq», *xori* «yer», *afto* «günəş», *küləxır* «bulud», *moh* «ay», *rukərə* «çay», *vor xəzri* «şimal küləyi», *giləvor* «qərb küləyi», *vorış* «yağış», *vərf* «qar», *nuhur* «göl», «nohur», *küh* «dağ», *dih* «kənd», *zəvəra* «yoxuş», *sərbənüşvə* «eniş», *pişin* «günorta», *ruz* «gün», *şö* «gecə», *şəngüm* «axşam», *rah* «yol», *zumustun* «qış», *homin* «yay», *poriz* «payız», *vassol* «yaz», *dişənbi* «bazar ertəsi», *səşənbi* «çərşənbə axşamı», *çorşənbi* «çərşənbə», *şorinə* «cümə axşamı», *orinə* «cümə», *şənbi* «şənbə», *yekşənbi* «bazar günü», *səhət* «saat», *daqqa* «dəqiqə», *səboh* «səhər», *havo* «hava», *batdoğ* «batdaq», *vor* «yel», *zilincin/zimilərz* «zəlzələ», *birəq* «şimşək» və s.), zoologiya terminləri (məs.: *səg* «it», *pişig* «pişik», *yəvər* «düyə», *lari* «xoruz», *gomiş* «camış», *quç* «qoç», *həştərxon* dan. «həştərxan», «hinduşka», *vələnd* «hörümçək», *qulonça* «qulun», *xug* «donuz», *girg* «qurd, canavar», *xər* «eşşək», *xərgüş* «dövşan», *mor* «ilan», *girgirə* «vəhşi göyərçin», *xırs* «ayı», *pişgiri* «cırırama», *pişpilək* «kəpənək», *jüji* «kirpi»,

işij//şubuc «bit», *çır* «qurd», *mərəgö* «inək», *cısbənd* «qoyun», *mücinə* «qarışqa», *boğ* «qurbağa», *porsuğ* «porsuq», *əqrəb* «pələng», *siçoili* «siçovul», *şir* «şir, aslan», *ceyran*, *maral*, *əs* «at», *biz* «keçi», *qacələ* «sağsağan», *pərəndə* «qaranquş», *gərg* «toyuq» və s.), botanika terminləri: *buroni* «lobya», *güvo* «ot», *dor* «ağac», *vəlg* «yarpaq», *əli* «alça», *zərdə əli* «ərik», *təli* «tikan», *çılxis* «qızılgül», *çılxisdor* «qızılgül kolu», *bağala* «böyürtkən» *müri* «moruq», *futoli* «əvəlik», *təşənəyoği* «həvəcüvə», *siyə tum* «qara tum, çörək otu», *təhləsir* «sarımsaq», *qilin* «kartof», *piyoz* «soğan», *əssəli* «yonca növü», *tara* «tərə», *qamiş* «qamış», *gezinə* «gicitkan», *ziris* «zirinc», *təli qətqəli* «çaytikanı», *bağala xırsi* «qırmızı moruq, ayı moruğu», *bihdor* «heyva ağacı», *si* «alma», *məşməşür* «şaftalı», *qaqalaxırdi* «dəvədabanı», *ənginə* «qax», «meyvə qurusu», *lavaşinə* «lavaşa», *isbi micə* «çobanyastığı», *bənövşə pəşmuna qafar* «bənövşə fəsiləsindən gül», *çimnüri* «alma növü» («göz işığı»), *çimxil* «itburnu» *kürmüri* «novruz bayramında yandırılan kol», «gəvən», *pürinə* «yarpız», *xoçəməz* «qoz», *əmrü* «armud», *gəndim* «arpa», *pənbə* «pambıq», *peyğəmbəri* «qarğıdalı», *bəli* «gilas», *dəmbül* «gavalı», *xəmzə* «yemiş», *zumustuni* «qarpız», *zərdə* «kök», *ənör* «nar», *vic* «tut çırpmaq üçün cadır». Dini terminlər: *məllö* «mola», *cənnət* «cənnət», *cəhənnəm* «cəhənnəm», *imom* «imam», *türbət* «türbə», *qurbon* «qurban», *düö* «dua», *qurön* «quran», *şiyə* «şiə», *sünni* «sünnü», *müsölmun* «müsəlman», *məzor* «məzar», *mələk* «mələk», *cənəmoz* «canamaz», *peyğəmbər* «peyğəmbər», *xudo* «allah», *seyid* «seyid» və s., hərbi terminlər (*silahsoz* «silahsaz», *zanburo* «vur getsin» (top növü), *gülləbur* «gülləkəsən (alət)», *qundoğ* «qundaq» və s.), iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı terminlər. Arıçılıqla bağlı terminlər: *əng* «arı», *əngdor* «arıçı», *soya*, *birin* «arı səbəti», *şum* «şan», *dərəmum* «arının səbətin qapısını mumla

örtməsi», *şah* «ana arı», *kələsər* «erkək arı», *laşgər* «xammal daşıyan işçi arı», *vəçə əng* «arı beçəsi», *əssəl* «bal», *nüne* «yuva», *şəhəkü* «çarpaz ağac» və s., kənd təsərrüfatı: *saqot* «dəhrə», *təvər* «balta», *tapançü* «belə bənzər alət», *xiyəh* «kürk», *bilinc* «yaba», *qartanqa* «yüyən» (*qantarğa*-dan!) *damdamundan* «körük basmaq», *göydun* «tövlə», *məbrəd* «yeyə», *rəncbəri* «əkinçilik», «rəncbərlik», *sərgin* «peyin», qədən «toyuq peyini» və s.) işlənir.

Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı, iqtisadi və mədəni əlaqələrin artması müxtəlif sahələrə aid beynəlmiləl, eləcə də, sahə terminlərinin alınmasını sürətləndirmişdir. Bir sıra terminlər insan məişəti, cəmiyyət və dövlətlə bağlı olduğundan, danışq dili kimi istifadə olunan dillərə də keçir. Bu cür terminlərin tat dilində də işlənməsi qeydə alınır. Məsələn: *komputer*, *parlament*, *prezident*, *monitor*, *internet*, *sayt*, *atom*, *atom bombası*, *siyasət*, *veto*, *sanksiya*, *humanitar yardım*, *blokada*, *atəşkəs* və s. Bu cür terminlərin tat dili üçün qruplaşdırılması, təsnifi, təhlil və araşdırılması bu dilin leksikologiyasının öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşımasa da, onların dilin ümumi leksik sistemində yer tutması nəzərə alınmalı və belə terminlər də lüğət fondunun tərkib hissəsi kimi qeydə alınmalıdır.

Beləliklə, tat dilində işlənən terminlər əsasında aparılmış tədqiqat göstərir ki, bu dildə terminlər müəyyən sahələrlə, xüsusən, sənət-peşə ilə bağlı olaraq geniş yayılmışdır və tat dilinin xüsusi leksik qatı kimi diqqətə layiqdir. İndi isə müxtəlif sahələrlə baxlı terminləri ümumi şəkildə nəzərdən keçirək.

Zoologiyaya aid terminoloji leksikanın əsas hissəsi quş və heyvan adlarını bildirir. Bu adlar həm terminoloji vahidin quruluşu, həm əmələgəlmə yolu, həm də etimologiyasına görə maraq doğurur. Ona görə də bu terminlərin bir qismi üzərində

dayanmaq lazım gəlir.

Laxlaxa «ağacdələ». Bu təqlidi sözdür. *Laxlaxa* «qabda çalxalanan suyun səsinə və ona oxşar bütün səsləri bildirir. Burada –*a* şəkilçidir və «oxşar, kimi» mənasını ifadə edir.

Cincit «balaca quş». Tat dilindəki *cincit* «diribaş» sözündən alınmışdır.

Kəcələ qəriğ «zığzığ». Bu quşların əksəriyyətinin başının qabaq hissəsində tük olmadığından, onlara belə ad verilmişdir.

Bənlibiyo «sarıköynək». Quba ərazisində bu quşa, əsasən, may-iyul aylarında giləsin yetişməsi ərəfəsində təsadüf edilir.

Bəhlibilu hərfən: «giləsgəl» (*bəhli* «gilə» + *bilu* «gəl»).

Kaca «sərçəyəoxşar quş». Tat dilində Quba ləhcəsində *karcə* qulaqları çox qısa və kobud olan qoyuna deyirlər. Göstərilən quşun qulaqları da buna oxşadığından, ona belə ad vermişlər.

Şöügərd «yarasa». *Şöü* «gəcə», *gərd* isə *gəştən* (gəzmək) fəлиндən olub, söz bütövlükdə «gəcəgəzən» mənasını verir.

Şünəbəsər «şanapipik». Tat dilində *şunə* «daraq», *sər* «baş», *-bə* istiqamət bildirən şəkilçidir. Hərfən: «daraqbaş» deməkdir. Azərbaycan dilindəki *şanapipik* sözü də *eyni* mənə üzrə motivlənmişdir. Tat dilində *şunə* «daraq» mənasındadır.

Kələsər «eşşək arısı». Bu söz aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir: *kilə//kələ* «yekə», *sər* «baş», yəni, *yekəbaş* və s.

Beçə «arı beçəsi, arı balası».

Qələngərək//qeyçəngərək. Azərbaycan dialektlərində bu, həşərat növü bərəsində deyilir: «xırda uçan böcək».

Şüçirağı «şəbçıraq». *Şəbçıraq* sözünün *şü//şöü//şe* mənası bu sözün motivini tamamilə ehtiva edir.

Pilpilək//pilpirek «kəpənək». Talış dilində kəpənək mənası *liləpər/lüləpər* sözü ilə ifadə olunur. Sonuncu hecəda

l-r əvəzlənməsi nəzəri cəlb edir. *Lüləpər(ə)* sözü Azərbaycan dilinin Cəlilabad və Lənkəran şivəsində «kəpənək» mənasında işlənib, ola bilsin ki, *pilpirek* sözünün də mötivini açmağa kömək edə bilər (12, 373).

Şud//şut «taxtabiti». Quba dialektində işlənir.

Hüni «ağcaqanad». İsmayılı şivəsində bu söz geniş işlənir. *Hüni/hünü* variantlarında Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində işlənir (12, 232).

Puskuri «uçan balaca həşərat». Tat dilində *puskuri* leksemi əsasən «kiçik, balaca» mənası verir.

Ları «toyuq cinsi»; «döyüşkən toyuq və ya xoruz». M.N.Əfəndiyev bu sözün tat dilinin Lahıc ləhcəsində «döyüşkən xoruz» mənasında işləndiyini qeyd edir (316, 45).

Şürkinə «qurudulmuş meyvələr və quru yemək şeylərinin üzərinə qonub tor əmələ gətirən qurd». Bu söz «güvə» mənasında talış dilindən Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsinə keçərək, işlənəməkdədir.

Botanika terminləri. Tatların Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində yaşaması, bu ərazilərdəki bitki örtüyünün müxtəlifliyi tat dilinin leksikasında da ifadəsini tapmışdır. Təbii ki, bu bitkilərin adları tat dilinin müxtəlif ləhcə və şivələrində işlənir. Məsələn, Quba dialektindən toplanan 200-ə yaxın mədəni və yabani ot və bitki adı var. Bu adlar arasında həm alınma, həm ümumiran mənşəli, həm də tat dilinin özünə məxsus olan sözlər var. Belə bitki adlarından bəzilərini nəzərdən keçirək.

Bəğələ//bəqələ «böyürtkən kolu və meyvəsi». Azərbaycan dilinin Quba dialektində az da olsa işlənir. Uşaqlar *bəqələni* yığıb yiyədülər. İsmayılı ləhcəsində *bəğələ* variantında qeydə alınır: *Bəğələ* dəyib, gedək yığax (121, 231; 11, 43). Azərbaycan dilində *bəqələ//bəğələ* leksemının dubleti, sinonimi kimi dilin özünə məxsus *böyürtkən//böyürtkən* sözü

işlənir.

Lüxxüm «enliyarpaqlı, gövdəsi yeməli meşə bitkisi».

Pəl «kəvərəoxşar yeməli meşə soğanı».

Xərkər//xərxəri «taxıl zəmilərinin arasında bitən zərərli yabani bitki növü».

Cüclə «əsasən, taxıl zəmilərində bitib, toxumları və gövdəsi tikanlı bitki növü».

Gəznə «gicirtkan». *Geznə* İsmayılı şivəsində «gicirtkən» mənasında qeydə alınmışdır. Tat ləhcələrində eyni anlamda *gezinə//cezinə//qezinə* fonetik variantlarında geniş şəkildə işlənir. Məs: Be vor xəstəliyi gezinə faydolyi. «Yel xəstəliyinə gicirtkən faydalıdır» və s. Talış dilində *qəzənə* variantı işlənir.

Kərməgiyo//girməgiyo «mədədəki qurdu tökmək üçün qaynadılıb suyu içilən ot». Tat dilinin Quba ləhcəsində bu söz *kərməgiyo* formasında işlənib, «istiot» mənası ilə motivlənmişdir, müq. et: *kərm//gərm* «isti», *-ə* «şəkilçisi», *giyo* «ot».

Müri «çiyələk».

Əngəbuy «nanəyəoxşar bal iyi verən mədəni bitki». Tat dilində *əng* «arı», *-ə* «şəkilçi» və *buy//bu* «iy, qoxu» hissələrindən.

Zəncirəbənd «armud növü».

Dumbul gavalı «iri gavalı növü». Mürəkkəb sözün birinci tərəfi *dumbul/* «ətli, iri, gombul» deməkdir.

Məməbizi «xırda və uzunsov alça növü». *Məmə* «döş», *büz* «keçi», *-i* sözün motivi «keçiməməyi» *keçi* məməsindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində «keçiməməyi» adlı üzüm növü var. Tat dilinin Quba ləhcəsində *məməbüzi* (hərfən: «keçiməməsi») eyni zamanda, həm çiyələyin və həm də böyürtkənin müvafiq əlamətlə səciyyələnen bir növünə də deyilir.

Püspüsə «gavalı növü». Bu söz tat dilində həm də «xırda hissəcikli quru, rahat ovulan şey», «girmiş» deməkdir.

Qarq «qozun yaşıl qabığı» («qovaq»).

Bəlyabağı «balqabaq». Əsasən, Abşeron, Quba, Qonaqkənd ləhcələrində geniş işlənir. Məs: Ə bəlyəbağı yeqdə qutab pezim. «Balqabaqdan bir az qutab bişirək» və s.

Cıbrıx «çılpaq», «qərzəksiz, qərzəkdən çıxmış qoz, findıq, şabalıd». *Cıbrıxdan çıxmaq* «susuzluqdan yanmaq». Tat ləhcələrində də bu söz *cıbrığı dərmoran//cıbrıx durmarən* «cıbrığı çıxmaq, susuzluqdan yanmaq» mənasında geniş işlənir. *Cıbrıx* sözü Azərbaycan şivələrində də işlənir.

Çətənə «ləpəsi çətin çıxan». İn xoçəməzə həmeyi *çətəneyi*. «Bu qozun hamısı çətənədir». Azərbaycan dialekt və şivələrində də bu söz eyni mənada işlənir (12, 102).

Gəlinbarmağı – Bakı dialektində bu söz üzüm növünü bildirir. İsmayılı şivəsində isə xüsusi əhəmiyyəti olan yabanı bitkinin adı kimi işlənir. Tat dilində bu sözün qarşılığı «pəlpətyon»dur.

Qaqalaxırdi «dəvədabanı». Hər iki mürəkkəb sözün motivi eynidir.

Tibb terminləri. Tibbə aid termin və ifadələr tat dilində, əsasən, xəstəliklərin adından ibarətdir. Məsələn: *çüməürə//çümörə* «göz xəstəliyi» (*çüm* «göz», *öürə//örə* «duman»); *zərdi* «sarılıq» (*zərd* «sarı» sözündən); *qulə//olə* «çiçək» (*ou/o* «su», *-lə* kiçiltmə bildirən şəkilçi); *xuruzyek//xuruzek* «inaq» müq. et: Azərb. dial. *xoruzək zərdou//zərdə* «yaradan axan sarı su, irin»; bu fakt sözün motivində öz əksini tapmışdır: «Zərd» + «ab» *isbirə* «insan ağzının kənarlarında əmələ gələn ağ rəngli yara» (*isbir* «ağ, ağrəngli», *-ə* şək.) və s.

Dini terminlər. Dinlə, islamla bağlı söz və terminlərin, demək olar ki, əksəriyyəti ərəb mənşəlidir və Azərbaycan dili

vasitəsi ilə tat dilinə keçmişdir. Məsələn: *məllö* «molla», *cənnət* «cənnət», *cəhənnəm* «cəhənnəm», *imom* «imam», *dəfn* «dəfn», *türbət* «türbət», *qurbon* «qurban», *düö* «dua», *qurön* «quran», *şiyə* «şiə», *sünni* «sünnü», *müsölmun* «müsəlman», *məzor* «məzar», *mələk* «mələk», *cənəmoz* «canamaz», *peyğumbər* «peyğəmbər», *xudo* «allah», *seyid* «seyid» və s.

Kənd təsərrüfatı ilə bağlı terminlər. Tat dilində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid terminlər mövcuddur. Vaxtilə bu sahələr peşə, sənət səviyyəsində olmuşdur. İndi də əhalinin müəyyən bir hissəsi bu sahələrlə peşə kimi məşğul olur. Belə sahələr arasında arıçılıq, quşçuluq, qoyunçuluq və s. qeyd edə bilərik. Bu sahələrdə işləyənlərin leksikasında kənd təsərrüfatına aid müxtəlif vasitələrin adları işlənir. Kənd təsərrüfatı alətləri, kənd təsərrüfatı üçün nəzərdə tutulmuş tikililər, istehsal prosesində alınan məhsulların adları bu leksikanın tərkib hissələrini təşkil edir. Məsələn: *saqot* «dəhrə», *təvər* «balta», *tapançü* «belə bənzər alət», *xiyəh* «kürk», *bilinc* «yaba», *qartanqa* «yüyən», *damdamundan* «körüku basmaq», *köydun* «tövlə», *məbrəd* «yeyə», *rəncbəri* «əkinçilik», «rəncbərlik», *sərgin* «peyin», *xırş* «ağuz» (doğmuş heyvanın ilk südü) və s. Kənd təsərrüfatı sahəsində işlədilən bir neçə termini nəzərdən keçirək.

Ağıl/ağul «yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı çəpərə alınmış açıq yer»; «qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan hazırlanmış yer. Məs.: Mərəqoya amarund bə ağul (Dəv.) «Qoyunlar ağıla gəldi» və s.

Qilində. İsmayılı şivəsində «heyvanın boynuna keçirilən dairəvi ağac» mənasında qeydə alınmışdır. Tat ləhcələrində bu söz «boyunbağı, muncuq» mənalarını bildirir.

Xarazan «kotana, arabaya qoşulan öküzlərin birinci cütü».

Bəhərxır. Bakı dialektində bu söz «müvəqqəti bağ kirayə

götürən adam» mənasında qeydə alınmışdır. Tat dilinin Abşeron ləhcəsində *xıran* «almaq» mənasında işlənən feldir. Belə düşünmək olar ki, «Bəhərxır» sözünün tərkibindəki «xır» komponenti məhz bu fellə bağlıdır.

Tatlarının məşğul olduğu sahələrdən biri də arıçılıqdır. Ona görə də tat dilində arıçılıqla bağlı bir sıra leksik vahidlər işlənir ki, onlar terminoloji səciyyə daşıyır. Məsələn: *əng* «arı», *əngdor* «arıçı», *soya*, *birin* «arı səbəti», *şum* «şan», *dərəməum* «arının səbətin qapısını mumla örtməsi», *şah* «ana arı», *kələsər* «erkək arı», *ləşgər* «işçi arı», *vəcə əng* «arı balası» (vecəsi), *əssəl* «bal», *nüne* «yuva», *şəhəkü* «carpaz ağac» və s. Tat dilinin arıçılıq terminlərindən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Kələsər. Tat dilində bu söz «işçi arı» mənasında qeydə alınmışdır. Dialekt və şivələrdə «işçi arı»; «təzə əkilmiş tənək» mənalarına rast gəlinir.

Vəcə. Tat dilində bu söz yeni əmələ gəlmiş arı ailəsi mənasında işlənir. İ.Tahirov həmin sözü geniş təhlil etmişdir. O göstərir ki, *vəcə* Quba dialektində (121, 233) və İsmayılı rayonu şivələrində işlənir. Bu sözün tat dilindən keçməsi ehtimal olunur. Məlumdur ki, qədim İran dillərində sözü «v» səsini saxlayan dillərdən biri də tat dilidir. Qədim İran dillərində sözü «v» tarixi inkişaf prosesində fars, tajik və s. dillərində «b» səsinə keçmişdir (264, 89). Sözü «v» talış dilində də qalmışdır (230, 228). Əyanilik xatirinə bir misala diqqət yetirək.

Haqqında danışdığımız *vəcə* sözü orta fars dilində *vaççağ* şəklində işlənmişdir (175, 85). *Vəcə* sözünün müasir fars dilində qarşılığı *bəççe*-dir. Qanunauyğun olaraq, orta fars dilindəki «v» müasir fars dilində «b»-yə keçmişdir. Azərbaycan dilində *beçə* «cavan xoruz» sözü də işlənir. Bu fonetik və semantik variantların tarixən bağlı olmasına heç bir

şübhə yoxdur. Ancaq bilmək lazımdır ki, ədəbi dil və dialektlərin yolu heç də həmişə bir-birinə uyğun gəlmir. Belə ki, ədəbi dildə səs dəyişmələri baş verdiyi hallarda belə, dialektlərdə köhnə «format» özünü mühafizə edə bildir. Lakin *b-v* əvəzlənməsi Quba dialekti üçün və, ümumiyyətlə, şərq qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik deyil.

Bu hadisə, əsasən, qərb və qismən şimal qrupu dialekt və şivələrində aiddir (133, 86). Doğrudan da, Şəkidə və Göyçayda «yeni əmələ gəlmiş arı ailəsi» mənasında *vəçə* sözü işlənir (84, 199; 141, 27).

Tat dilində *vəcə* «bala, körpə» deməkdir (59, 103). Quba dialektində həmin söz daha da konkretləşərək, «körpə arı» anlamında işlənir. İsmayilli rayonu şivələrində isə *vəcə* keçi balasına deyilir. – Bu gün *vəcələr* yaxşı otdadı (137, 66-67).

Qeyd etmək lazımdır ki, İran dillərində *vəçə* təzə pöhrələrə deyilir. Bəzən kiçik uşaqlara «vəçə» deyilir. Məsələn talış dilində: In əğılon əçey *vəçonin* «Bu uşaqlar onun balalarıdır». Talış dilində *vəçə-xiçə* qoşa sözü də işlədilir ki, bu da «pöhrə – budaq», «şax – ğudaq» mənasındadır.

Oğuz və Qəbələ rayonlarında fındıq kolunun dibindən çıxmış təzə zoğlara *beçə* deyirlər. Məhsul bol olsun deyə beçələri kəsirlər. Beçələri böyüyəndən sonra çıxarıb əkmək olur.

Coğrafiya və astronomiya ilə bağlı terminlər. Bu qrupdan olan leksik vahidlər də tat dilində müəyyən qrup yaradır. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Çircir «şələlə». Tat dilində *ş~ç* əvəzlənməsi baş vermişdir: *çırçır~çurçur~çurçura* (-a şəkilçisi tat dilində adlardan ad düzəldən şəkilçidir. Məs: *çox* «çax». – Çoxa «budaq», *ruz* «gün» ~ *ruza* «orucluq», *dəst* «əl» ~ *dəstə* «yeniyetmə uşaq» və s. (72, 67). Burada səstəqlidi sözdən düzəltmə ad yaranmışdır.

Cıqqırığ (güclə çıxarılan) (Lah., Məl.) «səs».

Daracağ – «keçid, dağ keçidi», «gədik», «aşırım».

Adına «cümə axşamı». Azərbaycan dili dialekt və şivələrində geniş işlənir.

Tousdum (Ab.) «yay». Bə *tousdum* bağ lap pırvayı birənü. «Yayda ora lap qiyamət olur». Müq. et: fars. *tabestan*. «Yay» mənası tat ləhcələrində *hamin//homin* sözüne də məxsusdur.

Tat dilində təbiət hadisələri ilə bağlı terminlər sırasına *abi-bahar//obi bohor* «bahar suyu», *əvvəlin bahar//əvvəlin bohor* «ilk bahar», tiri kamon «göy qurşağı» kimi söz və terminlər də daxildir.

Tat dilində təbiət obyektlərinin adlarını bildiren bir çox sözlər var ki, onların əksəriyyəti ümumiran mənşəli olub, coğrafiyaya aid terminoloji leksika səciyyəsi daşıyır.

Tat dilinin onomastik leksikası.

Onomastik vahidlər alınma ola bildiyi kimi, onların tərkibində alınma sözlər də işlənə bilər. Alınma onomastik vahidlər və alınma sözlərin köməyi ilə düzəlmiş onomastik vahidlər bir-birindən fərqli anlayışlardır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə ciddi demokratik dəyişikliklər baş vermişdir. Həmin dəyişikliklər ölkə ərazisində yaşayan azsaylı xalqlar və etnik qrupların dili və mədəniyyətinə münasibətdə də açıq-aşkar özünü göstərir.

Müasir tat-müsəlmanlarının əcdadları İranda yaşamışlar və orada indi də tatlar yaşayır. V.İ.Savina müasir dövrdə İranda tatların farslarla qarışaraq, assimilyasiyaya uğradığını qeyd etmişdir (276, 143). Buna baxmayaraq, ərazidə tat adı və tat dili ilə bağlı onomastik vahidlər, o cümlədən toponimlər az

deyil. İran Azərbaycanında *Tatkəndi*, *Tatlar*, *Tatqışlaq*, *Tatxa* kimi toponimlər qeydə alınır. A.Qurbanov qeyd edir ki, dildə hər bir xüsusi ad – onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib, müasir zamana kimi gətirib çıxaran real faktlar, tarixin canlı izləridir (94, 3).

Azərbaycanın xüsusi adlar sistemində *tat* etnonimi ilə bağlı bir sıra onomastik vahidlər yer tutur. T.Əhmədov bu məsələ ilə bağlı olaraq yazmışdır: «Tat toponimlərinə tatların müəyyən yerlərdə kompakt, əsasən, isə azərbaycandilli əhali ilə qarışıq şəkildə Dərbənd-Quba-Dəvəçi-Siyəzən-Xızı-Abşeron zonalarında ara-sıra təsadüf olunur. Bu qrup toponimləri fərqləndirən cəhət tərkiblərində ən çox *dahar* «qaya», *o* «su», *di* «kənd», *təng* «dar», *sər* «üst, baş», *xar* «yer» və s. söz və terminlərin işlənməsidir: *Xaruşə*, *Gəndov/Gəndo*, *Nügədi* və s.» (46, 69).

A.Qurbanov Azərbaycan onomalogiyasının əsaslarını sistemli şəkildə araşdırmış, bu sahənin prinsip və xüsusiyyətlərini, nəzəri əsaslarını, tədqiqi yollarını hərtərəfli aydınlaşdırmış, onomalogiya ilə bağlı dilçilər qarşısında duran vəzifələrin tam spektrini açmışdır. Tədqiqatçı başqa dillərə məxsus onomastik vahidlərə də yer ayırmış, bu sahədə tədqiqatların əhəmiyyətini qeyd etmişdir: «Dilimizin leksikasına başqa lüğəvi vahidlərlə bərabər, bir sıra onomastik vahidlər də daxil olmuşdur. Onların dilimizə keçmə tarixi olduqca müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Dilimizin onomastik sistemini müəyyən dövrlər üzrə araşdırıb tədqiq etmək, başqa dillərə məxsus xüsusi adların mənşəyini müəyyənləşdirməklə, çox mühüm elmi nəticələrə gəlmək olar. Müasir Azərbaycan dilçiliyi bu barədə hələ öz sözünü deməmişdir» (27, 316).

Azərbaycan onomastik vahidlərinin arasında

Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların dillərində olan bir sıra onomastik vahidlər qeydə alınır. Bu onomalogiyanın, demək olar ki, bütün şöbələrində (antroponimiya, etnonimiya, toponimiya, hidronimiya, zoonimiya) əksini tapır. Azərbaycan dilində başqa dillərdən alınmalar antroponimiyada daha geniş yayılmışdır. Başqa dillərə aid onomastik vahidlərin tədqiqi prosesində dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində xüsusi adda izlərini saxlayan bir sıra linqvistik və ekstralingvistik hadisələri üzə çıxarmaq olur. Alınma və ya tərkibində alınma ünsür olan onomastik vahidlərin tədqiqi bu cəhətdən də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan onomastikasında tat dili ilə bağlı bir sıra vahidlər aşkar edilir. «Bakı ətrafında bir sıra taddilli toponimlər mövcuddur. Məsələn: *Şubanı, Zuğulba, Zirə, Dübəndi, Gürqan, Şüvəlan, Biləcəri, Balaxanı, Bilgəh, Kürdəxanı* və s. İsmayılı rayonu ərazisində rast gəlinən bəzi yer adları da İran qrupu dillərinə aid toponimlərdəndir. Məsələn: *Ərəkit, Qərçə, Uştal, Mücühaftaran, Keşxurt, Kənzə, Balık, Güyüm, Əhən, Duvaryan, Qoydan, Ximran, Bilistan, Bəhliyan, Kirk, Mingə* və s.» (97, 318).

Tat dilinin onomastikası iki aspektdən tədqiq oluna bilər. Birinci aspekt bilavasitə tat dilinə məxsus onomastik vahidləri ayıraraq, ayrı-ayrılıqda antroponimlər, toponimlər, hidronimlər və s. üzrə qruplaşdırmaqla, araşdırmağı tələb edir. Bu cəhət, dünyada yayılmış dillərdən biri olan tat dilinin tədqiqi, dünya dillərinin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək, ümumiyyətlə dil sistemində gedən proseslərə aydınlıq gətirmək, dillərarası əlaqələrin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. İkinci aspekt Azərbaycan ərazisində tat dili ilə bağlı müşahidə olunan onomastik vahidləri araşdırmaqla əlaqəlidir. Məsələyə bu şəkildə yanaşma Azərbaycan-tat dil əlaqələrinin öyrənilməsi üçün aktual məsələlərdəndir. Bununla

yanaşı, xüsusi adların mənşəyi məsələsinə aydınlıq gətirmək, fərqli fikir və mülahizələrin daim müqayisəli şəkildə, tarixi-coğrafi faktlar, etimoloji təhlil zəminində işlərin aparılmasını tələb edir.

Onomastik vahidlər arasında toponimlərin xüsusi yeri var. Toponimlər təkrarlanan ola bilər. Təkrarlanan toponimləri bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə fərqləndirici sözdən istifadə edilir. Bir sıra toponimlərin tərkibində xalqın, etnosun, tayfanın adı durur. Azərbaycanda təkribində «tat» sözü olan bir neçə toponim var: *Tatlar* (*Kəlbəcər, Ağdaş*), *Tatlı* (*Ağstafa, Samux*). Qeyd olunan toponimlər sırasında *Tatoba* (*Lənkəran*), *Tatoni* (*Lerik*), *Tatyanoba* (*Masallı*) toponimlərinin də verilməsi hallarına da rast gəlirik. Lakin sonuncuların «tat» etnik qrupu ilə bağlılığı yoxdur. Bu toponimlərin tərkibində işlənmiş *tat* sözü talış dilindən olub, «isti» mənasındadır. Yaşayış məskəmindəki isti su bulaqları da bu fikri təsdiqləyir. *Tatlar* və *Tatlı* toponimlərinin izahı ilə bağlı fərqli fikirlər müşahidə olunur. Kəlbəcər və Ağdaş rayonlarındakı Tatlar kəndlərinin adı «İrandangəlmə» tatlar nəslinin adı ilə bağlanır. Tatlı (Qazax) kəndinin adı isə «əkinçi, biçinçi, oturaq həyat keçirən» mənasında izah olunur və onun *tat* etnik qrupu ilə bağlılığının olmadığı göstərilir (25, 458). Burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək, onun üzərində dayanmaq lazım gəlir. Q.Qeybullayev əsərində M.Kaşqariyə istinadla qeyd edir ki, türklər farsca danışanları «tat» adlandırmışlar. Tədqiqatçıların fikirlərinə görə isə, «tat» sözünün ilkin mənası «iranlı», «iranca danışan», «oturaq həyat keçirən», «əkinçi» olmuşdur (174, 181). Ağstafa və Samux ərazisindəki *Tatlı* toponimlərinin izahında da bu fikir əsas götürülmüşdür. Əlbəttə, ilkin məna bu cür qəbul olunsa belə, sözün «tat» etnik qrupu ilə bağlılığını inkar etmək olmaz. Çünki tatlar həm İran dillərindən birində danışmış, həm İrandangəlmə olmuş, həm də

oturaq həyat tərzi keçirmiş, əkinçiliklə məşğul olmuşlar.

Qərbi Azərbaycan ərazisində *Tatluqışlaq* adında yaşayış məskəninin adının Tatlu tayfasının adından götürülməsi və bu tayfanın orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış Ulu Yeruk tayfa birləşməsinin Tatlu qolundan olması haqqında fikir var (27, 382). Yuxarıda İran Azərbaycanı ərazisində *Tatqışlaq* toponiminin olması haqqında məlumat vermişdik. Bu toponimin tərkibində «tat» və «qışlaq» tərkib hissələri var. Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş «Tatluqışlaq» şəklində olan toponimin də tərkibində «tatlu» və «qışlaq» tərkib hissələri mövcuddur. Hər ehtimala görə, bu iki toponim eyni əsaslar zəminində formalaşmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Kəlbəcər rayonundakı Tatlar kəndi Qərbi Azərbaycan ərazisindən köçənlər tərəfindən salınmış yaşayış məskəni olmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da demək vacibdir ki, ermənilərin monomillətçilik siyasəti yalnız türklərə qarşı çevrilməmişdir. Qərbi Azərbaycanda yaşamış başqa xalqların nümayəndələri də zaman-zaman erməni daşnaqlarının zülmünə məruz qalmış, onlar da yaşadıkları ərazilərdən zorla çıxarılmış, ermənilərin törətdikləri qırğınların qurbanı olmuşlar.

Tərkibində tat dilinə aid sözlər olan bəzi onomastik vahidləri nəzərdən keçirərkən onların bir qisminin Azərbaycan toponimikasında əsaslı şəkildə yer tutması aydın olur. Bu toponimlərin bəzilərində türk mənşəli tərkib hissələr də işləkliyi ilə seçilir.

Əhən – İsmayılı rayonu kənd adı, yaşayış məskəni. Niyaldağ silsiləsinin ətəyində, Lahıç çökəkliyində yerləşir. Əhalisi Lahıç kəndindən çıxanlardır. *Əhən/ohun* tat dilində «dəmir» deməkdir. Kəndin adı əhalinin dəmirçiliklə məşğul olması ilə əlaqəlidir.

Niyaldağ – İsmayılı rayonunun ərazisində olan dağın adıdır. Yazılı mənbələrdə dağın adı X əsrdən məlumdur. O,

İrənin Lahıcan mahalındaki eyniadlı oronimlə bağlıdır. Bu mahaldan köçürülmüş tatlar yeni yaşayış məskənlərindəki dağı eyni adla adlandırmışlar. *Niy* tat dilində «doqquz» mənasında olan sözlə *yal* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Tədqiqatçılar bu sözün türk dillərindəki *naal/nial* sözündən olub, «yaşıl, göy, ot, bitki» anlamında olan sözdən götürülməsini, iki saitın arasına türk dilləri üçün səciyyəvi olan «y»samiti artımı ilə əlaqələndirərək türk mənşəli olması fikrini irəli sürmüşlər (25, 386).

Nügədi – Quba rayonunda kənd adıdır. Tat. *nügə/nüə* «yeni» və *di* «kənd» sözlərindən yaranmışdır («Yenikənd»). Bu model üzrə əmələ gəlmiş toponimlərə irəndilli əhalinin yaşadığı başqa ərazilərdə də rast gəlmək olur. Məsələn, *Nüvədi* toponimi Lerik rayonunda kənd adını bildirir. Eyni adlı kənd erməni işğalına qədər Zəngilan rayonunda olmuşdur. Azərbaycanın Ağsu və Şamaxı rayonlarında *nüydü* adlı kəndlər var.

Novxanı – Abşeron rayonunda kənd adıdır. Tat. dilindəki *nou* «yeni» və *xanı* (<*xana*) tərkib hissələrindən əmələ gəlmişdir. (Yəni, *yeni* evlər, yeni məskənlər) və s.

Abşeron ərazisində bu model üzrə düzəlmiş başqa yaşayış məntəqələri də var.

Balaxanı. *Bala* və *xana* sözlərindən təşkil olunmuşdur. T.Əhmədov toponimin tərkibindəki *bala* komponentini «yüksək yer, təpə» kimi izah edir. Müəllif *xana* komponenti haqqında yazmışdır: «İrə dillərində müstəqil leksik vahid kimi «ev, mənzil» mənasında işlənən *xana* sözü Azərbaycan dilinə keçərək, onun toponimiyasında bir sıra mürəkkəb oykonimlər formalaşdırmağa xidmət edən topokomponent funksiyasını yerinə yetirir. Müəyyən hallarda bu formant yerli dialekt və şivə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, *xanə/xanı* variantlarında da tələffüz olunur» (46, 180).

Bizə belə gəlir ki, *xana* ünsürünün *xanı* şəklinə düşməsində müvafiq toponimlərin rusca variantının təsiri olmuşdur.

Həşaxonə//Həşaxunə//Xəşaxunə. Abşeron yarımadasında Qala yaşayış məskəni ərazisində yerləşən kəndin adıdır. İlk vaxtlar burada səkkiz ev olmuşdur. Toponimin tərkibindəki «həş» (*haşt/həşt* «səkkiz») də buna işarə edir.

Ümumiyyətlə, «xana» sözü Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində əsaslı şəkildə yer almış və bir sıra onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. *Xana* sözü ilə əmələ gələn bəzi onomastik vahidlərin izahında maraqlı bir məsələ ilə üzləşmək olur. Bu İran mənşəli *xanə* və *gah* (yer) sözlərinin birləşməsindən alınan toponimlərin izahında üzə çıxır. Belə toponimlərin yaranma tarixi başqadır. Əvvəllər müqəddəs yer kimi qəbul olunmuş ərazidə tikilmiş, salınmış tikililəri «xanəgah» adlandırmışlar. Bu məsələdə V.V.Bartoldun izahına əsaslanaraq, «xane» sözünün «zahidlərin, asketlərin hücrəsi» mənasında qəbul etmək olar (245, 58-75).

Gəndob/Qəndob/Gəndo. Bizcə, aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir: «gənd» və «ob». Ümumi mənası «şirin su, qənd kimi şirin su» formasında izah oluna bilər.

Aragird. Bu, mikrotoponim olub, Lahıcda məhəllə adını bildirir. M.Ə.Əfəndiyevin fikrincə, Lahıcın üç məhəlləsindən birinin adı olan bu söz türkmənşəlidir. Dağların arasında olduğuna görə «araya girdi» kimi izah edilir (316, 45-46). *Gird* sözünü İran dilləri materialı əsasında «dəyirmi, dairəvi» mənasında izah etmək də mümkündür. Məhəllənin dağların arasındakı dairəvi formada olan yerdə yerləşməsi belə bir əsas yaradır.

Tat dili ilə bağlı olan bəzi toponimlərə aid izahlardan aydın olur ki, yad dil toponimləri ilə toponim yaradıcılığında istifadə olunmuş alınma sözlərdən düzələn toponimlərin

sərhəddini müəyyənləşdirmək üçün bu cür tədqiqatların əhəmiyyəti böyükdür. Biz belə bir fikirlə razılaşıırıq ki, yalnız o toponimləri başqa dil toponimləri adlandırmaq olar ki, onların yaranmasında iştirak edən bütün vahidlər kənar dilə aid edilsin. Əgər toponimin tərkibində Azərbaycan dilinin öz sözləri və ya əvvəllər alınmış və mənimsənilmiş sözlər, Azərbaycan dilinin qrammatik formaları iştirak edirsə, onları Azərbaycan toponimləri sırasına daxil etmək lazımdır.

Tat dilində işlənən şəxs adları da müəyyən sistem təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dilin antroponimlər sistemində Azərbaycan dilindən alınmalar, eləcə də, Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınma adlar daha çoxdur. Şəxs adları, əsasən, iranmənşəlidir (*Yovər, Gülzor, Gülşən, Gülsüm*). Dildə ərəb mənşəli adlar (*Mənsur, Nayilə, Rosim, Sefullo* və s.) da az deyil. Şəxs adları quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər olur. Sadə şəxs adları: *Əhəd, Okif, Lola, Mohir* və s. 2. Düzəltmə şəxs adları: *Hisniyə, Mihbora* və s. 3. Mürəkkəb şəxs adları: *Əliağa, Allahyor, Ağaboji, Şobikə* və s.

Tat dilinin etnoqrafik leksikası.

Tat dilinin etnoqrafik terminləri sırasında yemək və xörək adları (*nun* «çörək», *nimik* «duz» *öü* «su», *şir* «süd», *şirəvo* «südlü sıyıq», *vürü* «umac», *qurqut* «qovrulmuş yarma», *tüvəlos* «quymaq», *siyə həlva* «qara halva» (səmənidən hazırlanır), *tara həlva* «un halvası», *duğ* «ayran», *duvavo* «dovğa», *həsi* «əriştə», *kolanun* «göyertidən hazırlanmış çörək», *darungərgi* «zoğal qurusundan hazırlanmış qiymə», *ruğananın* «fəsəli», *xoyəkərg* «yumurta», *xoyəginə* «şirin qayğanaq», *sərəpö* «xaş» (baş-ayaq), *aş futolı* «əvəlik aşı», *qilinpiyoz* «kartof-soğan qızartması», *nun tari* «kartof supu», *həlisə* «ətli hədik», *mixləmə* «qayğanaq» və s. paltar,

ayaqqabı və parça adları: (*şe* «köynək», *ru şey* «üst köynəyi», *zir şey* «alt köynəyi», *zir şalvar* «alt şalvarı», *ostin* «köynəyin qolu», *püstün* «şuba», *kisə* «cib», *çarşö* «çarşab», *çaxşür* «corab», *olat* «paltar», *ləçəy* «ləçək», *şalvor* «şalvar», *çit* «çit parça», *külmaxmar* «gülməxmər», *qeyiş* «qayış, toqqa», *paltok* «palto», *dəsmol* «dəsmal», *sədəf* «düymə»), məişətdə istifadə olunan əşyalar və qab-qacaq adları: (*bilmə* «boşqab», *bəsti* «güyüm», *satıl* «mis su qabı», *qaqala* «saxsı banka», *ləif* «yorğan», *nolin* «döşək», *abgərdun* «abgərdən», *nəlbəki* «nəlbəki», *məştəfə* «aftafa», *aşpələ* «aşsüzən», *ərsin* «ərsin», *istikon* «stəkan», *qəməti* «ət baltası», müqayisə et: azərb. *qəməlti* «böyük çörək bıçağı», *korda* «bıçaq», *qeyçi* «qayçı», *qaşuğ* «qaşıq», *qacqun* «qazan», *holış* «balış, yastıq», *xolinçə* «xalça», *miz* «stol», *ustul* «stul», *qəndob* «qəndqabı», *qəfədon* «çaynik», *dəmkeş* «dəmkeş», *bisg* «kabab şişi», *kirsin* «kətil» xüsusi yer tutur. Etnoqrafiyaya aid bu terminlərin bəzilərinin izahı vacibdir.

Ş.Musayev yazılı abidələrdə klassiklərimizin əsərlərində etnoqrafiyaya aid terminlərin işləndiyini qeyd etmiş və nümunələr vermişdir. Bu nümunələr arasında tat dilində istifadə edilən ümumiran mənşəli terminlər də var (111, 46).

Loşbəbər «üstündə xəmir yaymaq üçün taxta», «yayan». Əsasən, Bakı dialektində işlənir. Abşeron ləhcəsində bu sözə *xəmobər* şəklində işlənir. Sarə *xəmovərə* avarid ləreymu. «Sara yayanı bizə gətirdi».

Sənət sahələrində hazırlanan əşyaların məişətdə istifadə olunması onların adlarını bildiren sözlərin etnoqrafik leksikanın vahidləri kimi araşdırılmasına da imkan verir (105, 29).

Kündəgir «xəmir kündələyən» (Naxçıvan). Bu söz iki tərkib hissəsindən ibarətdir: *kündə* + *gir* (*giriftan*//*giriftən* felindən) və s.

Beybut «qatlanmayan iri bıçaq». Tat dilinin Lahic ləhcəsində beybut sözü mənasında qeydə alınmışdır.

Kirsin «qışda qızışmaq üçün evin ortasında xüsusi düzəldilmiş ocaq». Şamaxı şivəsində bu söz geniş işlənir.

Çömçə ağac və metal emalı prosesində hazırlanan məmulatdır. *Çömçə* sözü müasir Azərbaycan dilində və başqa türk dillərində geniş işlənir: azərb. *çömçə*, türk. *çömçe* və s. Orta əsr türkcəsində və əski qıpçaqçada *çömçə* ləkseminin işlənməsi və onun fars dilindən (*çamçə*) alınması göstərilir (323, 99). Türk dilində o, *kepçe* sözü ilə paralel işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, *kepçə* sözü tat, talış və fars dillərindəki *keçə* «qaşığı» (255, 252) sözü ilə mənşəcə eyni ola bilər.

Qəmçi «qamçı». Bu söz Azərbaycan ədəbi dilindəki *qamçı* variantı ilə yanaşı, dial. *qəmçi* variantına da malikdir. Onun fonetik siması yəqin ki bununla bağlıdır.

Ovsar «dəvə yüyəni, noxtası». Azərbaycan ədəbiyyatında bu söz müvafiq materiallarla təmsil olunmuşdur:

Ağ dəvə düzdə qaldı,
Ovsarı bizdə qaldı.
 Neçə arzum, həsrətim
 Dərdli Təbrizdə qaldı.

Yaxud: Bir dəvənin *ovsarını* tuta-tuta.

Dəsgirə «cəyəndən toxunma səbət, zənbil» (*dəst* «əl» + *gir* «tut»).

Təsək «təsək» (gecə papağı). Qədim pəhləvi dilində *təsik*, ümumiyyətlə, paltar, bundan əmələ gəlmiş *təşkuk* sözü isə «müqəddəs paltar» mənasını daşımışdır. M.Hacıyev göstərir ki, «tatlar da gecə yuxusundan qabaq başlarındakı papağı çıxarıb təsək qoyardılar ki, gecə yatanda pis yuxular görməsinlər, onların açıq başına bəd ruhlar qonmasınlar. Onlar, deməli, təsəkdə bir müqəddəslik, bir nicatvericilik görmüşlər (o) *tas//təs* (başın ortası, qafası) sözündən və *ək*

kiçiltmə ədatından yaranmış düzəltmə sözdür» (60, 126).

Təsək sözü eyni formada, eyni mənada və aid olduğu əşya ilə birlikdə azərbaycanlılar arasında yaşayır. Bu işə xalqımızın təsəvvür və inamlarının nə qədər qədim olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Qır «quyudan su çıxartmaq üçün işlədilən ucu əyri ağac», «ağacın uca budaqlarını aşağı əymək üçün istifadə edilən ucu əyri ağac», (koğa, «qarmaq») və s.

Talış dilində bu sözə «qələskonə» şəklində rast gəlinir.

Gərənay «dudkeş», «buxarının tüstü çıxan yeri». Müq. et: azərb. *gərənay* «nəfəsli musiqi aləti». Carçılar çağırır, *gərənay* bozlar, Ərəb atlar macal tapmaz qaşana («Koroğlu») və s.

Məzrəhə «xəlbir».

Məfrağ «çuğun suqabı».

Nimdər//nimdar «döşəkçə», *nimdərçə//nimdarçə* «kiçik döşəkçə». Həmin söz formalarda «kiçik həcm» təsəvvürü yerinə görə həm ayrıca leksik vahidlə, həm də kiçiltmə bildirən şəkilçi ilə ifadə edilmişdir.

Taz «nazik, uzun tir».

Şətəl «yun corab» (59, 178).

Küşə «çarığın bağı keçirilən yer, dəlik». Müq. et: azərb. *köşə* «çarıq tikmək üçün göndən çəkilmiş bağ».

Kala «2-3- litrlik şüşə qab, banka».

Tilat «ağzı yeyilmiş və sapı düşmüş köhnə bıçaq», «çaqqu».

Qirabli «qaloş».

Qalağ «bozdamacı çevirmək üçün ağac alət».

Qafun «yavanlıq (pendir, yağ və s.)»; «duru, yüngül xörək».

Xudur «sulu xörək».

Tax-tax «çox nazik bişirilmiş quru çörək» (təqlidi söz).

Kal//kol «yumurta, yağ və qoz vurulmuş xəmindən bişirilən çörək».

Zərdou//zərdo «ayranın qaynatdıqdan və şoru götürüldükdən sonra qalan su «şur suvu» (*zərd* «sarı», *su//o* «su»).

Yağlipiyaz «soğanqovurması». Müq. et: *yağlı və piyaz*.

Pindirpiyaz «soğan qovurmasının üzərinə pendir tökməklə hazırlanan xörək».

Dülə qoğal (Ab.) «iç qoğal». Bu ad başqa yerdə də bizə təsadüf edib. Birinci tərkib hissəsi *dül* sözü «ürək», məs. «iç» deməkdir. İkinci tərkib hissəsinin izaha ehtiyacı yoxdur: Bə id Noruz dülə qoğal boş həmsiya impezim «Novruz bayramında qonşularla birlikdə iç qoğal (şorqoqal) bişiririk».

Pezirən (Ab.) «bişirmək». Əsasən, Balaxanı və Suraxanı tatlarının dilində qeydə alınmışdır. Nezilə əyəlü, nə mutanı xurak pezirən «Nazilə uşaqdır, xörək bişirə bilməz». Tat dilində bu söz «bürcundan» formasında işlənir.

Tso (Ab.) «doşab». Əsasən, Balaxanı tatlarının dilində işlənir. Saxtə xəşilə muxardim boş *tşo* boş rağan ve lezzəti. «Bərk xəşili *doşabla*, yağla ləzzətlə yeyərdik».

Halə «gəlinin otağında bəylik yatağın üstünə salınan bəzəkli örtük. Müq. et:

Yax lampanı lalə kimi,
Sərin nurlu *halə* kimi
Gəlinimizin otağında (M.Müşfiq).

Simsor//simşər «simsar», «yaxın adam».

Mənə eş ye simsor gərəyi. «Mənə də bir simşər gərəkdir» və s.

B.Millerin lüğətində bu söz *semsar* şəklində «köhnə paltar satan» mənasında verilmişdir (229, 291).

Nosi-nosi «novruz payı» (Ab.). Əyələun müamarund bə nosi-nosi xonçə muxastund. «Uşaqlar gəlib xonçadan novruz

payı istəyərdilər».

Nuhəvar, tirəçu (Qon. k.) «yelləncək». İmi bə hamin bə Qonaqkənd bəraftəni boş əyalun ə tütədar tirəçi. «Biz yayda Qonaqkəndə gedəndə uşaqlarla tut ağacından yelləncək asardıq» və s.

Küfarə, borley (yə) (Q.) «beşik». Ə küfarə tə bə qabr elm vamorind (Həzrəti Əlinin kəlamı). «Beşikdən qəbrədək elm öyrənin» və s.

Ləbbadə (Ab.) «uzun üst paltarı», «plaş». Poy ləbbadə xəştənə dəkünü. «Qoy plaşını geyinsin» və s.

Canniğ «sırıqlı», «canlıq». Tat dilinin Lahıc, Məlhəm, Quba ləhcələrində geniş işlənir. Əği cannığ na ımbı «Bundan sırıqlı olmaz» və s.

Çaxçur//carcur «qadın şalvarı». Tat dilində bu söz *çaxçür//çaxçur* kimi işlənərək, «corab» mənasını bildirir. Ye cift çaxçur boft be man. «Mənim üçün bir cüt corab toxudu» və s.

Düriyə «ikiüzlü naxışlı gecə papağı»; (*dü//di* «iki» + *ru/rü* «üz») tərkib hissələrindən əmələ gəlmişdir.

Həfsər (Kil.) «yeddibaşlı». Mürəkkəb söz olub, *həf* (*t*) «yeddi» və *sər* «baş» sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Ə pişə anu ye dər bu, dəre vakart vind ki, incə ye *həfsəri döü nişte*. «Qarşısında bir qapı var idi, açdı, gördü ki, bir *yeddibaşlı div* oturub və s.

Cora//coru (Ab.) «süpürgə». Quba, Qon. k., Xaç. ləhcələrində *coru*, Lahıc ləhcəsində isə *cezi* formasında işlənir. Əyal boş *coru vozi* saxtən «Uşaq süpürgə ilə oynayır» və s.

İnqarçu (Q.) «çəngəl». Bərey arsi inqarçu-kardəhanə xub-xub şustim. «Toy üçün çəngəl-bıçaqları yaxşı-yaxşı yuduq» və s.

Nühəvar (Q., Qon. k.) «çörək yaymaq» (*nü* (*n*) «çörək» + *həvar* «yaymaq»). Mu nün həvardənüm «Mən lavaş yayıram»

və s.

Başdığ//başdüğ «başlıq». Toy ərəfəsində qız evinin oğlan evindən aldığı pul, heyvan.

Xırş «ağuz (doğmuş inəyin ilk südü)» (Lah.). Mərəgö bizəndəni *xırşirə* bədi-şündənim. «İnək doğanda ağuzunu qaynadırıq». Talış dilində *hırş* formasında işlənir.

Övərə «evdə çimmək üçün istifadə edilən yer». Bu sözü təşkil edən komponentlərdən birincisi -*ö* İran dillərində olan *ab* «su» sözünün fonetik variantı, ikincisi *vərə* isə «yer» mənasını verən leksik vahiddir. Göstərilən mənada *övərə* sözünə digər İran dillərində təsadüf olunmamışdır. Bə qədimiyə xunahona bə həmmeyi övərə bire. «Qədimi evlərin hamısında çimmək yeri olmuşdur» və s.

Xiş barundan «yer şümləməq». Bə marta mohi bə Löyic xori xiş barundənund, gəndim başundənund. «Mart ayında Lahıca yeri xışla əkirlər, buğda səpirlər».

Dağar/dəğər «dağar, dağarcıq». Həm tat, həm də Azərbaycan dialektlərində eyni mənada «qoyun-keçi dərisindən hazırlanmış taxıl qabı» mənasında işlənir.

Vəçanüm «dilənçi» (Q.). Səkinə xalə bə dər amərə vəçanümə dəst bə tihi rahə nə dərəbü «Səkinə xalə qapıya gələn dilənçini əliboş yola salmazdı» və s.

NƏTİCƏ

Tatlar irandilli xalq olub, Xəzəryanı ərazilərdə, əsasən İranda, Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında, Abşeron yarımadasında, Dağıstanın cənub-şərqində, Dərbənd və Mahaçqala şəhərlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycan ərazisində tatlar, əsasən, respublikanın İsmayılı, Xızı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi və Abşeron ərazilərində daha sıx şəkildə yaşayırlar.

Yazısız dillərin tarixinin öyrənilməsi üçün başqa material olmadığından, dialekt və şivələrin lüğət və nitq nümunələri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Dialekt faktlarına əsaslanmaqla, dilin öz inkişafı boyu onda baş vermiş dəyişikliklər və ona təsirləri üzə çıxarmaq olur. Daha qədim dövrlərdə baş vermiş dəyişikliklər haqqında təsəvvürləri isə bu dili qohum dillərlə, xüsusən də, yazılı abidələri olan dillərlə müqayisə etməklə, üzə çıxarmaq mümkündür.

Aparılan tədqiqatlara əsaslanmaqla, belə demək olar ki, elmə iki tat dili məlumdur. Bunlardan birincisi «məxsusi tat dili», ikincisi isə dağ yəhudilərinin istifadə etdiyi «yəhudi-tat dili» adlandırılır. Hər iki dil mənşəcə hind-Avropa dillərinin İran qrupuna daxildir. Tarixi-dialektoloji təsnifata görə, «tat» və «yəhudi-tat» dilləri cənub-qərbi İran dillərinə aid olub, fars və tacik dillərinə yaxındır.

Tat dili ilə yəhudi tatlarının dili arasında quruluş yaxınlığı ilə yanaşı, əhəmiyyətli dil fərqləri də var. Bu, həmin dillərin daşıyıcılarının ünsiyyət prosesində bir-birini tam başa düşməməsinə səbəb olur. Tat dili Azərbaycan, dilinin, yəhudi tat dili isə daha çox ivritin təsirinə məruz qalmışdır.

Tat dilinin tədqiqi XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır.

Azərbaycanda yaşayan tatların dilindəki ləhcə fərqlərinin

müəyyənləşdirilməsi və həmin ləhcələrin sərhədinin təyin edilməsi üçün fonetik, leksik-qrammatik fərqlərlə yanaşı, dini fərqlər də əsas götürülmüşdür. Tat ləhcələrinin ilkin təsnifinə görə, bu dilin 1) şimal (sünni) şivələri – Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd rayonları və Xızı rayonunun Qızıl Qazma kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivələr; 2) mərkəzi (şiə) şivəsi – Xızı rayonunun Ərüsüküş və Dağquşçu kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivə; 3) cənub (şiə) şivələri – Xızı rayonunun digər ərazilərində və Siyəzən rayonu ərazisində yayılmış şivələri var. Bu təsnifata Abşeron və Lahıc şivələri daxil edilməmişdir. Sonralar tat dilinin Azərbaycanda yayılmış ləhcələrinin cənub qrupuna Abşeron, Balaxanı, Suraxanı, Lahıc və Məlhəm (Şamaxı) tatlarının ləhcələri də əlavə edilmişdir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatlar dini mənsubiyyətlərinə görə aşağıdakı 3 qrupa bölünür: 1) müsəlman tatlar; 2) yəhudi tatlar; 3) xristian tatlar.

Dini mənsubiyyətinə görə fərqlənən qrupların ləhcələrində oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur.

Tat dilinin həmin bölgələr üzrə öyrənilməsinə əsas yaradan amil tədqiqatçıların eyni qrupa mənsub dil daşıyıcılarının kompakt şəkildə yaşadıkları ərazilərdən materiallar toplaması olmuşdur.

Tat dilinin İran dilləri arasındakı yerini müəyyənləşdirilməsi, onun İran dillərinin dialekt və ləhcələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün dəqiq elmi təsnifat prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Mahiyyət etibarilə geniş dil materialını əhatə edən bu cür tədqiqatlar tat dili ləhcə və şivələrinin hərtərəfli öyrənilməsi zəminində həyata keçirilə bilər.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların dil əlaqələri

sistemində Azərbaycan-tat dil əlaqələri əsas yer tutur. İran ərazisində bu, başqa İran dilləri ilə olan əlaqələri özündə birləşdirir. Dağıstan ərazisində yaşayan tatların dili Dağıstan dilləri və rus dili ilə qarşılıqlı əlaqələr şəraitindədir.

Tat-Azərbaycan dil əlaqələri çox qədim tarixə malikdir və bu məsələ haqqında tat dilinin ilk tədqiqatçıları da fikirlər söyləmişlər.

Mövcud tədqiqatlardan görünür ki, Xəzərətrafı ərazidə yayılmış tat dili ilə digər İran dillərinin dialekt və ləhcələrinin fərqləndirilməsində dilçilər arasında fikir müxtəlifliyi özünü göstərir. Tat dilinin İran dilləri ailəsində tutduğu yer, bu dilin onun ayrı-ayrı ləhcələrinin fərqləri məsələsi də dilçilər arasında mübahisə obyektidir. Lakin nəzərə çarpan fərqlər dil əlaqələri müstəvisində nəzərdən keçirilməmiş, dil əlaqələrinin təsiri ilə bağlı fərqlərə fikir verilməmişdir.

Dil əlaqələri prosesində başqa dilin təsirinə ən tez və ən çox məruz qalan dilin leksik sistemidir. Hər bir dil əlaqədə olduğu dildən sözlər alır. Tat dilinin bütün ləhcə və şivələrində Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə digər dillərdən alınmış sözlər müəyyən çoxluq təşkil edir.

Tat və Azərbaycan xalqlarının uzunəsrlik tarixi əlaqələri nəticəsində bu xalqların dillərində qarşılıqlı şəkildə söz alınması prosesi baş vermişdir. Bu alınmaların xarakteri keyfiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan dili leksik səviyyədə ümumən tat dilinə təsir etdiyi halda, tat dili daha çox qonşuluqda yaşayan bu və ya digər dialekt nümayəndələrinin məhəlli şivələrində iz buraxmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan klassiklərinin, eləcə də, şair və yazıçıların əsərlərində, o cümlədən, Mikayıl Müşfiqin, Cəfər Cabbarlının, Sabirin, Rəsul Rzanın və başqalarının əsərlərində müasir tat dilində işlənən bir sıra sözlər qeydə alınır.

Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşadığından, tatların məskən saldıqları ərazilərdə bu xalqların nümayəndələri ilə də dil əlaqələri baş vermişdir. Məsələn, tat-qırız dil əlaqələri nəticəsində bir sıra tat sözləri qırız dilinə keçmişdir.

Azərbaycan tatlarının dilinin leksik tərkibini, əsasən, ümumiran mənşəli sözlər təşkil edir. Qeyd olunmalıdır ki, bu leksik vahidlərə tat dilinin digər ləhcələrində də ya heç bir dəyişikliyə uğramadan, ya da müəyyən fonetik və semantik dəyişikliklərlə rast gəlmək olur. Ləhcədə alınma leksik vahidlər də xüsusi yer tutur. Bunlar, əsasən, Azərbaycan dilindən və Azərbaycan dili vasitəsilə digər dillərdən keçən sözlər və terminlərdir.

Tat dilinin leksik tərkibinin bir hissəsini müxtəlif şivələrin özünəməxsus leksikası təşkil edir, bu spesifikasiya tat şivələrini bir-birindən fərqləndirir. Ayrı-ayrı tat şivələrindən toplanmış materiallar əsasında müəyyən sayda spesifik söz və terminlər qeydə alınmışdır. Tat mənşəli leksikaya daxil olan söz və terminlər, əsasən, təsərrüfatın müəyyən sahələri ilə bağlıdır.

Tat dilinin ayrı-ayrı ləhcə və şivələrinin leksikası ilə bağlı aparılmış araşdırmalar göstərir ki, hər bir ləhcədə, bir çox hallarda hər bir şivədə işlənən sözlər arasında fərqlər və oxşarlıqlar var.

Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibini, ilk növbədə dörd əsas qrup (spesifik sözlər; ümumiran mənşəli sözlər; alınma sözlər; hibrid sözlər) ayırmaq mümkündür.

Azərbaycan tatlarının dilinin başqa türk dilləri ilə əlaqələri də qədim tarixə malik olmuşdur. Ona görə də bu dilə keçmiş türk mənşəli sözlərin az olmayan bir qismi ümumtürk mənşəlidir. Həmin alınmaları türkiizmlər kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Tat dilindəki digər alınma sözləri aşağıdakı

qruplara bölmək olar: 1) müasir Azərbaycan-türk dilindən alınmalar; 2) rus dilindən alınmalar; 3) ərəb-fars dillərindən alınmalar; 4) başqa dillərdən (Dağıstan dilləri, ivrit və s.) alınmalar. Alınmalar tat dilinin birbaşa və dolayısı ilə təmasda olduğu dillərdən aldığı söz və terminlər hesabına yaranmış leksik layı əhatə edir.

Tat dilindəki vəlg (yarpaq), pustə (qabıq), künküro (soğansuyu), guştoy (bozbaş), ruşir (çiyə, südün üzü), so (səhəng), şirəng (səhəngdən kiçik suqabı), şirdüş (sərnici), gülpoş (sacayaq), nalin (döşək), sərmizi (süfrə, stolüstü), kəndü (un saxlamaq üçün qab), tirəçu (oxlov), ardəvic (ələk; *ard* «un», *vic* «ələməkdən»), rusmu, varə (sap), sərcin (ülgüc; *sər* – baş, *çin* – qırmaq), guştəncin (qıymakeş), dürəş (biz), dürəzi (zivə, paltar asılan ip), corü (süpürgə), xiyə (kürək), tou (otaq), şiləsər (eyvan), lanbun (ikinci mərtəbənin qarşısındakı dam), goudun (tövlə; *go* «inək», *dun* «heyvan saxlamaq üçün yer»), ələ (toyuq hini), guşəbun (damın qırağı), dərpəncərə (pəncərə qapısı; *dər* «qapı», *pəncirə* «pəncərə»), qirolblü (qaloş), şitəl (corab), qilində (boyunbağı), gülğün (qığılcım), zin (tələ), şavar (şərq küləyi), təkərd (dolu; atmosfer hadisəsi), *kulak* (qar), xür (duman), vərəzə (yoxuş), pişin (günorta), aftənüş (günbatan), aftəxis (gündoğan), hami (yay), vasal (yaz), bürg (qaş), nuxum (dırnaq), kürdə (böyrək), pişni (alın), müq. et: azərb. *qabaq* «alın»; *zohuz* (yaşıl) və s. sözlər spesifik leksik layda yer tutur. Onlardan mürrəkəb söz kimi formalaşarlarda tərkib hissələrindən birinin ümumiran mənşəli söz olması halları qeydə alınır.

Azərbaycan tatlarının dilində elə söz və terminlərə də rast gəlmək olur ki, onlar digər İran dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənsələr də, tat dilindəki mənanı ya heç vermir, ya da həmin mənanı qismən özündə əks etdirir. Tat dilində təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə bağlı külli miqdarda sırf sahə

söz və terminləri var ki, onlar ancaq tat dilində işləndiyindən bu dilin spesifik leksik layına daxil olur. Həmin sözlərin terminoloji mahiyyət kəsb etməsi, onların müvafiq sahə terminləri kimi araşdırılması məqsədemüvafiqdir.

Tat dilinin leksikasını, əsasən, İran mənşili sözlər və terminlər təşkil edir. Bu qəbildən olan söz və terminlərə tarixi inkişaf prosesində dəyişikliyə ya heç məruz qalmamış, ya da müəyyən dərəcədə fonetik, morfoloji, semantik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalmış sözlər daxildir.

Tat dilində təkhecalı sözlər V, VC, VCC, CVC, CVCC quruluşlarına malikdir. Tat dili üçün hecanın qapalılığı səciyyəvidir. Bununla belə, CV tipli təkhecalı sözlər də qeydə alınır.

8. Tat dilinin ümumiran mənşəli leksik layı digər İran dillərinin eyni layı ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Ümumiran mənşəli sözlər nitq hissəsi kimi fellərdə özünü daha çox göstərir.

Müasir Azərbaycan dilində fars dilindən alınmalar kimi qəbul edilən sözlərin az olmayan bir hissəsi məhz ümumiran mənşəlidir və onları müəyyən fonetik dəyişiklərlə başqa İran dillərində, o cümlədən də, tat dilində tapmaq mümkündür. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, həmin sözlər başqa İran dillərindən deyil, bilavasitə fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Ona görə də həmin sözləri fars dilindən alınmalar kimi də qəbul etmək düzgündür. Bu zaman tarixi-xronoloji və areal amilləri nəzərə almaq lazım gəlir.

Azərbaycan tatlarının dilində külli miqdarda hibrid sözlər meydana gəlmişdir. Hibrid sözlər tərkib hissələri mənşəcə müxtəlif dillərdən olan sözlərdir. Belə sözlər dilin özündə yarana bildiyi kimi, başqa dil vasitəsi ilə hazır şəkildə alına bilir. Qeyd olunan cəhət nəzərə alınarsa, Azərbaycan tatlarının dilində Azərbaycan və tat mənşəli üsürlərdən, morfemlərdən

təşkil olunmuş, eləcə də, Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmış hibrid sözləri ayırmaq mümkündür.

Azərbaycan tatlarının dilinin öyrənilməsi təkcə ümumlinqivistik baxımdan əhəmiyyət daşımayıb, Azərbaycan tarixinin, dilinin, mədəniyyətinin təşəkkül, tapması və fəaliyyət göstərməsində mühüm rol oynamış amillərdən birinin də öyrənilməsi kimi qiymətləndirilə bilər.

İXTİSARLAR

- ab. – Abşeron ləhcəsi
 av. – Avesta dili
 az. – Azərbaycan dili
 bəluc. – bəluc dili
 başq. – başqırd dili
 çali. – çali dili
 dəri. – dəri dili
 dəv. – Dəvəçi şivəsi
 erk. fars – erkən fars dili
 qon. kənd. – qonaqkənd ləhcəsi
 qəd.fars. – qədim fars dili
 qəd. hind. – qədim hind dili
 qəd. iran – qədim iran dilləri
 qırğ. – qırğız dili
 quba – quba ləhcəsi
 lah. – Lahıç ləhcəsi
 işkaşim. – işkaşim dili.
 ing. – ingilis dili
 ir. tat. – iran tatları
 kilv. – kilvar şivəsi
 kl.fars. – klassik fars dili
 kürd. – kürd dili
 KDQ – Kitabı-Dədə Qorqud
 munc. – muncan dili
 müas. fars. – müasir fars dili
 orta av. – orta avesta dili
 orta fars. – orta fars dili
 os. – osetin dili
 parf. – parfiya dili
 puştı. – puştı dili

- sanq. – sanqesari dili
 skr. – sanskrit dili
 səy. – Siyəzən şivəsi
 soqdi. – soqdi dili
 şüqn. – şuqnan dili
 tac. – tacik dili
 tal. – talış dili
 tat. – tat dili
 türk. dial. – türk dialektləri
 urdu – urdu dili
 xaçm. – Xaçmaz şivəsi
 xızı – Xızı şivəsi
 xələc. – xələc dili
 gil. – gilyan dili
 əf. – əfqan (puştı) dili
 fars. – fars dili
 hind-avr. – hind-Avropa dilləri
 yaqn. – yaqnob dili
 РПС – русско-персидский словарь
 КРС – курдско-русский словарь
 ТРЛ – talışca-rusca lüğət
 РПДС – русско-персидско – дарийский словарь
 ГРС – гиянско-русский словарь
 ТРС – таджикско-русский словарь
 АДЛ – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti
 ADL – Azərbaycan dialektoloji lüğəti
 ДТС – Древнетюркский словарь

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT*Azərbaycan dilində*

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan-monqol söz paralelləri // Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, s. 304-329.
2. Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı, Qismət, 1998, 160 s.
3. Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində leksik-semantik söz qrupları // AMEA-nın xəbərləri. Hum. və ict. elm. ser. – Bakı, 2003, № 1-4, s. 306-319
4. Adilov M.İ. Sözüün qüdrəti // ADU-nun elmi əsərləri, Bakı, 1969, № 1, s. 49-
5. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1968, 272 s.
6. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973, 303 s.
7. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, I c. Bakı, Elm, 2003, 155 s.
8. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, II c. Bakı, Elm, 2003, 271 s.
9. Aslanov Ə. Dillərin qarşılıqlı əlaqələri. Kirovabad, KDPU nəşri, 1973, 32 s.
10. Azadəliyeva S. Rusdilli Azərbaycan poeziyasında Azərbaycan dili elementləri, Bakı, Fil.elm. nam.... dis. avto. 2002, 29 s.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Az SSR EA, 1964, 480 s.
12. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c. Ankara, 1999, 374 s.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı, Elm, 1966, 595 s.

14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı, Elm, 1980, 576 s.
15. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c. Bakı, Elm, 1983, 554 s.
16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c. Bakı, Elm, 1987, 544 s.
17. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, AM EA-nın nəşri, 1962, 326 s.
18. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərqi-Qərb, 2007, 566 s.
19. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, Elm, 2009, 448 s.
20. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Elm, 1955, 262 s.
21. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Elm, 1968, 281 s.
22. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III c. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş red. B., 1979, 600 s.
23. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966, 219 s.
24. Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən XX əsrlərədək). I c. Bakı, Azərnəşr, 1994, 688 s.
25. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, 588 s.
26. Balasaqunlu Y. Qutadğu-Biliğ. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, 440 s.
27. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Oğuz eli, 1998, 452 s.
28. Binnətova G.K. Azərbaycan dilinin Lerik rayon şivələri. Fil. elm. nam.... dis. Bakı, 2002, 190 s.
29. Bürhanəddin Q. Divan. Bakı, Azərnəşr, 1988, 655 s.

30. Cavadov Ə.H. Termin mənimsənilməsində sintaktik-semantik mühitin rolu // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, API nəşri, 1988, 232-239 s.
31. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, 124 s.
32. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU-nun nəşri, 1960, 204 s.
33. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970, 235 s.
34. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Maarif, 1982, 216 s.
35. Cəfərova N.B., Hacıyev M.İ. Zuhun tati. Bakı, Maarif, 1996, 88 s.
36. Eyvazova R.H. Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan azsaylı xalqların dillərinin araşdırılmasına dair. Tədqiqlər – 1. Bakı, Elm, 2001, s. 58-69.
37. De Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, BDU, 2003, 408 s.
38. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı, 1969, 103 s.
39. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
40. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, 139 s.
41. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 268 s.
42. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, Maarif, 1984, 308 s.
43. Dünyamalıyeva S.S. «Dədə-Qorqud» eposunda Azərbaycan milli geyimlərinin izləri // Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Elm, 1999, s. 169-176.
44. Əfəndiyeva T.Ə. Antonimlər // Müasir Azərbaycan dili. I c. Bakı, Elm, 1978, s. 198-204.

45. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, Elm, 1980, 251 s.
46. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, BDU, 1991, 318 s.
47. Əhmədov T.M. Azərbaycan və tat dillərinin leksik əlaqələri (Azərbaycan dilinin Quba dialekti və tat dilinin Quba ləhcəsi materialları əsasında), ND. Bakı, 1969, 214 s.
48. Əhmədov T.M. Azərbaycan dilinin bəzi sözdüzəldici şəkilçiləri tat dilində (Tat dilinin Quba ləhcəsinin materialları üzrə) // *Azərb. SSR EA-nın xəbərləri. Ədəb., dil və inc. Ser.*. Bakı, 1968, № 2, s. 64-69.
49. Əhmədov T.M. Azəri dili ilə tat dilinin qarşılıqlı əlaqəsinə aid bəzi qeydlər (Tat dilinin Quba ləhcəsi üzrə) // *ADU-nun elmi xəbərləri, Dil və ədəb. ser.* Bakı, 1965, № 5, s. 81-89.
50. Əl-Abbasi Xeyruddin Nəşət. Ərəbizmlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri, *Fil.elm.dok....dis.avtoref.* Bakı, 2006, 55 s.
51. Əliyev Ə.B., Mirzəyev E. Talış dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2003, 82 s.
52. Əliyev Ə.B. Talış dilində bəzi türkiizmlərin linqvistik təhlili. *Tədqiqələr-1.* Bakı, 2004, s.276-283
53. Əliyev Ə.B. Talış dilində türk alınmaları. Bakı, Nurlan, 2007, 231 s.
54. Əliyeva R. Avropa mənşəli alınmaların Azərbaycan dilində assimilyasiyası haqqında // *ADU, Elmi Xəbərlər, 2006, № 5, s. 112-113.*
55. Ələkbərov A.Q. Fellərin sinonimliyi // *Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası.* Bakı, 1985, s. 67-75.
56. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1985, 1036 s.
57. Əsgərov H. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası.

Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1995.

58. Hacıyev İ. İsmayilli rayonu şivələri. Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1948, 235 s.

59. Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, Elm, 1971, 156 s.

60. Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, Təfəkkür, 1995, 226 s.

61. Hacıyev M.İ. Toy-düyün xəzinəmizdən. Bakı, Bayatı, 1995, 158 s.

62. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi. Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1962, 326 s.

63. Hatəmi N.Z. Tehran dialekti, Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1953, 148 s.

64. Heydərov R.A. Dillərərası əlaqələr və dillərin inkişafı. Fil. elm. nam. dis. avto-ref. Bakı, 2008, 29 s.

65. Həsənov H. «Dədə Qorqud» eposunda omonimlər sözlüyü / Kitabı-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu), s. 288-298.

66. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1986, 315 s.

67. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1987, 308 s.

68. Hübətova Ş.N. Müasir fars dilində fəldən düzələn isimlər. Fil. elm. nam. dis. avto-ref. Bakı, 2003, 31 s.

69. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1963, 275 s.

70. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973, Maarif, 357 s.

71. Hüseynzadə Ç.M. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, Nurlan, 2004, 280 s.

72. Hüseynova G.İ. Lahic tatlarının dili. Bakı, Nurlan, 2002, 198 s.

73. Hüseynova G.İ. Tat dilinin Lahic ləhcəsi. Fil. elm.

nam. dis. avtoref. Bakı, 2003, 27 s.

74. Hüseynova G.İ. Tat dilində bəzi türkiizmlər haqqında // AMEA-nın Xəbərlər, Hum. və İct. elml ser. № 4. Bakı, 2005, s. 87-94.

75. Hüseynova G.İ. Tat dilinin Azərbaycan dialekt və şivələrinə leksik təsiri. Tədqiqlər-2. Bakı, 2006, № 4, s. 87-91.

76. Hüseynova G.İ. Tat dilində bəzi misgərlik terminləri haqqında // Elmi araşdırmalar AMEA-nın akad. Z.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu №1-4, (8). Bakı, 2006, s. 318-320.

77. Hüseynova G.İ. Tat dilinin leksik sistemində sinonimlərin rolu // Tədqiqlər-3, Bakı, 2006, s. 271-276.

78. Hüseynova G.İ. Tat dilinin spesifik leksikası // AMEA-nın Xəbərləri, Hum. elm. ser., 2006, № 2-4, s. 188-197.

79. Hüseynova G.İ. Tat dilində qohumluq terminləri // Onomastika (elmi-onomastik jurnal). Bakı, 2008, № 4, s. 137-143.

80. Hüseynova G.İ. Azərbaycan tatlarının dilində rus və Avropa mənşəli alınmalar // BDU, Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2010, № 3 (74), s. 44-48.

81. Xasıyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı, Nurlan, 2000, 87 s.

82. Xəlilov Ş.X. Mustafa Zəririn «Yusif və Züleyxa» poemasının dilində türk mənşəli arxaizmlər // Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı, ADU, 1988, s. 32-39.

83. İmanquliyeva K.N. Nəraşen rayon şivələrində işlənən kənd təsərrüfatı terminləri // Azərbaycan SSR EA-nın aspirantlarının elmi konfransının materialları. Bakı, 1987, s. 103-105.

84. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı,

1968, 273 s.

85. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı, Elm, 2004, 422 s.

86. Kaşğari M. Divanü luğat-it-türk, IV c. Bakı, Ozan, 2006, 752 s.

87. Kitabı-Dədə Qorqud dastanları. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.

88. «Kitabı-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999, 204 s.

89. Qədimaliyeva A. Qazi Bürhanəddinin dilində türk mənşəli arxaizmlər. AMEA-ın «Xəbərlərinin Humanitar Elmlər seriyası. Bakı, 2005, № 3, s. 122-131.

90. Quliyeva N.H. Azərbaycan tatları (ailə məişəti və mənəvi mədəniyyət), tarix elm. nam. diss. avtoref. Bakı, 1994, 24 s.

91. Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı, Nurlan, 2003, 184 s.

92. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, Nurlan, 2003, 450 s.

93. Qurbanov A.M. Azərbaycan dili onomastik leksikasının tədqiqi problemləri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası, 1987, № 4, s. 84-89.

94. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988, 596 s.

95. Qurbanov A.M. Qafqaz ərazisində dillər. Bakı, 2001, 46 s.

96. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri problemləri. Bakı, Nurlan, 2004, 444 s.

97. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I c. Bakı, Nurlan, 2004, 340 s.

98. Məhərrəmov B.B. Türk dillərində isim köklərində

leksik-semantik inkişaf. Bakı, «Elm və təhsil», 2012, 400 s.

99. Məhərrəmov B.B. Türk dillərində polisemiya hadisəsinin mahiyyəti // Tədqiqlər-1. Bakı, Elm, 2003, s. 145-148.

100. Məhərrəмова R.C. Sabirin satirik şerlərinin leksikası. Bakı, 1968, 144 s.

101. Məhərrəмова R.C. Kitabı-Dədə Qorqudun söz xəzinəsi. Bakı, Nurlan, 2007, 192 s.

102. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2007, 240 s.

103. Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik, fil. elm. nam...dis. Bakı, 1970.

104. Məmmədov İ.O., Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1986, 472 s.

105. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası: Fil. elm. dok. diss. avtoref. Bakı, 1993, 29 s.

106. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, 315 s.

107. Məmmədov N.X. Talış dilinin Şüvi şivəsi, fil. elm. nam...dis. avtoref. Bakı, 1971, 285 s.

108. Mirtalıblı (Hacıyeva) İ. Dil quruculuğu – termin və imla məsələləri // Tədqiqlər-1. Bakı, 2004, s.331-335

109. Mirzəyev E. Lənkəran şivələrində alınma balıqçılıq terminləri // Tədqiqlər-3. Bakı, 2004, s. 172-176.

110. Mirzəyev E. Azərbaycan dili Lənkəran və Astara şivələrinin terminoloji leksikası Elm və təhsil. Bakı, 2010, 184 s.

111. Musayev Ş.Ş. Etnoqrafiya terminlərinin bəzi xüsusiyyətləri // ATP, s. 45-47.

112. Mustafayev A. Azərbaycanda şərbafılıq sənəti. Bakı, Elm, 1991, 192 s.

113. Müasir Azərbaycan dili, I c. Bakı, Elm, 1978, 323

s.

114. Ramazanov K.T. *Ava* şəkilçisinin etimologiyası // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərlər (ict. elm. ser.), № 4, 1963, s. 101-104.

115. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi, I k. Bakı, Nurlan, 2007, 528 s.

116. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi, II k. Bakı, Nurlan, 2006, 616 s.

117. Rəcəbli Ə. Dilçilik metodları. Bakı, Nurlan, 2003, 492 s.

118. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993, 400 s.

119. Rəhimova D. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. Bakı, Çənlibel, 1998, 148 s.

120. Rəşidəddin. Came-ət təvərix (akad. Ə.Əlizadənin hazırladığı tənqidi mətnin əlyazması), II c., v. 265.

121. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1961, 281 s.

122. Rüstəmov T.Z. Fars dili. Tehran, 1997.

123. Rüstəmov T.Z. Fars dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fel kökünün rolu // prof. Məmməd Mübariz Əlizadənin 90-illiyi münasibəti ilə elmi konfransın materialları. Bakı, BDU, 2001, s. 74-80.

124. Rzazadə M. Vaqifin qoşmalarında sinonimlər // API. Bakı, 1961, XIX c., s. 47-54.

125. Sadıxzadə Ə.Ş. Talış dilinin qrammatikası. Sank-Peterburq, СПб СПб «Павел Бог» 2002, 131s.

126. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005, 348 s.

127. Sadıqova S. Nəsiminin dilində semantik söz qrupları. Tədqiqələr-1. Bakı, 2004, s.203-208

128. Seyidəliyev N., Qurbanova T. Azərbaycan dilinin

sinonimlər lüğəti. Bakı, Maarif, 2003, 327 s.

129. Səlimov T.Q.- Şağani. İzahlı etnoqrafiya lüğəti. Bakı, Sabah, 1996, 188 s.

130. Süleymanov M. Azərbaycan diyarı. Lahıç. Bakı, Vətən, 1994, 272 s.

131. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, Elm, 1957, 226s.

132. Şirəliyev M. Sabirin dili haqqında bəzi qeydlər // «Azərbaycan» jur. Bakı, 1963, № 3, s. 14-17.

133. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1968, 420 s.

134. Şükürov R.Ə. Azərbaycanda yaşayan kürdlərin danışığında türk mənşəli birləşmələr // Filoloji məsələlər: nəzəriyyə və metodika. III buraxılış. Bakı, 1995, s. 96-98

135. Şükürov R.Ə. Azərbaycan kürdlərinin dilində Azərbaycan alınmaları, fil.elm. nam...avtoref. Bakı, 1996.

136. Tanrıverdi Ə. Kitabı-Dədə Qorqud və Qərb ləhcələri. Bakı, 2002.

137. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı, Nurlan, 2004, 136 s.

138. Tahirov İ.M. Azərbaycan dilinin Şərqi qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər: Fil. elm. nam...dis. avtoref. Bakı, 1994, 23 s.

139. Teymuroğlu İ. «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksik-semantik səviyyəsinin bəzi xüsusiyyətləri // Dədə Qorqud aliliyi. Bakı, 1999, s. 149-161

140. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı, Maarif, 1982, 326 s.

141. Vəliyev A. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Göyçay keçid şivələrinin leksikası. Bakı, 1960, 86 s.

142. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı, Elm, 2001, 167 s.

143. Vəliyeva G.Q. Azərbaycan dili şivələrində leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı. Bakı, AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun nəşri, Tədqiqələr-3, 2003, s. 147-151.

144. Vəliyeva G.Q. Azərbaycan dili Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Nam. diss. Bakı, 1984, 182 s.

145. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrində sinonimlər // Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, ADU, 1981, s. 105-111.

146. Yohanson İ. Azəri türkcəsində İran elementləri. // Filologiya məsələləri. VI buraxılış. Bakı, Örnək, 1996, s. 8-13.

147. Zahidoğlu V. «Kitabi-Dədə Qorqud»un açılmamış sirləri. Bakı, Loqos-1, 1997, s. 136-137.

148. Zahidoğlu V. «Kitabi-Dədə Qorqud»un açılmamış sirləri. Bakı, Loqos-1, 1997, s. 298-299.

149. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, EA nəşri, 1962, 436 s.

Rus dilində

150. Абаев В.И., Бакаев Ч.Х. и др. Грамматика осетинского языка, Орджоникидзе, 1963, 368 с.

151. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. т. II, Л., Изд. Академии Наук СССР, 1973, 449 с.

152. Абаев В.И. Значение ареальных контактов в истории языка // Материалы пятой региональной научной сессии по историко-сравнительному изучению иберийско-кавказских языков. Орджоникидзе, 1977.

153. Ализаде А.А. Лагич-поселок ремесленников (этнографическое исследование современного быта) Автореферат дисс.... на док. фил. наук, Тбилиси, 24 с.

154. Ализаде А.А. Семейно-бытовые традиции

Лагича // Азербайджанский этнографический сборник. Баку, Элм, 1985, с. 142-151.

155. Ахмедов Т.М. Лексические взаимоотношения азербайджанского и татского языков. Автореферат дисс... на кон. фил. наук, Баку, 1969, 31 с.

156. Ахмедов Т.М. Некоторые древнетюркские слова в татском языке // Советская Тюркология, 1971, № 6, с. 69-79.

157. Бакаев Ч.Х. Роль языковых контактов в развитии языка курдов СССР. М., Наука, 1977, 286 с.

158. Бакиханов А.К. Гюлистан-и-Ирам. Баку, Элм, 304 с.

159. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л., 1940, 270 с.

160. Битарова З.А. Лексика родства и родственных отношений в осетинском языке. Автореферат дисс... на конд. фил. наук. Тбилиси, 1974, 21 с.

161. Блумфилд Л. Язык. М., Прогресс, 1968, 607 с.

162. Боровков А.К. Бадаи ал-лугат. Словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишира Навои. М., 1961, 265 с.

163. Будагов Р.А. Многозначность слова // Филологические науки, № 1, 1958, с. 15-24.

164. Бурханова Х. Лексика гончарного производства в таджикском языке. Автореферат дисс... на конд. фил. наук, Душанбе, 1982, 21 с.

165. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. Вып. VI, М., Прогресс, 1972, с. 25-60.

166. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, Высшая школа, 1979, 419 с.

167. Вопросы теории лингвистической географии.

М., Изд-во Академии наук СССР, 1962, 253 с.

168. Ворошил Г., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку, Элм, 1986, 228 с.

169. Ворошил Г.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков, Дис.... докт. фил. наук, Баку, 1973 с.

170. Гайдаржи Г.А., Колца Е.К., Покровская Л.А., Тукан Б.П. Гагаузско-русско-молдовский словарь. Москва, Сов. Энциклопедия, 1973, 665 с.

171. Гаджиев М.И. Влияние русского языка на татский (по материалам Конахкентского говора татского языка) // V Межвузовская конференция по иранской филологии. Тезисы докладов. Душанбе, 1966.

172. Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.Б., Шанский Н.М. Современный русский язык, ч. 1 // Лексикология. Фонетика. Словообразование. Изд., МГУ, 1962, 234 с.

173. Гейбуллаев Г. Семья, семейный быт у азербайджанцев (по материалам кубинского района): АКД. Баку, 1966, 27 с.

174. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, Элм, 1991, 552 с.

175. Герценберг Л.Т. Хотаносакский язык // Основы Иранского языкознания. Среднеперсидские языки. М., Наука, 1981, с. 233-249.

176. Гинзбург Р. О пополнении словарного состава // Иностранные языки в школе. М., Просвещение, 1954, с. 21-29.

177. Грюнберг А.Л. О месте татского среди иранских языков // Вопросы языкознания, 1961, № 1, с. 106-114.

178. Грюнберг А.Л., Давыдова Л.Х. Татский язык // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки:

западная группа, прикаспийские языки. Москва, Наука, 1982, с. 231-286.

179. Грюнберг А.Л. К вопросу о языковом взаимодействии (на материале языка североазербайджанских татов) // Краткие сообщения Института народов Азии. Языкознание. Москва, 1962, т. 40, с. 11-23.

180. Грюнберг А.Л., Эдельман Д.И. Афганский язык. Языки Юговосточной группы // Основы Иранского Языкознания, Новоиранские языки, М., Наука, 1987, с. 6-154

181. Грюнберг А.Л. Язык североазербайджанских татов. Л., Изд. АН СССР, 1963, 212 с.

182. Гулиев Т.А. Социальный быт и культура азербайджанских колхозников (по материалам Кубинского района), Автореферат дисс.... канд. фил. наук, М., 1953, 27 с.

183. Гулиев Т.А. Таты // Народы Кавказа, т. II. М., 1962, 684 с.

184. Гусейнов И. История народов Кавказа (новый период). Баку, 1999, 212 с.

185. Гусейнова Г.И. Классификация лексико-семантических словарных групп в языке азербайджанских татов // Материалы международной научно-практической конференции «Современная тюркология: направления развития и актуальные проблемы», 17-18 мая. Алматы, 2011, с. 45-47.

186. Гусейнова Г.И. Ареалы распространения татского языка на территории Азербайджана. Тілтаным – Институт языкознания им. А.Байтурсынулы. Алматы, 2011, № 1-2 с. 83-87.

187. Гусейнова Г.И. К вопросу о языковых контактах

в Азербайджане. II Международная научно-практическая конференция «Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований». Пенза-Москва-Решт, 25-26 марта 2012, с. 177-181.

188. Давыдова Л.Х. Язык татов Северного Кавказа, Автореф. дисс. ... канд. фил. наук, М., 1982, 29 с.

189. Давыдова Л.Х. К вопросу о простых гласных фонемах современного татского языка (На материале языка татов Северного Кавказа) // Исследования по адыгским языкам. Нальчик, 1977, вып. 1, с. 122-127.

190. Джафаров Г.Г. Термины родства в азербайджанском языке, Дис. ... канд. фил. наук. Москва, 1970, 149 с.

191. Джахангиров Т.И. Словообразующие синоморфемы в персидском языке, Автореф. дис. канд. фил. наук. Тбилиси, ТГУ, 1984, 23 с.

192. Дорн Б. Каспи, СПб., 1875, 718 с.

193. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676с.

194. Дымщиц З.М. Язык урду. М., Издательство Восточной Литературы, 1962, 144 с.

195. Ейюби К.Р., Смирнова И.А. Курдский диалект мукри. Л., Наука, 1968, 270 с.

196. Ефимов В.А. Грамматический род местоимений и числительных // Опыт историко-типологического исследования иранских языков, т. II. М., Наука, 1975, т. II, с. 105-117.

197. Ефимов В.А. Категория рода // Опыт историко-типологического исследования иранских языков, т. II. М., Наука, 1975, с. 7-116

198. Ефимов В.А. Язык ормури в синхронном и историческом освещении. М., Наука, ГРВЛ, 1986, 347 с.

199. Ефимов В.А. Язык афганских хазаров. М.,

Наука, 1965, 98 с.

200. Ефимов В.А., Расторгуева В.С., Шаров Е.Н. Языки юго-западной группы: персидский, таджикский, дари // Основы иранского языкознания. Новоиранские Языки. М., Наука, 1982, 5-230 с.

201. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев, Вища школа, 1974, 176 с.

202. Жуковский А.В. Материалы для изучения персидских наречий, ч. II. М., 1893, 340 с.

203. Исаев М.И. Осетинский язык // Основы иранского языкознания. Новоиранские Языки. М., Наука, с. 537-643

204. Квачадзе М.И. Речь гомборских лайджей. Автореф. дисс.... канд. фил. наук. Тбилиси, 1990, 24 с.

205. Керимова А.А. Диалекты фарса // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. М., Наука, 1982, 338 с.

206. Керимова А.А. Таджикский язык // Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. М., Наука, 1969, с. 78-117.

207. Керимова А.А., Мамедзаде А.К., Расторгуева В.С. Гилянско-русский словарь. М., Наука, 1980, 465 с.

208. Керимова А.А., Расторгуева В.С. Категория падежа // Опыт историко-типологического исследования иранских языков, т. II. М., Наука, 1975, с. 117-200.

209. Киргизско-русский словарь. М., Советская энциклопедия, 1965, 635 с.

210. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., Просвещение, 1987, – 288 с.

211. Корш Е. Следы диалектического ротацизма в среднеперсидском языке // Древности восточные, т. III, 1907, 35 с.

212. Краткий таджигско-русский словарь. М., Гос. изд.-во словарей, 1955, 616 с.

213. Крысин Л.П. К определению терминов «заимствование» и заимствованное слова // Развитие лексики русского литературного языка. М., 1965, с. 23-27.

214. Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке // *Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri*. Bakı, Kitab Aləmi, 2004, s. 121-172.

215. Курдоев К. К. Грамматика курдского языка (курманджи). Фонетика. Морфология. М.-Л.: Издательство Академии наук, 1957, 344 с.

216. Курышжанов А.К. Исследование по лексике старо-кыпчакского письменного памятника XIII в тюркско-арабского словаря. Альма-Ата, Наука, 1970, 233 с.

217. Лексикология русского языка. Новосибирск, Изд. НПУ, 2001, 234 с.

218. Лернер К.Б. Социальная природа языка и процесс языкового взаимодействия. Тбилиси, Мецниереба, 1989, 158 с.

219. Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык // Основы иранского языкознания, Среднеиранские языки. М., Наука, 1981, с. 347-367.

220. Листрова Ю.Т. О критериях выделения лексических диалектных различий // Лингвогеография, диалектология..., с. 48-54.

221. Люшкович Ф.Д. Термин тат как этноним в средний Азии, Иране и Закавказье // Советская этнография. М., 1971, № 3, с. 25-32.

222. Мамедов Н.Х., Мамедов И.Т. Об относительной хронологизации тюркско-иранских языковых контактов // Советская Тюркология, № 3, 1987, с. 44-46.

223. Магомедбекова З.М. О контактах между

аварским и андийскими языками // Материалы пятой региональной научной сессии по историко-сравнительному изучению иберийско-кавказских языков. Орджоникидзе, 1977 с. 56-61.

224. Мамедова Н.Х. Шувинский говор талышского языка. Автореферат дисс.... канд. фил. наук. Баку, 1971, 29 с.

225. Мамедов Н.Х. Талышско-русско-азербайджанский словарь. Баку, Нурлан, 2006, 440 с.

226. Мартине А. Распространение языка и структурная лингвистика // Новое лингвистике, вып. VI, М., Прогресс, 1972, 81-93.

227. Мейе А. Введение в сравнительное изучении индоевропейских языков. М-Л., 1938.

228. Миллер Б. Татские тексты // Иранские языки, ч. I. М-Л., 1945, 181 с.

229. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. М., ГИИНС, 1960, 668 с.

230. Миллер Б.В. Талышский язык. М., Изд. АН СССР, 1953, 268 с.

231. Миллер Б.В. Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы) // Этнографическое общество обследования, изучения Азербайджана, вып. VII. Баку, 1929, 44 с.

232. Миллер В.Ф. Очерк фонетики еврейско-татского наречия. М., 1900, 27 с.

233. Миллер В.Ф. О семитском элементе в татском наречии горских евреев // Древности восточные: Труды Восточной комиссии. Московского археологического общества. М., 1903, т. 2, вып. 3, с. 160-168.

234. Миллер В. Очерк фонетики еврейско-татского языка. – М., 1901, 54 с.

235. Миллер Вс. Татские этюды. Тексты и татско-русский словарь (Труды Лазаревского Института восточных языков). ч. I, вып. XXIV. М., 1905, 79 с.

236. Миллер Вс. Татские этюды. Опыт грамматики татского языка (Труды Лазаревского Института восточных языков). ч. II, вып. XXIV. М., 1907, 66 с.

237. Мошкало В.В. Белуджский язык // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., Наука, 1991, с. 5-90.

238. Мусаев К.М. Современная терминология литературных тюркских языков Советского Союза // Советская Тюркология, 1981, № 6, с. 9-10

239. Мусаханова Г.Б. Татская литература. Махачкала, 1993.

240. Назарова Е.М. О дифференциации атрибутивных признаков в определительных словосочетаниях еврейско-татского языка // Семантика. Типология. Социолингвистика. М., 1991, с. 65-67.

241. Назарова Е.М. О конструкции изафетного типа в еврейско-татском языке в сравнении с другими иранскими языками // Вопросы иранистики и алановедения: Тезисы докладов. Владикавказ, 1990, с. 15-16.

242. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 14. Проблемы и методы лексикографии. М., Прогресс, 1983, 399 с.

243. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 19. Проблемы современной тюркологии. М., Прогресс, 1987, 491 с.

244. Новое в лингвистике. Языковые контакты. Сб. статей. М., Прогресс, 1972, 535 с.

245. Оранский И.М. Группа (семья) иранских языков. Основные определения // Основы иранского языкознания.

Древнеиранские языки. М., Наука, 1979, 388 с.

246. Оранский И.М. Иранские языки. М., Наука, 1960, 389 с.

247. Основы Иранского языкознания. Новоиранские языки. М., Наука, 1987, 720 с.

248. Основы Иранского языкознания. Новоиранские языки. I. М., Наука, 1991, 331 с.

249. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. М., Наука, 1977, 288 с.

250. Пахалина Т.Н. Ишкашимский язык. М., АН СССР, 1959, 256 с.

251. Пейсиков А.С. Очерки по словообразованию персидского языка. М., Изд-во МГУ, 1973, 198 с.

252. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. М., Изд-во МГУ, 1975, 203 с.

253. Персидско-русский словарь. т. I. М., Русский язык, 1983, 864 с.

254. Пирейко Л.А. Талышский язык. Диалекты тати Ирана. // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки, т. I. М., Наука, 1991, 331 с.

255. Пирейко Л.А. Талышско-русский словарь. М., Русский язык, 1976, 352 с.

256. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с. 11-81

257. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. М., 1959, 82 с.

258. Принципы описания языков мира. М., Наука, 1976, 343 с.

259. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, IV, СПб., 1911, стлб. 315 с.

260. Расторгуева В.С. Диалектные данные при

изучении процессов развития языка (на материалах иранских языков) // Лингвогеография, диалектология и история языка. Кишинев, Штиинца, 1973, с. 163-169.

261. Расторгуева В.С. Опыт историко-типологического исследования иранских языков, т. I. М., Изд. АН СССР, 1969, 240 с.

262. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964, 187 с.

263. Расторгуева В.С. Сангесари. // Основы иранского языкознания. М., Наука, 1991, с. 206-246.

264. Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков (Фонология). М., Наука, 1990, 253 с.

265. Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык. М., Наука, 1966, 160 с.

266. Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. Парфийский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. М., 1981, с. 147-132.

267. Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. Среднеперсидский язык. // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. М., Наука, 1981, 6-146 с.

268. Рахимов Т.Р. Китайские элементы в современном уйгурском языке. Словарь М., Главная редакция восточной литературы, 1970, 349 с.

269. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., Просвещение, 1967, 542 с.

270. Розенфельд А.З. К терминологии родства и свойства в таджикских говорах // Иранское языкознание. История, этимология, типология. (К 75 летию проф. В.И.Абаева), М., Наука, 1976, с. 209-217.

271. Русско-курдский словарь. М., Изд-во иностр. и нац. словарей, 1957, 781 с.

272. Русско-персидский словарь. М., Советская Энциклопедия, 1965, 1091 с.

273. Русско-пушту-дари словарь. М., Русский язык, 1989, 768 с.

274. Русско-таджикский словарь. М., Госизд.-во иностр. и нац. словарей, 1949, 880 с.

275. Саадиев Ш.М. Крызский язык. // Архив Института Языкознания им. Насими АН Азербайджанской Республики. Инв. 1208, I.

276. Савина В.И. Этнонимы и топонимы Ирана // Ономастика Востока. М., Наука, 1980, с. 140-155

277. Садвакасов Т. Язык уйгуров Ферганской долины. Алма-Ата, Наука, 1970, 264с.

278. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., Наука, 1966, 437 с.

279. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюрские и межтюркской основы на гласных). М., Наука, 1974, 768 с.

280. Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968, 127 с.

281. Слюсарева Н.А. Александр Д. Ш. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. М., Наука, 1986, 214 с.

282. Соколов С.Н. Авестийский язык. М., Изд. Вост. лит., 1961, 121 с.

283. Соколова В.С. Очерки по фонетике иранских языков, вып. 1. М.-Л., Изд. АН СССР, 1953, 244 с.

284. Соколова В.С., Грюнберг А.Л. История изучения бесписьменных иранских языков // Очерки по истории изучения иранских языков, М., Изд. АН СССР, 1962, 142 с.

285. Сольнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М., Наука, 1977, 338 с.

286. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения. Семиологическая грамматика. М., Наука 1981, 361с.

287. Сулейманова Б.А. Некоторые лексические заимствования в казахском языке // Исследования по истории казахского языка. Алма-Ата, 1965, с. 83-89.

288. Таджикско-русский словарь (с приложением грамматического очерка, сост. Расторгуевой В.С.). М., Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1954, 789 с.

289. Таджикско-русский диалектный словарь. М., 1963, Изд. Академии Наук СССР, 249 с.

290. Татарско-русский словарь. М., Советская Энциклопедия 1966, 863 с.

291. Тенишев Е.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., Наука, 1984, 488 с.

292. Тенишев Е.Р. Аракин В.Д., Благова Г.Ф. и др. - Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., Наука, 1988, 557 с.

293. Туркменско-русский словарь. М., Советская Энциклопедия, 1968, 832 с.

294. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. М., Изд. АН СССР. 1962, 287 с.

295. Фалькович М. К вопросу об омонимии и полисемии // Вопросы Языкознания, 1960, № 5, с. 8-88.

296. Фролова В. Белуджский язык. М., Изд. Вост. лит., 1960, 70 с.

297. Фитуни А.П. История последней столицы Ширвана Фит-Дага // Известия Азкомстариса. т. III. Баку, Бакполиграф, 1927 с. 75-248.

298. Хамидов Б.З. Морфологические формы арабских

заимствований в афганском языке // Научные труды ТашГУ, вып. 296, Ташкент, 1972, с. 17-29.

299. Хашимбеков Х. Арабские заимствования в языке дари // В сб.: Восточные языки. М., Наука, 1971, с. 178-184.

300. Хромов А.Л. Ягнобский язык // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., Наука, 1987, с. 644-701.

301. Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии // «Проблемы общности алтайских языков». Л., 1971, с. 124-129.

302. Черных П.Л. Об основном словарном фонде языка. М., Изд-во, МГУ, 1952.

303. Чикобава А. К вопросу о контакте языков. По материалам картвельских бесписьменных языков // Материалы пятой региональной научной сессии, с. 10-17.

304. Чхеидзе Т.Д. Именное суффиксальное словообразование в иранских языках. Автореферат дисс.... канд. фил. наук. Тбилиси, 1961, 35 с.

305. Чхеидзе Т.Д. Именное словообразование в персидском языке. Тбилиси, Мецниереба, 1969, 141 с.

306. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М., Просвещение, 1977, 335 с.

307. Шор Р.О. О спорных вопросах в консонантизме говора татов-евреев // Языки Северного Кавказа и Дагестана. М.-Л., 1949, вып. 2, с. 127-139.

308. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. М., Едиториал, УРСС, 2003, 296 с.

309. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слово), Л., Наука, 1987, 147 с.

310. Щербак А.М. Очерки по сравнительной

- морфологии тюркских языков (имя). Л., Наука, 1977, 191 с.
311. Эдельман Д.И. Сравнительная грамматика восточно-иранских языков. М., Наука, 1990, 287 с.
312. Эдельман Д.И. Шугнано-рушанская группа. Восточная группа // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., Наука, 1987, с. 236-347.
313. Эдельман Д.И. Иранские и славянские языки. Исторические отношения. Москва, РАН, 2002, 230 с.
314. Этимологический словарь тюркских языков. АН СССР. Ин-т языкознания. т. I, М., Наука, 1974, 768 с.
315. Этимологический словарь тюркских языков. т. V, М., Языки русской культуры, 1997, 364 с.
316. Эфендиев М. Селение Лагич Геогчайского уезда Бакинской губернии // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. вып. 29. Тифлис, 1901, с. 45-46.

Digər dillərdə

317. Berezin I.N. Recherches sur les dialectes persan. Kazan, 1853.
318. Caferoğlu A. Eski uyğur türkcesi sözlüğü. İstanbul, 1968.
319. Cershevich I. Sogdinas of frogplain – in: Melanges linguistiques of terts a. I. E. Benveniste. Paris, 1945, 137-146 p.
320. Clauson I. An etymological dictionary of pre-Thirteenth – Centure Turkish, Oxford, 1971, 989 p.
321. Derleme sözlüğü. Ankara, 1968, VIII c. s. 2578.
322. Donald L. Stilo. The tati language croup in the sociolinguistics Context of North-Western Iran and Transcaucasia Iranian Studies. Vol. XIV, No: 9, p. 3-4.
323. Eren H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara,

1999, 512 s.

324. Huseynova G. On the research history of the language of Azerbaijane tats // JAHRBUCH AZERBAIDSANFORSCHUNG. Berlin, 2007, p. 112-117.

325. Kaşğarlı M. Divanü-lüğat-it-türk. İstanbul, Kabaļçı Yayınevi, 2005, 483 s.

326. Tietze Andreas. Tarihi ve Etimolojik Turkiye Turkcesi lugati. İstanbul, Wien, 2202, I c.

327. Timurtaş F.K. Osmanlı Türkcesi Qramerı, III c. İstanbul, 2003.

328. Yarshater E. A grammer of Southern Tati dialects. The Hague, P., 1969.

329. Yeni tarama sözlüğü. Ankara Universitesi basımevi, 1983, 482 s.

İnternet saytları

330. Диалект, говор, наречие // <http://feb-veb/ru/feb/litenc/encyiclop/le2/le2-5602>.

331. Крысин Л.П. Иноязычные слова в контексте современной общественной жизни: // <http://www.nspunet.ileadmin/library/books/r/web/>

332. Назарова Е. Язык горских евреев Дагестана //

333. Определение омонимов. Узкое и широкое понимание омонимии // <http://www.nspunet/ilcadmin/eibrary/books/2 web/lectures/ omonim htn>

334. Условия активизации употребления иноязычной лексики // www.ecsocman.edu.ru/ons/msg/133357

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3-6
Giriş	7-13
Birinci fəsil. Tat dilinin leksik sistemində diferensiasiyanın xüsusiyyətləri.....	14
1. Azərbaycanca tat dilinin yayılma arealları və tədqiqi.....	14-30
2. Azərbaycan – tat dil əlaqələri.....	30-45
3. Tat dilinin Quba ləhcəsinin leksik xüsusiyyətləri	45-58
4. Tat dilində Qonaqkənd ləhcəsinin leksik xüsusiyyətləri.....	59-63
5. Tat dilinin Lahıc ləhcəsinin leksik xüsusiyyətləri	63-69
6. Tat dilinin digər şivələrinin leksik xüsusiyyətləri	69-89
İkinci fəsil. Tat dilində sözlərin leksik-semantik və struktur xüsusiyyətləri.....	90
1. Tat dilində çoxmənalı sözlər.....	90-98
2. Tat dilində omonimlər.....	98-113
3. Tat dilində sinonimlər.....	113-127
4. Tat dilində antonimlər.....	127-140
5. Tat dilində sözlərin struktur xüsusiyyətləri.....	140-161
Üçüncü fəsil. Tat dilinin xüsusi leksikası.....	162
1. Tat dilinin leksik-semantik söz qrupları.....	162-174
2. Tat dilinin terminoloji leksikası.....	174-198
3. Tat dilində qohumluq terminləri.....	198-205
4. Tat dilində müxtəlif sahələrə aid terminlər.....	205-217
5. Tat dilinin onomastik leksikası.....	217-224
6. Tat dilinin etnoqrafik leksikası.....	224-231
Nəticə	232-238
İxtisarlar	239-240
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	241-268

Gülsüm Hüseynova

TAT DİLİNİN LEKSİKASI
*(Azərbaycan tatlarının dilinin
materialları əsasında)*

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Yığılmağa verilmiş **14.01.2013**
Çapı imzalanmış **14.02.2013**
Şərti çap vərəqi **15,7**. Sifariş № **45**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **500**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.